

વડોદરા રાજ્યમાં ચાલનાં હાલનાં નવાં ધોરણ પ્રમાણે

ચોથા ધોરણની સંક્ષેપ નોટ.

નેની અંદર ચોથી ચોપડીના અર્થ, બોધ, કવિતાના અર્થ,
ડિક્ટેશન, વ્યાકરણ, વડોદરા રાજ્યનો ઇતિહાસ,
રાજ્ય બંધારણ સાથે, જૂગોળ, કોટકો,
લેખાં, ઇબારત ગીઠો અને કાગળ લખાઈ
તથા સાદી અરજી, અને સૃષ્ટિ
જ્ઞાનના વિષયો આવેલા છે.

રચનાર,

મણિલાલ મુળજીભાઈ ઉપાધ્યાય.

અકસેવર, પેટલાઈ (પ્રાંત વડોદરા).

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

મણિલાલ મુળજીભાઈ ઉપાધ્યાય.

અકસેવર, પેટલાઈ (પ્રાંત વડોદરા).

આવૃત્તિ ૨ જી.

પ્રત

સંવત ૧૯૭૩.

કિંમ

વડોદરા રાજ્યમાં ચાલતાં હાલનાં નવાં ધોરણો પ્રમાણે

ચોથા ધોરણની સંક્ષેપ નોટ.

જેની અંદર ચોથી ચોપડીના અર્થ, બોધ, કવિતાના અર્થ,
ડિક્શન, વ્યાકરણ, વડોદરા રાજ્યનો ઇતિહાસ,
રાજ્ય બંધારણ સાથે, જૂઓળ, કોષ્ટકો,
લેખાં, ઇન્દિયન ગ્રીકો અને કાગળ લખતાં
તથા સાદી અરજી, અને સૃષ્ટિ-
ગાનના વિષયો આવેલા છે.

રચનાર,

મણિલાલ મુળજીભાઈ ઉપાધ્યાય.

બુકસેલર; પેટલાદ (પ્રાંત વડોદરા).

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

મણિલાલ મુળજીભાઈ ઉપાધ્યાય.

બુકસેલર, પેટલાદ (પ્રાંત વડોદરા).

આવૃત્તિ ૨ જી.

સંવત ૧૯૭૩.

પ્રત ૩૦૦૦.

સને ૧૯૧૭.

કિંમત ૦-૬-૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
૧૯
ગુજરાતી લગીરાઈ મંચ

સર્વે સકલ સ્વાધિત રાખ્યા છે.

અમદાવાદ-ખાડીઆ મા આપ્યા
શ્રી “ભાગ્યોદય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ”માં
જે.લાલ દેવશાંકર દેવેએ છાપ્યું

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ ત્રિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૪૧૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ યોદ્યાના સંક્ષિપ્ત નોટ

વિષય MT ૩૫૪૨

પ્રસ્તાવના.

વડોદરા રાજ્યનાં હાલનાં ચાલતાં નવાં ધોરણોમાં દાખલ કરેલા વિષયો વિદ્યાર્થીઓને જરા કડિન લાગતા જણાય છે. જુદા જુદા વિષયોનું જ્ઞાન એકજ પુસ્તકમાંથી ધણીજ સહેલાઈથી વિદ્યાર્થીઓને મળી શકે, તે હેતુથી આ નોટ પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

આ ધોરણના ધણા ખરા વિષયો નાની વયના બાળકોને સમજવા મુશ્કેલ છે. કુમળાં મગજમાં આ મહત્ત્વ વિષયો સહેલાઈથી ઉતરી શકે, તેટલા માટે તેમાં આવેલા દરેક વિષયો સાદી અને સરળ ભાષામાં સમજાય તેવી ખાસ યોજના કરી અનુભવી સીનીયર શિક્ષકોની દેખરેખ નીચે આ નોટ તૈયાર કરાવવામાં આવી છે. ચોથી ચોપડીના પાડોના કદથી શબ્દોના અર્થ તથા આખા પાડના હુંકા સાર આ નોટમાં આપેલા છે. વળી કવિતાની સમજુતી અર્થ સાથે એવી તો ઉત્તમ પદ્ધતિથી ગોઠવેલી છે કે બાળકો સહેલાઈથી તેનું વિવરણ કરી શકે.

પુસ્તકનો બહોળો ફેલાવો થતા માટે પ્રમાણમાં કિંમત ધણીજ આપી રાખી છે. આશા છે કે આ નાનકડું પુસ્તક સર્વ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષક રૂપ અને શિક્ષકને મદદગાર રૂપ થઈ પડશે.

પેટલાદ.

મણિલાલ મુળજીભાઈ ઉપાધ્યાય.

તા. ૫-૮-૨૭

બુકસેલર—પેટલાદ.

ચોથી ચોપડીના અર્થ.

પાઠ ૧ લો.

માજી=અગાઉના; જુના

સંગીન=અળવાન

પુરાતન=બહુ જુનું; પ્રાચીન

કુળ=ઓલાદ; વંશ

વડીલ=મોટા

બાઅશાળી=સારા નશીબવાળા

ચરિત્ર=જીંદગીનો હેવાલ

સ્વર્ગ વાસી=દેવલોક પામેલા

દરિયા પારના=સમુદ્રની પેલી તરફના

અથેષ્ટ=મોટા

મલકાબ=ખિતાબ; હોદ્દો

શિક્ષણ=તાલીમ, બહુતર

શિક્ષક=કેળવણી આપનાર

ઉત્સાહ=ઉમંગ; હોંશ

અજ્ઞાન=સમજ વગરના

મમતી=હોંશથી કરનાર

ઉત્તમ=સૌથી સારા; શ્રેષ્ઠ

અયોગ્ય લાઠ લડાવવાં=ગેરવ્યાજબી

રીતે ચાલવા દેવું તે.

નિખાલસ=ચોખ્ખા દીલના; કપટ
વગરના

હસમુખા=આનંદી.

પ્રથમથી=મુળથી; પહેલેથી

તરણુ=જીવાન

શાહજાદો=ખાદશાહનો કુંવર

દાઝ=અંતરની લાગણી

સાદાષ્ટ=ઠાઠ માઠ કે દમાક વગર

ટેવ=આદત; હેવા;

નોકાશાસ્ત્ર=વહાણ ચલાવવાની કળા

યોજના=ગોઠવણ

પરસ્પર=એક બાબતે

સબ્યતા=વિવેક, નમ્રતા

સામાન્ય=સાધારણ

સાથીઓ=સોમતીઓ

ધરાદો=વિચાર

પ્રવાસ=મુસાફરી

વખત વિચારી=સમય વર્તી; પ્ર-

સંમ ઝોળખી

વેરભાવ=દુશ્મનાવદ

ઉત્તેજન=મદદ; આશરો; સહાય
મરદાની=પુરૂષને જાણે તેવી; બ-
હાદુરીની

જાણે=ધટે; શોભે

માજમજા=અયોગ્ય સુખ માણવું તે

સશર=મુસાફરી

ધર્મના રક્ષક=ધર્મનું રક્ષણ કરનાર

સંપ્રદાય=પંથ; ધર્મનો માર્ગ

અટકાવ=મના; બંધ પાડવું

પ્રદક્ષિણા=પૃથ્વીની ચોતરફ ફરવું તે

દરમિઆન=અરસામાં

પદવી=અધિકાર

વડા=મોટા; તિલાટ; પાટવી

માહીતી=અનુભવ

પ્રવીણ=માહીતગાર

નિર્ણય=નક્કી ઠરાવ

ક્રમે ક્રમે=એક પછી એક

ભારે મંદવાડ=સખ્ત માંદગી

બાંધા=બંધારણ; કાઠું

નાળુક=કોમળ

સપડાયા=કમળે આવ્યા

નિર્માણ=નક્કી; મુકરર; ઠરાવેલું

બનાવ=સંજોગ

જોખમદારી=જવાબદારી

સંબંધ=મેળાપ

યુવરાજપદ=પાટવી કુંવરનો હોદ્દો

આદરસતકાર=સન્માન; આગતા-

સ્વાગતા

તથ્વીયત=તંદુરસ્તી

લયડવા=મગડવા

દેહ છોડ્યો=મરણ પામ્યો

દબદબો=ઠાઠમાઠ

રાજ્યાભિષેક=રાજગાદી ઉપર બે

સાડવાની ક્રિયા

ક્રિયા=વિધિ

ઉજવવા=મહોત્સવ કરવા

પાયતખ્ત=ગાદીનું સ્થળ

ધામધુમ=મોટા આડંબરથી

રાજ્યભક્તિ=રાજની સેવા

વશદાર=સત્યતાથી નિમકહવાથી-

પણે રહેવું તે

ધર્મ=શરણ

જગજહેર=દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ

આબાદી=ચઢતી

પ્રાર્થના=સ્તુતિ; બદગી

સાર—હિંદના ચક્રવર્તી

બાદશાહ પાંચમા જ્યોર્જ પ્રત્યે

આપણો ખરો ધર્મ સમજી તેમની

સાથે વશદાર રહેવું.

પાઠ ૨ જો.

સ્વામી ભક્તિ=પોતાના ધણીની
સાચા દીલથી સેવા કરવી તે
ધેરો ધાલવો=આરે બાળુથી આંત-
રવું તે

બચાવ=રક્ષણ

સંભવ=આશા; ભરોસો

આશ્રય=મદદ; સહાય

શરણે=આશરે; આથે

દિવાલ=ભીંત

મુકામ=પડાવ

જાતે=પડે

કપટી=દગલબાજ

કેદ કરી લેવા=પકડવા

મુલાકાત=મેળાપ

શરણાગત=આશરે આવનાર; શરણે

આવનાર.

મુખ્ય ધર્મ બાળુએ મૂક્યો=પો-

તાની ખરી શરજ છોડી દીધી.

સપડાત=ઝલાત

શુભ=જાની

બળવી=વાપરી; અદા કરી

ખાસ વિશ્વાસુ=ખરેખરો ભરોસાદાર

ઝપાઝપી=ખાઝાખાઝી

જોખમ=નુકસાન

સોગન=સમ; કસમ

ભેટ્યા=માથમાં ઘાલી મળ્યા

કુશળતા=આરોગ્યતા

સમાચાર=ખબર

પ્રસંગ=અવસર; વખત

ચેત્યો=સમજ્યો

મોંઢું ફેરવી પુછ્યું=મરમમાં કહ્યું

શબ્દ કાને પડતાં=ખોલ સાંભળતાં

ખંજર=કટાર જેવું હથિયાર

ક્ષેમકુશળ=સહીસલામત; સુખરૂપ

ભોંકી=ખોસી; મારી

નમ્રતા=નરમાશ; વિવેક

મુજરો=સલામ

વિશ્વાસઘાતી=ભરોસો તોડનાર

લાગણી=અસર

ઉદાહરણ=દાખલો; દર્શાવ

નીમકહલાલ=રજક ખાઈને ધણીનું

સાઈ કરનાર

આશા=અમીશ; ઉમેદ

ફોકટ=નકામી; ખાલી

સાર—નીમકહલાલ માણસો

મોતની પણ દરકાર ન રાખતાં

હમેશાં પોતાના ધણીનું સાઈ તાકે છે.

પાઠ ૩ જો.

ઉદારપણું=મોટું મન

સિસોદીઆ=રજપુતોની એક જાત

કુળવાન=આખરુદાર; ઉંચા કુળના

સૂર્યવંશી=સૂર્ય ઉપરથી નીકળેલા

કુળમાં પેદા થયેલાં

પ્રખ્યાત=જાણીતા

અંતર=છેદું

રિવાજ પ્રમાણે=ધારા મુજબ

ભાવ=હેત; પ્રીતિ.

એઠક=મેસવાની જગા

માટું=ખોટું

ધાસ્તી=ખીક; ડર

પક્ષપાત=તરફદારી; વગ

ધકકો=તુકસાન=હાની

ખેદ=અશ્વસોસ; દિલગીરી; બળાપે

ટંટો=કળઓ

યુક્તિ=તદખીર; હિકમત

મ્યાન=તરવાર રાખવાનું લાકડાનું ધર

પાયમાલ=ખુવાર; નાશ

ઉપયોગ=વાપર

સોસવું=ખમવું; ફિકરમાં પડવું

પાણી પાણી થઇ ગયું=નરમ થઇ

ગયું.

ઝળઝળીઆં=આંસુ

ગોઠવણુ=વ્યવસ્થા

નિરાંત=જપ; શાંતિ

પણુ=મોલેહું વચન પાળવું તે

ભૂમિ=સ્થળ; ઠેકાણું

જન્મભૂમિ=જે ઠેકાણે જન્મ થયો

હોય તે સ્થળ

ક્ષણે=વખતે

ખીજમતદાર=ચાકર

આદરસત્કાર=સન્માન; આદરમાન

છેલ્લી નજર=છેવટનું જોવું તે

નીમણુક=ગોઠવણ

કામગીરી=નોકરી

વીત્યા=ગયા

દેહ=શરીર

ઝળહળે છે=પ્રકાશે છે

ધન્ય=જ્ઞાપાશ

ટેક=મોલેહું વચન પાળવું તે;

પ્રતિજ્ઞા.

સાર—હરેક માણસે પોતાને

થતું તુકસાન વેઠીને પણ ઉદાર

સ્વભાવ રાખવો, અને મરતાં સુધી

પણ પોતાનો ટેક ઠાડવો નહિ.

પાઠ ૪ થી.

કુકમ=આગા

તૈયારી=જોડતો સામાન લઈ નીકળવું તે

સંધાતે=સાથે

માનતું=કબુલ કરતું

ઉપવાસ=ભુખ્યા રહેવું તે

વેઠવો=સહન કરવો

વિકરાળ=ભય ઉપભવે એવાં

નિશ્ચય=દૃઢ વિચાર

નકકી=ચોક્કસ

હિડી ગઈ=જતી રહી

એક્રએક=અચાનક; અણુધારી

કોપ=ક્રોધ; ગુસ્સો; રીસ

પૂર્ણ કરીશ=પાળીશ

આશિષ=સારી દુવા; આશિર્વાદ

વિજેગ=છુટા પડવું

બીતી જશે=જતાં રહેશે

સાળે તાળે=સહી સલામત; ક્ષેમ

કેશળ

રક્ષા=સંભાળ; જતન.

સુઝાવું=અકળાવું

કોમળ=નાનુક

વસમાં=વણાં આકરાં; ખમી શ-

કાપ નહિ એવાં

આરો=છેડો

હઠ=જીકર; જક

દુખમાં ભાગ લેવા દો=દુઃખના

વખતમાં સાથે રહી ધીરજ

આપવા દો

આગ્રહ=ભાવ; બળાત્કાર

અવસ્થા=હાલત

ખાસ=જરૂર

વિનંતિ=અરજ

ચલણ=ઉપાય

ઝૂરી ઝૂરીને=કદપાંત કરીને; વલો-

પાત કરીને

હૈયું ભરાઈ આવ્યું=મન ગભરાટમાં

પડ્યું

વન વેશ=વનમાં પહેરવાનાં લૂગડાં

ધારણ કરવો=પહેરવો

મૂર્છા=ચકરી, તમર; બેભાન થવું

તિરસ્કાર=ધિક્કાર; તુચ્છકાર; શિ-

ટકાર

અધર્મ=અન્યાય; ગેરવાજમી

ખરે=નકકી; ખચિત

વિદાય કાષાં=રવાના કર્યા; વળાઆં

બેશુદ્ધ=બેભાન

પ્રાણત્યાગ કીધા=દેહ છોડ્યો; મરી

ગયા

સાર—રામચંદ્રની વાત ઉપરથી પુત્રોએ માતા પિતાની આજ્ઞા પાળવી; લક્ષ્મણની વાત ઉપરથી બાધઓએ માંહેમાંહે સંપ તથા બધું પ્રેમ રાખવો, અને સીતાની વાત ઉપરથી સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિના સુખ દુઃખમાં બાળીઅણુ થઈ પતિ સેવા કરવી.

પાઠ ૫ મો.

દુકાળીઆ=દુકાળને લીધે ભૂખ મરાથી શરીર નબળાં થયાં હોય એવા લોકો

દુબળા=શરીરમાં લોહી વગરના;

બળ વગરના

પેટપુર=પેટ ભરીને

ખોરાક=ખાવાનું

એજન=વરાળથી ચાલતો સંચો

કુદરતી=સ્વભાવિક

કાયમ=જારી; હમેશને માટે

માપવું=હિસાબ કાઢવો

'ધરી=પૈડું' જે ઘાંડી ઉપર ફરે છે તે

નિરંતર=હમેશાં; દરરોજ

ઉછળે=ધબકે

અંગ=શરીરના ભાગ

સમાર=દુરસ્તી; પોપણ

વજન=ભાર; તોલ; વકર

શક્તિ=બળ; સત્તા

દુરસ્ત=સારા; સાફ

પાચન રસ=પચાવવાને ઉપયોગી રસ

ક્ષાર=ખારો પદાર્થ

સાફ=ચોક્કસ.

પુષ્ટી=મજબુતી

શ્રેષ્ઠ=ઉત્તમ

વાની=જાત

સાર—માફકસર ખોરાક લેવો જોઈએ; શરીરનું લોહી સાફ કરે, ગરમી કિપ્પન કરી પાચન શક્તિ વધારે, અને હાડકાંને મજબુત બનાવે એવો ખોરાક લેવો જોઈએ.

પાઠ ૬ ઠો.

રળવા=કમાવા

ન્યાય=ધનસાફ

સખત મજુરી=ઘણીજ સખત મહેનત.

થાકી પાકી=કાયર થયેલી; મજુરી કરીને નરમ થયેલી

નિસાસા=હિલગીરીમાં શ્વાસ નીચો

મુકવો તે

બકવાટ=ખૂમાટ; લવારો
 દોષ=વાંક
 અમરીઆ=મીઠું પકવનાર
 અગર=મીઠું પકવવાની જગા
 સમારવા=સુધારવા
 પાળી=છરી
 ગુંછળીઓ=આંટીઓ
 વણકર=લૂગડાં વણનાર
 નિર્માણ=ઠરાવેલું; નક્કી કરેલું
 મરજ સારે=કામ પાર પાડે; તંગી
 મટાડે
 સમાધાન=ગુચ્છવણ કે ચિંતાનું મ-
 ટવું તે

સાર—હુનીઆમાં માણસો
 પોતપોતાનું કામ કરીને ખીજને
 ઓછી વત્તી મદદ કરે છે; એક
 નહિ તો ખીજે રસ્તે એકની મહે-
 નત ખીજને ઉપયોગી થાય છે.

પાઠ ૮ મા.

અવલોકન=ખારીક તપાસ
 ખોડું=લંગડું, લુલું
 મેર=ખાણુ; તરફ
 લાધ્યું=ખાંધ્યું
 ધારી=તપાસી

પારખ્યું=ખોળખ્યું
 જવાહીર=હીરા, માણેક, મોતી વગેરે
 જેરે ઝવેરાત.
 ઝાડો=તપાસ; ઝડતી
 સાક્ષી=પુરાવો, સાહેદી
 જાહગર=ગારડી; ધલમી; ધંતર મં-
 તર કે ખુખી ભરેલા ખેલ
 કરનાર.

નવાઈ=અચંખો
 ગમ=ખાણુ; તરફ
 આધું=થોડું દેખાય તેવું
 અનુમાન=અટકળ; ધારણા; કલ્પના
 શાખાશી=ધન્યવાદ
 ખરી રીત=જેમએ તે પ્રમાણે
 વાપરતાં=કામમાં લેતાં
 ફર=તફાવત; ફરક

સાર—તપાસીને જોવાની તથા
 હરેક બાબતનો વિચાર કરવાની
 ટેવ ધણી કામની છે.

પાઠ ૯ મા.

બલામણુ=સિદ્ધારસ; વગ
 ઉમેદવાર=નોકરીની આશા રાખનાર
 મહેતો=મુનિમ; ગુમારતો
 લાયક=યોગ્ય

જર્મીન પત્ર=ચાલતા વખતથી ખ-

બર આપનારૂં ન્યુસપેપર

પસંદગી=પાસ કરવો તે

નક્કી કરી=ઠરાવી

રજા આપી=ના હકી

બવસ્થા=સારી ગોઠવણ

સ્વચ્છતા=ચોક્કસપાઠ; સુધડતા

સવાલો=પ્રશ્નો.

વિનય=વિવેક; મરજદ

રીતમાન=ચાલચલગત

સમ્યક્તા=સાચકી

ઝોળંગી=કલંધી, ટપી

અગાડી=આગળ

સહેજ=તરત; ઝટ

ચોક્કસ=સાવધ

કાગળ=ચીવટ

પ્રયત્ન=પ્રયાસ; મહેનત

ચૂકસ્થાપ્ત=ખાનદાની; કુળવાનપણું

લક્ષણ=આચરણ; ગુણ

મરોડદાર=દીપે એવા; સારા વલણ

વાળા

ઝાંટા=ડાલો; લખકો

રેતદાની=રજીયું

સાવધ=સાવચેત.

ખુશ્નું=ઉધાડું

તોલ=સરખામણી; તુલના

ખાતરી=ચોક્કસપાઠ

કીમતી=જરૂરી

સાર—માણસની કીમત તેના
ગુણ અને આવડત ઉપર આધાર
રાખે છે.

પાઠ ૧૦ માં.

પ્રમાણિકપણાનો બદલો=તીતિ રા-

ખવાથી ફાયદો થાય છે તે

ઉછેરી=પાળીપોષી

ગુજરાન=મરણપોષણ

સાધન=સવડતા

ઝોળખીતો=જણીતો

સમયે=વખતે

ઉધમે=ધધે; કામે.

જીંદગીપર્યંત=જીવતાં સુધી

આભાર=ગુણ; ઉપકાર

ભાષણ=બોલ; વચન.

ભાવ=ચાહના; પ્રેમ

વિરુદ્ધ=સામી; ઉલટી

ચાડી=ચુગલી; ખોટું ખોટું કહેવું તે

કસોટી=પરીક્ષા

સોદો=માલ

ભાવતાલ=મૂલ, કીમત

ચોકસી=ખાતરી

ખરીદ કરી=વેચાતો લઇ

હિસાબ=નામું

રવાદારગી=છાની દલાલી કાઢવી તે

કીમતી=મૂલ્યવાન

હાથમાં આવી=જડી

સરખે ભાગે=અરધો અરધ ભાગે

છળદર=ગરીબાઇ

ફિટાડી=મટાડી

ખોધ=ઉપદેશ

ફેરવવા=ડગાવવા, ફેરવી નાંખવા

મિલકત=પુંઝ

વારસ=માલિક; ધણી

સાર—પ્રમાણિકપણાનો બદલો

મળ્યા વગર રહેતોજ નથી.

પાઠ ૧૧ મો.

સંસારત્યાગ=દુનિયાનો તહેવાર છો-

ડવો તે

એકાંત=એકલા; કોઇ ન હોય

તેવી જગાએ

તાણુ=તોટો; તગી

સારવાર=સંભાળ; ખરદાસ

આખર અવસ્થા=ટહાવસ્થા

દિલાસો=શાંતિ; હિમત, ધૈર્ય

એકાંતવાસ=એકાંત જગાએ રહેવું

તે; કોઇના અવરજવર ન હોય

તેવી જગા

નામીચો=પ્રખ્યાત

બદમાસ=હરામખોર; લુચ્ચો માણસ

ટોળી=મંડળી

સંખ્યાબંધ=ધણા; પુષ્કળ

ગુલામ=વેચાતો લીધેલો માણસ

સંગ્રહ=ભેગું કરવું

પવિત્ર=કપટ વગરની

કૃત્ય=કામ

લાગણી=અસર

દુરાચરણુ=ખોટી ચાલ, નકારા લક્ષણુ

ધર્મિષ્ઠપણાની=ધર્મ પ્રમાણે ચાલ-

વાની

અમર=કાયમ રહે તેવું; નાશ ન

પામે તેવું

રસ્તો=ઉપાય; માર્ગ

અશક્ય=ખની શકે નહિ તેવું; મુશ્કેલ

ભાર=ખોળે; વજન

સહેલાઇથી=થોડી મહેનતે

પ્રકાર=ભત

નડે=હેરાન કરે; કનડે; દુઃખ દે

છુટા=મોકળા; શરમત
ફરમાન=હુકમ; આગ્રા
માથે ચડાવી=માની; કબુલ કરી
વર્તણૂક=ચાલચલગત
ખલ્લી=ફેરવી

સાર—ખરું સુખ મેળવવું હોય
તો પાપનાં કામ કરવાનાં છોડી
દઈ પ્રમાણિકપણે ચાલો.

પાઠ ૧૨ મો.

ખોટા વહેમ=ગુહી શંકા
અગ્રાની=અણુસમગ્નુ.
માંડુ=ખિમાર; આજારી.
ધારે=માને

ઐડઝપટ=વળગણુ
લગનસરા=વિવાહગાળો; લગનગાળો
અરસામાં=વખતમાં; તકમાં
ભમી=ફરી

વાસ=ગંધ; સુગ

કડક=સખત; આકરો

કરડી=સખત; આકરી

નજર=દ્રષ્ટિ

અંગારા=સળગતા કાચલા; દેવતા

મંદવાડ=સૈમ; ખિમારી

પ્રયોગ=અજમાયશ; અખતરો; અ-

મુક સાધનવડે કરી ખતાવવું તે

નજર બાંધે=છાણ પાણી ભેગાં કરી

યાળી જોડે વાડકો ચોટાડેછે તે

સોડે=ગંધાય

ઉતરી જાય=ખગડી જાય

ઉકળવા=ઉતું કરવા.

સ્પર્શ=પાસ; પટ; અડકવું તે,

લાગવું.

ઉતરી=પોચી પડી; ખગડી

પડછાયો કે ઓળો=આબડછેટ

કસર=ખામી; કચાસ

પુરતું=પૂરેપૂરું

બરાબર=જોષ્ટએ તેવી રીતે

ગુફિતથી=તદખીરથી

ખિનાશ=ભેજ

નજીક=પાસે

આપોઆપ=પોતાની મેળે.

પાઠ ૧૩ મો.

સળો=જીવાત પડવી

અદાવત=વેર; દુશ્મનાવટ

ચકલામાં=પોળ કે શેરીના નાકામાં

ઉતાર=વળગણુ કાઢવા માટે માથે

ઉતારેલી ચીજો ચકલામાં મૂકે

છે તે

ધુપ=લોખાન, ગુમળ જેવી વસ્તુ-

ઓતો ધુમાડો કરવો તે

હમી=છેતરી

રતનજેત=વિલાતી કપાસ

ભોપાળું=પોકળ; તરકટ

ફદો=જળ; પાસો; કપટ.

ફસાય=લપટાય

મસાણુ=રમસાન; મુડદાં બાળવાની

જગા.

વાસ=રહેઠાણુ; મુકામ

ધડકે=થડકે; ફટકે

પગ મુકતા નથી=અંદર જતો નથી

જીવ લઈ નાસે=ધણેજ ખીએ.

અવાજ=ખડખડાટ

શોરખકોર=ખુમાટ.

વિગત=વાત; ખિના; હકીકત

વિખ્યાત=જાણીતી

અપશુકન=નહારા શુકન

મંછા=ધમ્છા; મનની ધમ્છા

શંકા=વહેમ; શંક

વશીકરણુ=વશ કરવાની વિદ્યા, મંત્ર

સાર—ભૂત, પ્રેત, ડાકણ,

સાકણુ, વશીકરણુ, શુકન, અપ-

શુકન એ બધા મનના ખોટા

વહેમ છે, અને વહેમ એ મનની

ખીક છે, માટે કોઈ પણ પ્રકારના

વહેમ લાવવા નહિ.

પાઠ ૧૪ મો.

મણી=તરફ, બાજુ

તાગ કે છેડો=અંત; પાર.

અપાર=જેનો છેડો આવે નહિ એવું

વાવાઝોડું=પવનનું મોટું તોફાન.

કાટકા=ગડગડાટ; કડાકા

અતિ વૃષ્ટિ=ધણો વરસાદ

હિમ=ધણી ઠંડા; ઠાર

ધરતીકંપ=જમીનનું ધ્રુજવું તે

જવાળામુખી=ખળતો પહાડ

મંદમંદ=ધીમે ધીમે; થોડો થોડો

મારક=અનુકૂળ

અદ્ભૂત=અચંબો પામીએ તેવું;

ચમત્કારી

ઝીણો વિચાર=ઉડો ખોળ; બારીક

તપાસ

ચમત્કારી=અજાયબી પમાડે એવું

દોગ=છકક; તાજુબ

ભયંકર=બિહામણું

અનંત=જેનો છેડો ન હોય તેવાં

થોડા=મોળ

ભરતી=પાણીનું ચડવું
સ્વભાવશ્ચ=સ્વમાં આવે તેવી હાલ-
તમાં પડેલાં

ખોળીઉં=દેહ

આત્મા=જીવ

અનુભવ=મહાવરાથી જે જ્ઞાન થાય
છે તે

નબળાં=શક્તિ વિનાનાં

નિરાધાર=આધાર વગરનાં

ભયભીત=ખીકમાં ગભરાએલા

પાઠ ૧૫ મો.

શક્તા=શક્તિ; મહત્તા; અમલ

વિસાતમાં=ગણતરીમાં; લેખામાં

અમલ=હુકમ; સત્તા

કમળમાં=સત્તામાં

અહ્યાંડ=વિશ્વ; બધી દુનિયાં જેમાં

છે હે આવી અનંત પૃથ્વી-

ઓ જેમાં છે તે

અમર્થ=જેરાવર

કાર્થો=કામ

પાતરી=નિશ્ચય; સાબિતી

બ્યાપી=પ્રકાશી

સર્વબ્યાપી=બધી જગાએ રહેલો

સર્વ શક્તિમાન=બધી શક્તિવાળો

સર્વશ્ચ=બધું જાણનાર

અમુક=દરકોષ

નિયમ=ધારો; કાયદો

આધાર=આશરો

ધડેલા=ખનાવેલા

હેતુ=મતલબ; કારણ

નિયમસર=વખતસર

પાળવા=વર્તવા

પૂર્ણ=પુરેપુરું

ખરા ભાવથી=સાચા પ્રેમથી

સાર—દુનિયાં માંહેલા દશ્વર-
કૃત્ય કામો જેમને તેની અપાર
શક્તિનું આપણને જ્ઞાન થાય છે,
અને ઇશ્વરી નિયમ પ્રમાણે ચા-
લનાર હમેશાં સુખી થાય છે.

પાઠ ૧૭ મો.

ફરજ=ધર્મ; કામ

જળવવા=અમલમાં લાવવા; અદા
કરવા

ભરદ્વીએ=દરીઆના મધ્યભાગમાં

ખલાસી=વહાણુ ચલાવનાર

ખડક=ટેકરો; ખરાબો.

માખડું=મોડું બાકું.

કપ્તાન=વહાણુ કે આમઓટ ચા-
લાવનાર ખલાસી વગેરેનો

ઉપરી.

વારાશરતી=એક પછી એક.

અવકાશ-વખત; ટાઇમ.

ખારીક સમય=ધણી આવ્યેતોથી
કામ કરવાનો સમય.

મડબડાટ=ધોંધાટ.

પડાપડી=ઝપાઝપી.

ગુતક=વહાણમાં કેખીન ઉપર અ-
થવા એક છેડેથી તે ખીજા
છેડા સુધી સળંગ પાટીયાં
જડી લઇ ખેસવાનું જે કરેલું
હોય તે.

સ્થળ=ઠેકાણું; મુકામ.

ખનાવ=એકાએક ખનવું તે

ડગ્યા=ખસ્યા; હડયા

જનન=જીવ; પ્રાણ.

સાહસ=વિચાર વગરનું કામ.

વીર=બહાદુર; પરાક્રમી

જળચર=પાણીમાં રહેનારાં પ્રાણી
યાદગીરી=સ્મરણ; નિશ્ચાની; એધાણી
કીર્તિસ્તંભ=યાદગીરી રાખવાને
માટે ચણતરનો ઉભો કરેલો યાંબલો.

સાર—બહાદુર પુરુષો પોતા-
ની દરજ બખવવા અને પરાપ-

કારનાં કામો કરવા સાર પોતાના
જીવની દરકાર કરતા નથી, અને
પોતાને કરવાનું કામ પાર પાડે છે.

પાઠ ૧૮ મો.

કાખેલ=હોંશીઆર.

મિસ્તરી=મુખ્ય કડીઓ કે સલાટ

ગણુકારી=માની.

અન્યથા તરેહનો ખેલ=હેરત પ-
માડે તેવો ખેલ.

ઉકેલતો=ઉખાડતો.

બેદ=મરમ; ગુસ્સ વાત

આખરે=છેવટે.

હીકમત=તદખીર; જુક્તિ.

મલમ=બદુ.

ખેશક.=નક્કી; જરૂર; બલે.

આજીજી=નમનતાઈ; કાલાવાલા

અકકલમાં ઉતરી શક્તી નથી=ખ્યા-
લમાં આવી શક્તી નથી.

સુખે પાર પાડ=ખુશીથી પુરું કર
નિર્ભય=ખીક વગરનું

સ્થાનક=જગા.

કબુલાત=કોલ; વચન; કરાર; કરા-
વ, નક્કી હા, ખાતરીથી કહેવું.

સાર-આ પાઠ ઉપરથી બાદ-
આહે રૈયતના સુખને સાર પોતા-
ની બુદ્ધિનો કેવો સારો ઉપયોગ
કર્યો છે ?

પાઠ ૧૯ મો.

ઠગાઇ=છેતરવું તે.

ફળ=શાયદો.

નામું ઠામું=લેવડદેવડનો હિસાબ

કંટાળો=કામરપથ્થું.

ખીલકુલ=તદન; સમુળથું.

મમતું=કીક લાગતું; ફાવતું

આડું અવળું=ગુડું બુદ્ધું

આગળ પડવા=વધવા.

હંચી જાતનું=કીમતી.

બાજ વટાવ=ધીરેલા રૂપીઆનું

બાડું

બાજ વટાવનો ધંધો=ધીરધાર
કરવાનો ધંધો.

ખુટ=કસર

હિસાબ=લેણદેણ

મોળા દીલનો=કપટ વગરનો;

વિશ્વાસુ.

ખિન્ન=ખોડું; દિલગીર.

સદ્બુદ્ધિ=સારી બુદ્ધિ.

કુલાતો=ખોટી બડાઈ મારતો

અથે બનીઆ=હે વાણીઆ

ચલ થે=ચાલ

તત્કાળ=તરત

કીધર=કયાં; કઈ તરફ

આનાકાની=રકબક કરવી તે; હા

ના પાડવી.

મીઝબ=તખીયત; તોર.

ઝોપ=ઝે.

જસકું=જેને.

ફેરવી તોળ=મોલેલું ફેરવી નાંખ

પાગલ=મુર્ખ

કરતા હરતા=કામ ચલાવનાર;

ધણી પતા જેવો.

સાખ=છબત; આખર; પ્રતિષ્ઠા

સાર-ઠગાઇ કરનારને ખુર

ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી.

પાઠ ૨૦ મો.

છાતી=હિંમત

મારે કાને=મારા સાંભળવામાં

ફરિયાદો=રાડો; બુમો.

મોડું=અસુર.

વંકાવું=ચીસાવું; મળતાપથ્થું ન

રાખવું.

અણખનાવ=કુસંપ, મળતી રાજ ન

આવે તે.

ખનાવ=મળતી રાશ્વ; સંપ.

દોરી=ચીતરી

મશ્કરી=હાંસી; ચેષ્ટા; થેકડી

નિંદા=મદખોષ; ખોટું ખેલવું તે.

ઉતરી ગએલું=ઢીલું પડેલું.

કસુર=ખામી; ભુલ; ગુનો; વાંક

અટકાવ્યો=થોભાવ્યો

હાંસી=મશ્કરી

તળવીજ=તપાસ

શરમ=સિદ્ધારસ

આખરે=છેવટે

છાપ=નકલ

કદાપિ=કોઈ વખત

ચાલ=રીતભાત; વર્તણૂક

દુર્ગુણ=અનીતિ

સાર—હિંમત રાખીને કોઈની
વગ ન રાખતાં જે વાજખી હોય
તેજ કરવું.

પાઠ ૨૧ મો.

ઉમદા=ઉત્તમ; ઉંચી

હંદ=ઘત, ટેવ

પટાવતો=રાજ્યના સુખ્ય સરદારો

ઠાર મારી=ખુન કરી

વય=ઉંમર

ધાવ=લાલન પાલનથી પોષણ ક-

રનાર

દાવો=હક્ક; માલિકી

રણવાસ=જનાનો, રાણીઓને રહે-

વાની જગા

હાહાકાર=કોળાહળ, રોકકળ

થોજવા=રચવા, ઘડવા

દરાવ=નિશ્ચય

પાતરાં=પાંદડાં

છુપી=છાની

ધીરે સાદે=શાંતતાથી

ખાળહત્યા=ખાળકને મારી નાંખવું તે

નિર્દોષ=વાંક વગરનો

દયાજનક=દયાની લાગણી પેદા

કરે એવા

શબ્દો=વચન, ખેલ

પીગળ્યું=નરમ પડ્યું

ધાતકી=જૂલમી, ફૂર

વર્ણન=હેવાલ

વારસ=ગાદીનો માલિક

કદપાંત=મહુ કળકળવું; વલોપાલ

રાજ્યભક્ત=પોતાના રાજ્યના અને

પોતાના રાજ્યનું બધું છુટ્કું

નાર

કહ્યું હૈયું=મન્યુત મન, ખરી
હિંમત રાખવી તે
છાનીમાની=યુષ યુષ: કાષ્ટ ન
દેખે એવી રીતે

કાસ=ગાડ

અંતરે=છેટે

બચ્ચો=હિગચો

ધાક=ખીક

સહેજ=જરા

બાળ=શાધ

વડીલો=વડોવા; ધરડા

વારો=વખત; તક

ખચાવ કરવા=હિગારવા

ફરજ બજાવી=કામ કરી, ધર્મ
સાચવી

સાર્થક=સફળ

સર્વસ્વ=મધુ

કમુલ કયું=માન્યું, હા પાડી

સુપરત=સોંપણી

ચર્ચાય=વાતો ફેલાય

પરિણામ=ફળ

વેઠી=ખમી, ભોગવી

પન્નું=એક જાતનું રતન, પાનું

હક વાળી=કાષ્ટ ન કરે તેવું કયું,

ધણું જ કયું

સાર—પન્નાએ રાજ સેવા
માટે પોતાના પુત્રનો ભોગ આ-
પ્યો માટે રાજબક્ત બનવામાં
પોતાનો પ્રાણ પણ વહાલો કરવો
નહિ.

પાઠ ૨૨ મો.

સુકાની=વહાણ ચલાવનાર
ગફલત=એકાળજી, બેદરકારી

ધરાદો=વિચાર

ખપી=ચરી; કામ આવી

શરણે=તાબે

નીમ્યો=ગોઠબ્યો

તૈયારી=સાવચેતી

કુટુંબ=પરિવાર

રાહ=વાટ

ખપી ગયું=વપરાયું

આજીજી=કાલાવાલા

બોબો=આધાર; નિભાવ

એકલદોક્લ=એકલો

છાતી બરાબ આવી=મળગજો થઈ
ગયો

સંસાર માંડયો=ચૂકરવાગ્રમ બો-
ગબ્યો

કાડ=મનોરથ; લાવો; હોંશ

હક=ચકિત, દીંગ, આશ્ચર્ય

અધુ ધર્મ=માહ તરીકેની કરજ
સંક્રા=સો વરસનો કાળ
માન્ય રાખી=કચુલ રાખી
સાર—ભાઈઓમાં અરસપરસ
ખરા પ્રેમથી વર્તવું જોઈએ.

પાઠ ૨૩ મો.

હરિદ્રાહ=મરોળરી
અદેખાહ=કોઈનું સાઈ જોઈને
બળવું તે; ધણી
વર્ગ=કલાસ
વખાણનો=તારીય કરતો
તોલે=મરાબર; સરખામણીમાં
સમાન=સરખો; ખરાબર
કલંક=એમ; ડાઘ; ખામી
ગપો=જુડી વાંતો ચલાવવી તે
દિન પરદિન=દિવસે દિવસે
નકલ=કોપી; મત
ખાંત=હોંશ
ચતન=મહેનત; પ્રયાસ
બળિએલ=ખારીલો; ચીઢીઓ
વખોડવા=તીંદવા; અવગણના
કરવા
જન્માહમી=કૃષ્ણ ભગવાનનો જન્મ
દિવસ; આવણ વદી ૮

મેળો=વણાં ગાડી, ઘોડાં અને મા
ણસોનો સમુદાય
પંચ=કોઈ પણ બાબતનો ફેસલો
કરવાને પાંચ કે વધારે મા-
ણસની મંડળી

કલ્પ્યો=ધાર્યો
કળા=કીકમત
પસંદ પડતું=ગમતું; ફાવતું
તૈયાર=મજબૂત
ટાપુ=મેટ
શરૂ કર્યું=આરંભ્યું
બાળા=સ્ત્રી
નજીક=પાસે; હુંકડે
સાંખી=ખમી; વડી; સહન કરી
શોખા=સુંદરતા
શાંત થયું=કંડું થયું; જાંપ વળ્યો
રખરખ=મમક્ષ
ઉઘાડાં=ખુલ્લાં
બહાર આવી=ખુલ્લી થઈ; ઉઘાડી
પડી; જાહેર થઈ
છુપી=કોકેલી; જાની
કરાવ=કરાવ
અભિપ્રાય=મત; વિચાર
નિરાશ=આશાભંગ

ચીલે=કતરી મયેલે; ઢીલે

ફાળું=વળું

મોં બાળો=સામું ન જુઓ

સાર—કોઈ પણ માણસે બી.
જાની ધર્મ્ય કરવી નહિ, પણ
બીજાનું સાફ કામ જોઈને તેનાથી
વધારે સાફ કરવા હરીફાઈ કરવી.

પાઠ ૨૫ મો.

જાત્રા=તીર્થ

સરકાર વાડો=રાજકુટુંબને રહેવા-
ની જગ્યા

સંધ્યા કાળ=સમી સાંજ

બ્યાધયમ=વાધનું ચામડું

આરામ=વિસામો

ધમકાવી=બીક દેખાડી

બાન=સાન; ખખર

મુકામ=પડાવ

રિથર=કાયમ; અચળ

બેઠ=તફાવત; દરક; ફેર

આસન=પાથરાણું

સાર—કોઈ પણ માણસ
અહીં સદાને માટે રહેવાનું નથી.
દરેકમાંથી જુના જામ છે ને નવા
આવીને રહે છે.

પાઠ ૨૬ મો.

વેશ બદલી=બીજો પહેરવેશ પહેરી

નગરચર્યા=શહેરની રીતમાત;

નગરમાં થતા બનાવ

મહોલ્લો=શેરી; પોળ

નાકે=પોળને મોંઢે

અ=છેલો=મજામાં છે

તેરા ચલે તો માર ડાહીએ=નાફ

ચાલે તો મારી નાંખજે

પાદરી=ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ

કરનાર

કુલાયા=હરખાયા

વાણી=વચન

કથા=વાર્તા

પુરાણી=પુરાણોની કથા કરનાર

રસ=પ્રેમ; ભાવ

શ્રાતા=કથા સાંભળનાર લોકો

પીગળી=ગળી; નરમ થઇ

વહે=ટપકે

ભાવિક=આકીનવાળા; ભાવવાળા;

માયાળુ

કામળ=કુમળું

મોટે સાદે=મોટા કાઠીને

ખરાડા=ખૂમો; રાડો

ફીકા=ઝાંખા; શરમીંદા

ફસ્તાવેજ-લેખ.

જગીર=જમીન; ગીરાસ; ઇના.

મમાં મળેલી જમીન

જમ કરવા=કાંઈ લેવા

અદે નવાજ=ગુલામપર મહેરબાની

રાખનાર

વતન=ગામ; દેશ; મુલક

કાયમ=સ્થાયી; હમેશનું.

દેશાધ=વતનદાર

સાર—પહેલાંના પાદશાહો
રૈયતની સંભાળ લેવા સાફ વેશ
અદલીલે નગર ચર્ચા જોતા હતા.

પાઠ ૨૮ મો. ભાગ ૧ લો.

જાંદગી=જીવતર

કુટુંબ=ઘેરો છોકરાં

લોભ=તૃષ્ણા; લાલસા

ખરો ભાવ=સાચી કીંમત

રકઝક=કડાકુટ; આતાકાની

આધુ=છેદું

સખત=આકરા

મજલ=મેપ

હેરાન=દુઃખી

રસ્તે=ઢેકાણે; રીતે

રાન=જંગલ

પડપૂછ=તપાસ; તજવીજ

મરત=કાંઈ પણ કીંમત લીધા વગર

ટંગાઇ=કાંટકાઇ

પાઠ ૨૯ મો. ભાગ ૨ જો.

સોદાગર=વેપારી

લાગલું=તરતજ

રખેને=કદાચ

તાલ=જાગ; દાવ; વખત

ઝીંઝાતો=કુચકાતો

યોભાતું=રહેવાતું

કરમરી=કાલાવાલા કરી

ઉતાવળ=ઝડપ

ખુરાં=નકારાં; ભુડાં

કહેવત=ઉખાણો

સાર—માણસ હદ ઉપરાંત
લોભ રાખવાથી પોતાની પાસે
હોય છે, તે પણ ખુએ છે. અ-
તિશે લોભ એ પાપનું મૂળ છે.

પાઠ ૩૦ મો.

તળેટી=ડુંગરા કે પર્વતના નીચેના

ભાગની જગા

શરણે=તાબે

કુળ=વંશ, ઓલાદ

કન્યા=દીકરી

પણુ=ટેક; નિયમ

દરાવ=દલ નિશ્ચય

પસકમ=શૌર; બહાદુરી

સેતા=દેશ; લશ્કર

તૂટી પડતો=ઓચિતો છાપો મારતો

ગુણ=ઉડી બખોલો; ખો.

ટળવળતાં=વલવલતાં

બમ્બસ=ખાતમીદાર

બ્યાન=વર્ણન

હાલ=મબકો; દબદબો

દરબજે=હોદ્દો; મોભો

અંચકાર=પુસ્તક બનાવનાર

ખાનદાન=ઉંચા કુળનો

તંગી=ખોટ; તાણુ

બારીક સમય=મુશ્કેલીનો વખત

નિબાવ=નિર્વાહ; ગુજરાન

બૂમિ=જમીન

ઉશ્કેરાધ=અનુનમાં આવી

સાધી=સોબતી; જોડીઆ

ગુમાવેલા=ખોએલા

અકળાતો=મુઝાતો

ખાતરી=સાબિતી

સ્વતંત્ર=કોઇના તાબામાં ન હોય
તે; છુટો

દેશદાઝ=દેશના બહાની લાગણી

સાર—પોતાના દેશ પ્રત્યે

પ્રીતિ રાખી દેશબક્ત થવું, અને

ગમે તેવાં દુઃખો સહન કરીને પણ

પોતાના દેશનો ઉદ્ધાર કરવો.

પાઠ ૩૬ મો.

નિયમસર=ધોરણ પ્રમાણે; વખતસર

પોપણુ=ગુજરાન

ચટની=આખાદી

ગોડવણુ=મંદોબસ્ત

ગોટાળો=ગુંચવાડો

આરંભવું=શરૂ કરવું

બલેલ=દરકત; તુકસાન: વચમાં

કાંધ આડું આવવું તે

મુદત=વખત

ભંગ=નાશ

છુપાવવા=જાનો રાખવા; સંતાડવા;

ઠાંકવા

ગેરહાજર=હાજર નહિ તે

બહાનાં=કારણો; મીથ

મુશ્કેલી=અડચણ; મુશીબત

સહેલાઈથી=પોડી મહેનતે

અણુગમતી=કાવે નહિ એવી
 કીમતી=ઉપયોગી
 નિયમિતપણે=ઠરાવેલા વખત પ્રમાણે
 સુકરર=નકકી; ચોક્કસ
 વખતસર=ટાઇમસર
 કાશીશ્વર=મહેનત; ચત્ન; પેરવી
 ઉધુ વળે=મગડે
 વહેવાર=ફેવડેવડ
 ઇતરાજી=નાપુશી; ગુસ્સો; કરડીનજર
 અમૂલ્ય=કીમતી; ઘણી કીમતનો

અગત્ય=જરૂર
 સાધનો=સાહિત્યો
 સસ્તાં=સોંધાં
 આસુરા=મોડા

નડતર=હરકત
 ઠરાવેલ=નીમેલે; નકકી કરેલે
 સાર—નિયમસર કામ કર-
 નારને કાંઈ પણ કામ અવરૂં નથી.

પાઠ ૩૨ મો.

સંગીન=મજબુત
 પુરાતન=ઘણું જુનું
 વડીલ=મોટા
 પાટવી=તિલાટ; સૌથી મોટા
 અકાળ મોત=અચાનક મરણ.

નિર્માણ=નકકી
 યુવરાજ=મેટો કુંવર; પાટવી
 ઇલકાબ=ખિતાબ
 નૌકાસૈન્ય=દરીઆઈ લશ્કર
 તાલીમ=કેળવણી; શિક્ષણ
 પ્રદક્ષિણા=પૃથ્વીના મોટા ભાગમાં
 મુસાફરી કરવી તે
 બવિષ્ય=આવતો વખત
 નિખાલસ=કપટ વગરના; ચોક્કસ
 દીવના

મશહુર=પ્રખ્યાત; પ્રસિદ્ધ
 ગુમાવતાં=ગાળતાં; કાઢતાં
 હસમુખાં=આનંદી

સાર—ખાદ્યાહી કુટુંબનાં
 માણસો પણ રાજવૈભવના મોટા
 સુખમાં પડ્યા છતાં મોજમજા ને
 આજસમાં પડી પોતાનો વખત
 નકામો કાઢતાં નથી.

પાઠ ૩૩ જો.

ખોડ=શરીર સંબંધી કાંઈ પણ
 ખામી
 મળક=હાંસી
 દીગણો=દેખાવમાં નીચો; ગંદો
 દોષ=વાંક; ગુન્હો

વરવો=ખેડોળ; કુરપ
 શેખી=ખડાધ
 વીસરી=શૂલી
 વાજખી=ધટીત; લાયક; ચોખ્ખ
 સહેજ=તરત; જરા
 અતુર=હોંશીલો; અધીરો
 કાયર=હેરાન
 અન્ધાય=ગેરધન્ધા
 હક્ક=માલીકી
 અવયવ=શરીરના ભાગ
 ખામી=કચાશ
 કૃતિ=કામ

રચના=ખનાવટ
 ચલણ=ખળ; વકર

સાર—કાંઈની ખોડખાંપણ
 બેધને મશ્કરી કરવી નહિ.

પાઠ ૩૪ મો.

વિનોદી=આનંદ ઉપજાવે તેવો;
 હસમુખો

ચતુરાધ=ડહાપણ
 હાજરજવાખી=તરતજ જવાબ દે-
 નારો તર્કબાજ

વિદાય કર્યા=રજા આપી

બહાંપનાહ=જમતની રક્ષા કરનાર
 પાદશાહ

અસંખ્ય=ધણાંજ
 ડુંગર જેટલો=ધણો મોટો
 મધ્યમ=સાધારણ
 વર્ગ=જાત
 પાર=છેડો; અંત
 હિંચા દરજ્જાવાળો=મોટા હોદ્દાવાળો
 સડ=છક; દીંગ; તાળુખ
 ખંચાતો ખંચાતો=અચકાતો
 અચકાતો

ખુદ=આપ; પોતે
 નામદાર=માનવંતા
 બંદે નવાજ=ગરીબોતું રક્ષણ કર-
 નાર બાદશાહ
 બેઅદખી=અવિવેકી
 માફ=દરગુજર; ક્ષમા
 જાન=જીવ; પ્રાણ

તત્કાળ=તરતજ
 રદ કર્યો=ફેરવી નાંખ્યો; અંધ કર્યો

સાર—સમયસૂચકતાવાળી
 ખુદિથી માણસના જાન બચે છે
 તથા ધણાં કામો સુધરે છે.

પાઠ ૩૫ મો.

વર્ગ=ભાગ

ચહેરો=ધાટ; મોંનો આકાર

પહેરવેશ=પોષાક

પરખાઈ=ઓળખાઈ

વર્ણ=જાત

રીતરિવાજ=ધારો; દસ્તુર; ચાલ

અનુસરતા=સમતા

બેટ બાંધે=કડ ઉપર લાંબુ કપડું

વીંટાળે

ધનર=એક જાતનો લેંઘો; પગથી

તે કડ સુધી પહેરાય તેવું

જુલતું શીવેલું કપડું.

લાજ=ધુમટો

પડદે=ઓઝલમાં

સુરવાળ=ચોરણો

સદરા=છેક ટુંકી બાંયનું પહેરણુ

કસ્તી=સુતરના ધોળા દોરા જેવી

જનોઇ

રિવાજ=ચાલ

નાત બહાર=જાતીથી દૂર

હાથે વાળે=વર પરણવા માટે જઇ

કન્યાનો હાથેહાથ મેળવે છે તે

ખાંડુ=કન્યાને માંડવે વર ન જતાં

વરની તરવાર મોકલવામાં

આવે છે તે

વિધવા=રોડેલી; ધણી વમરની; જેનો

ધણી મરી ગયો હોય એવી

પુનર્લગ્ન=દ્વિતીય પરણવું તે

બાધ=હરકત; અટકાવ

ખરચ=વરો.

માટી=માંસ; ઘોસ

શબ=મડદું

ભાકર=રોટી; રોટલી

સાર=અગાઉના અને હા-

લના રીત રીવાજોનો મુકાબલો

કરીને નહારા રીવાજો બંધ કરવા

અને સારા દાખલ કરવા.

પાઠ ૩૬ મો.

જાણીતાં=પ્રસિદ્ધ

ક્ષત્રિય=રજપૂત

આશ્રમ=રહેવાનું સ્થળ

વાની=ચીજ; જણસ

ઉત્તમ ભોજનન=ઉંચા પ્રકારનું જમણુ

મૃગયા રમવા=શિકાર કરવા

કામધેનુ=જે ઇચ્છીએ તે આપે

એવી દેવતાઇ માય

ડગી=ખસી

બળાતકારે=જેર જીલમથી

અગણિત=બ્રહ્મા

અંખવાઇ=શરમાઈ

તપોબળ=તપ કરવાથી જે શક્તિ

પ્રાપ્ત થાય છે તે

પદવી=દરજા; અધિકાર

ભૂલથાપ=ભુલાવો

અહર્ષિ=આહાર્ય ઋષિ થયો હોય તે

રાજર્ષિ=ક્ષત્રિય કુળમાંથી જે પુરુષ

તપ કરી ઋષિ થયો હોય તે

નિમંજ=ચોકાસું; પવિત્ર

ભારે શ્રમ=ધણેજ પ્રયાસ

સિદ્ધિ=મેળવવાને કઠણ એવી વસ્તુ

કે શક્તિ; અદ્ભુત બળ

માન=ગર્વ; અહંકાર

ઉચો=મોટો; કીંમતી

સાર—જ્યાં સુધી મનમાંથી

માન ને ક્રોધ ગયાં નથી, ત્યાં

સુધી ઉચા ગુણો અને સિદ્ધિની

પ્રાપ્તિ થતી નથી.

પાઠ ૩૭ મો.

વિદ્વં=અડચણ; હરકત

બાયબો=શીકણ; હિંમત વગરનો

પરવા=દરકાર

વખત વિચારી=પ્રમથ ઓળખી

જારી=શરૂ; આદરું

ખરા નિયત્વવાળો=ચોકસ વિચાર-
વાળો

સંયોગી ભૂમિ=જમીનના એ મોટા

ભાગને સાંધનારો જમીનનો

નાનો ભાગ

મહાભારત=જંગલ; મોટું

ખ્યાલ=તક; વિચાર

તોડ=નિકાલ

નાણું=ધન

ફેડ્યાં=કાપ્યાં; મટાડ્યાં

સીધી=દમશી નામે એક જાતના

આખીસિનીઆ દેશના લોકો

અગર=અથવા

દુષ્ટ=નકારો; ખરાબ

ગુલામગીરી=ગુલામ કરવાનો ધારો

સરળ=ફળીભૂત; સિદ્ધ

તરીકે=પેઠે; રાતે

પાધરાં=પાંસરાં; સીધાં

એશક=નકી; ખરેખર

ધુટા થઇ ગયા=જુટી ગયા

સાર—ગમે તેવું અધરૂ કામ

હોય તો પણ તે હિંમતથી પાર

પડે છે. કહેવત છે કે હિંમતે મ-

રદા તો મદદે ખુદ.

પાઠ ૩૮ મો.

પરોવાયું=ગુંચાયું

સાણી=ડાહી; સમઘુ

ચાતક=ગપૈયા

પ્રતિદિન=રાત દિવસ; અડોનીશ

ખર=ગધેડો

નિજ=પોતાના

વાસ=રહેડાણુ

સુખે સુખે=શાંતિથી સુખ રહે.

બપૈયા, ચકવા અને ચંચળ પુરુષો

એ બધા રાત દડાડો ઉઠાસ રહે

છે, પણ ગધેડો, ધુઅડ અને

મૂર્ખ માણસ એ તો પોતાને ઠેકાણે

સુખ રહે છે.

હરાયો=મીઝતો; પારકો; હરામતો

જતન=રક્ષણુ

વિસ્તારી=વંચાવી; વિસ્તાર કરી

પત્ર=વખેત્રો કાગળ

દી=દિવસ

ભે=ડર; બીક

આકળા=અંતીરા

દીનોનાથ=મરીમતો ખેતી; પરમેશ્વર

ખેતવા=રમવા

ખટ=તવ, ખેત, આળેમેત્રો કકડો

લહાવો=ઝેરીઓ; લાભ

દાવો=કક્ક; માલિકી

રણુસંગ્રામ=વડાધનું સ્થાન

પાણી=તેજ, પરાક્રમ, શૌર્ય; બગ

ખાણુ=તીર

ચોટ=મૂક; દાવ; ધા

કાચી=ઝાઝી

ભાગ્યે=જવલે; કદાચ

પક્ષોટાયા=કેળવાયા

અભાગણી=ભાગ્યહીણ; કમનસીપ;

નિર્ભાગી

ખાળો=રોકાણુ; અટકાવ

કાળજાં ફાડે=પરથરાવે; કંપાવે

સંતાપ=દુઃખ

શેતરંજ=ખુદ્ધિ ખોત્રવવાની રમત

વિલાસ=સુખ અને આનંદ ભોગ-

વવાને

પ્રતિદિન=દરરોજ

સાર—ચતુર પુરુષને પોતાના

કામની શિકર અડોનીશ રહ્યાં

કરે છે.

પાઠ ૪૦ મો.

અકલનો તો છાંટાએ તહનો=જ-

રાએ ખુદ્ધિ પહોંચતી નહોતી.

ઉદ્ધત=મરજી પ્રમાણે ગમે તેમ ચા-

લનાર; સ્વછંદી

બહાનાં=ખોટાં કારણો

આતુરતા=છંતેજરી

શરત=કરાવ; કરાર

સહ=વાટ

પ્રતિબિંબ=પડછાયો

પહેરો=ચોક્કી

પળાતી=અમલમાં આવતી

હજુરી=ખીજમતદાર; હજુરમાં ર-

હેનાર

સાર—ખુદિવાન માણસો

પોતાની અક્ષયી અણુસમજી મા-

ણસને કેવી રીતે સમજાવે છે, અને

પોતાનો સ્વાર્થ કેવી રીતે સાધી

લે છે, તે અક્ષયજાજની વાત

ઉપરથી સમજાય છે.

પાઠ ૪૧ મો.

મધરાતે=અરધી રાતે; રાતન મ-

ધ્ય ભાગમાં

શુભારે=આશરે

ફરણી=ફેરો; ચોક્કી

૪૩૧૩=તડોતડ

ફંખાઈ=ખુંબળાઈ; અકળાઈ; મુઝાઈ

છેક=તદન, સાવ

તાજ=ચોકખા; ખુસ્લા

જગૃતિ=માન; હુંશીઆરી, શુદ્ધિ

પાધરો=લાગલોજ; ઝટ

ખેમાન=શુદ્ધિ વગરનો

અણીશુદ્ધ=હતાં તેવાં; સાજાં તા-

જાં; ધમ વગરનાં

આંકડી=ખેચીને તોડવાનું લાકડા-

વાળું દધિયાર

આગ=ધાય

ઝોલવાઈ=ખુઝાઈ

સાર—મિત્રની પરિક્ષા દુઃખ-

ના વખતમાંજ ધાય છે.

પાઠ ૪૨ મો.

કરડા=આકરા; સખત

પાધર પ્રદેશ=વેરાન મુલક

વિચિત્ર=જીદી જાતનો

આખેહુખ=અસલ હોય તેવું; અસ-

લની ખરી નકલ

મૃગજળ=પાણી નહિ છતાં છેટેથી

પાણી જેવો ભાસ ધાય તે

ભર ઉનાળામાં=સખત તાપમાં;

ઉનાળાના વચલા ભાગમાં

લાલચે=આશાએ

દેખાવ=આભાસ

માહીતગાર=અનુભવી
 ભોમીઓ=માર્ગ બતાવનાર
 ચક્રિત=વિસ્મય; તાજુબ; દીંગ
 પ્રવાસી=મુસાફર
 નિરાશ=નાઉમેદ; આશાભંગ

સાર—મૃગજળ અગર જાં-
 ઝવાનું પાણી એ ખરું જળ નથી,
 પરંતુ સૂર્યના તાપથી રેતીના ર-
 લુમાં અથવા ખારાપાટના સપાટ
 મેદાનમાં જળ જેવો ભાસ થાય છે.

પાઠ ૪૩ મો.

મહિમા=મહત્તા; ખુશી
 નજરમાં=મરજીમાં; ધ્યાનમાં
 કાઢલો=શિઆળ
 બંદોબસ્ત=ગોઠવણ
 લુચ્ચો=દગાબાજ; કપટી
 વખત ચૂકવી=તક ભૂલવી
 આંતર્યો=આવતાં અટકાવ્યો
 પરવાનગી=રજ
 માથાથી પગ સુધી જાળ ઉડી=ધણો-
 જ ક્રોધાયમાન થયો
 અપમાન=મેરઆબરૂ; માનભંગ
 અમધડી=હમણાને હમણા
 ખખર લઉં=તપાસ કરું

પીસ્યા=કચર્યા
 ગર્જના=મોટી ત્રાડ; ચીસ પાડવી
 ઘોષ=પડખંદો, સામો અવાજ; પડધો
 બાથ ભીડવા=લડવા
 ઉપાય=યુક્તિ; ઇલાજ
 મન મેળવવું=પરસ્પર રતેહ કરવો
 બુદ્ધિ આગળ બળ પાણી ભરે=મળ
 કરતાં બુદ્ધિ વધે

સાર—ગમે તેટલું બળ વા-
 પર્ચાથી કોઈ કામ પાર પડતું
 નથી, પણ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર-
 વાથી હરકોઈ કામ પાર પાડી
 શકાય છે. અક્કલ ચાહે તે પ્રમાણે
 કરી શકે છે.

પાઠ ૪૪ મો.

વસ્થો=રહો.
 જન્મારામાં=જન્મીમાં
 ઠેર ઠેર=ઠેકાણે ઠેકાણે
 ખુટતું=ઓછું થતું; ઘટતું
 જવલ્લે=ભાગ્યેજ; કદાચ
 ગોઠવણ=અવસ્થા; રચના
 તીકમ=ચાંચવો
 ઓગર=હથીઆર
 પેચ=રફ

સકાવો=પેચ

ટાટી=ચકલી

સુધરાઇ ખાતુ=મ્યુનિસિપાલિટી

ખાતુ

સગવડ=ગોઠવણ; સોઇ

સ્થળે=ઠેકાણે

જંગી=ધણી મોટી

આપદા=દુઃખ; પીડા

નિયમ=સ્વભાવ

જમાનો=સમય; વખત

મોઢ=તાન; સમજ

સાર—નળ વડે થોડી મહે-
નતે બધા ગામને પાણી પૂરું પડે
છે. એથી પૈસાનો, વખતનો અને
મહેનતનો બચાવ થાય છે.

પાઠ ૪૫ મો.

પ્રમાણુ=સરાસરી સંખ્યા; માપ

સુખાકારી ખાતાના=શરીરની આ-

રોગ્યતાના

અમલદાર=અધિકારી

તંદુરસ્તી=આરોગ્યતા

સમજ=મજબુત

મિમારી=માંદગી

મરડો=પેટમાં દુખાવો કે આંકડી

આવીને ઝાડે જવું પડે તે

સંધરણી=વારંવાર ઝાડે ફરવા જવું

પડે તે

અભાવ=અશ્ચય; અપ્રીતિ; ઇચ્છા

નહિ તે

મધુરું=ઝીણું ઝીણું

ખુલાસો=હેવાલ

ખાટલે પડેલા=ધણા માંદા

ચાંપતા=લાગુ પડતા

લાગણી=લીલગીરી

કાસળ=મૂળ

બર=ખીચોખાચ; ધણી

જળજું=ઝાડે ફરવાની જગ્યા; પા-

વખાતું

મરી=પચી; કતરી

જંતુ=ઝીણું જીવડાં

કોઠ=ઢોર બાંધવાની જગા

ગંદી=દુર્ગંધવાળી

વિદાય થયા=ગયા

સાર—પાણી અને દૂધ ચો-

કખાં ન વાપરવાથી શરીરમાં રોગ

ધાય છે.

પાઠ ૪૭ મો.

અવયવો=શરીરના ભાગો

વર્તણૂક=રીતમાત

પ્રમુખપદ=સભાનું ઉપરીપણું

હજુર=સમક્ષ; રૂપરૂ

રજુ=દાખલ

અમ=મહેનત

પરવડતી=પાલવતી; પોસાતી; રૂચતી

શરિઆત=અરજ; રાવ

તરદી=મહેનત

વૈતરૂ=મજુરી

જૂલમ=અન્યાય; ફર

મીઠું મરચું બભરાતી=ચોત વધા-

રીને કહેવી તે.

મધુર=મુંદર

ટહુકો=અવાજ

ધોર=મયંદર

ગાંડપણુ=મૂર્ખાઈ

તબી=ટકી

આવેશ=જુસ્સો

પરિણામ=ફળ; લાભ

સુકાતા=સેવાતા

અવસ્થા=હાલત

ટટાર=હતા તેવા, તાજ

સાર—એક બીજાની સહા-

યતા વગર કોઈ પણ કામ સાઈ

થતું નથી.

પાઠ ૪૮ મો.

રળિઆમણું=શોભિતાં

નકશી=કારિગરી

મોહ=અચરજ; તાજુબી; નવાઈ

સુગમ=મહેલું, સુતર

વાહન=ખેસવાનું સાધન

છાવણી=ત્રશ્કરનો મુકામ

વિશાળ=મોટું

રમણિય=શોભિતી; મુંદર

આદિનાથ=જૈન ધર્મ સ્થાપનારા

પહેલા તીર્થંકર. (ઋષભદેવ)

બારીક=ઝીણી

વજન=તોલ

રોજ=દલાડાનો પગાર

નેમિનાથ=જૈન ધર્મના બાવીસમા

તીર્થંકર

પાર વિનાની=ત્રણીજ

ગભારો=દહેરાના જે ધુમટવાળા

ભાગમાં મૂર્તિ હોય છે તે

સભામંડપ=દેવળ માંહેલો આગલો

ભાગ

નિર્જીવ=જીવ વગરના

પ્રવીણ=અનુભવી; જાણીતા

નજર કરી જાય=ગરકાવ થઈ જાય;

તલ્લીન થઈ જાય.

સાર—વસ્તુપાળ અને તે-
જપાળે ધણુંજ ધન વાપરી ખં-
ધાવેલાં દેહરાંની સુંદરતા જોઈ મન
ખુશ થાય છે, અને અગાઉની
અદ્ભૂત કારીગરી જણાઈ આવેછે.
પાઠ ૫૦ મો.

પરદુઃખમંજન=પારકાનું દુઃખ
ભાગનાર

શ્લોક=એ ચાર ચરણની કવિતા;
છંદ

દક્ષિણા=ધનામ

હંચીરમરણશક્તિ=ધણીજ યાદશક્તિ

મતલબ=હેતુ; સખ્ય; કારણ

વડવા=આપદાદા; ધરડા

પુરાવો=સાબિતી, સાક્ષી

હેતું=કરણ; ઝણ

ખનાવટી=તર્કટી; કપટથી જે નવું

ખનાવેલું તે

ધારા=નિયમ; રિવાજ

સ્તબ્ધ=સુનમુન; તાજુખ; ચકિત

સાબિત=તક્કી; ચોકસ; ખરૂં

કારણ=મતલબ; હેતુ

પ્રપંચ=તરકટ; છળમેદ.

હાસ=વિસામો; નીરાંત; જ'પ

શિરામળ=નાસ્તો; હુમો; ખાવાનું

વૈદકશાસ્ત્ર=રોગ ઝાળખવા અને
તેની દવા કરવા વગેરે જા-
બતની વિદ્યા

હાનિ=નુકસાન

સાર—અગાઉના રાજઝો
અદ્ભૂત ન્યાય કરતા, વેશ બદલીને
રૈયતની તપાસ રાખતા અને વિ-
હાનોને આશરો આપતા.

પાઠ ૫૧ મો.

વસાવવા=નવી વસ્તી કરાવવા

સંબંધ=આબત

તાણુ=તોટો; તંગી; ખોટ

શરઆત=આરંભ

ધમણુ=પવન ભરાય તેવું નળીવાળું

ચામડાનું સાધન

જાતે નર્મ=શરીરે સામતાબ્ધ;

નિરોગી

ખનિજ=ખાણુમાંથી ખોદી કાઢેલા

ખળનો=દબબનો બંડાર

સદ્ગૃહસ્થ=સારો માણસ

આબાદ=સુખી; ચઢતીવાળું

સાર—નવું જામ વસાવવામાં

બધી કામના માણસોની જરૂર

પડે છે.

પાઠ ૫૨ મો.

નામાંકિત=પ્રસિદ્ધ; પ્રખ્યાત
બીજમ પ્રતિજ્ઞા=બચ્ચીજ આકરી ટેક
કાંતી=સ્વરૂપ

હિલકંઠા=આતુરતા; હેંશ
માગું કીધું=માગણી કરી
સહેજમાં=વમર મહેનતે
વારસ ઠરે=માલિક થાય
એકનો બે ન થયો=માન્યું નહિ
બચાનક=ચણી આકરી

ધરણ=ઉમેદ
કોલ=વચન; વેણુ
અહાર્યારી=કુંવારા રહેવાનું વ્રત
પાળનાર

મંબીર=ખડુજ ભારે
દાવો કરે=માલીકી ધરાવે
સ્વાર્થ=પોતાની મતલબ કે લાભ

સાર—મીજમ પોતાના પિતા-
ને સુખ આપવા માટે સ્વાર્થનો
ત્યાગ કરી સદાય અહાર્યારી રહ્યા;
તેવીજ રીતે સ્વાર્થ કોરે મૂકી
પિતાની સેવા ખરા અંતઃકરણથી
કરતી.

પાઠ ૫૩ મો.

ધરવામી=મુસલમાની
વેરાન=કુજડ
મંદિર=દેવળ
નૃત્ય=નાચ
ભોગ=દેવને નવેદ્ય ધરાવવું તે
હયાતિ=પ્રસિદ્ધિ; નામના
હસ્તો=હુમતો; ચઢાઈ
ખંડન=નાશ કરવો
જમાવ્યું=મેળું કર્યું.

કૂચ કરી=પલાયન કર્યું.
પત્ર વહેવાર=અરસપરસ કાગળ

લખવાનો રિવાજ
જંગીઆ=તોપની ખારીઆ
તાકાત=મળ; સત્તા

ખુનરેજી=કતલ
નામના=ખ્યાતિ; કીર્તિ
વિસારે પડ્યાં=મૂલી જવામાં આવ્યાં.
સમરાવ્યું=સુધરાવ્યું
અઘાપિ=હજી સુધી

સાર—પોતાના ધર્મનું રક્ષણ
કરવા માટે હિંદુઓએ પ્રાણની
પણ દરકાર કરી નહિ.

પાઠ પઠ મો.

ખાંડ=વહાણુ લંગર કરવાની જગા

દેખાવ=ઠાઠ; બમમે

સરકાર=આદરમાન

કાફલો=લશ્કર

હરિશાષ્ટ=સ્પર્ધા

દહતા=ધીરજ; હિંમત

પોટુગીઝ=પોર્ટુગીઝ દેશના રહે-

વાશી; એમને ફિરંગી પણ કહે છે.

અગ્નિ નૌકા=તરત બળી ઉઠે એવી

ચીજો ભરેલી હોય, અને

શત્રુઓના વહાણને ભેરવીને

ખાળી મૂકવાને આંકડીઆ

હોય એવું વહાણ

કોલકરાર=અરસપરસકસવ; બોલી

કોઠી=પેઠી; વખાર

રજ=પરવાનગી

ખીજ=મૂળ

સર્વત્ર=અધે ઠેકાણે

ફેલાઈ=પસરાઈ

મથક=મોટું ઠેકાણું

વસંદા=હોવાડ દેશના રહેવાશી;

એમને ક્ય પણ કહે છે.

કરડી નજરે=વેરમાને

નિશાન=એ'ધાણુ

ચઢતી કળા=આખાદી

પડતી દશા=નહારી હાલત

અરસામાં=વખતમાં

સાર--હર દેશના રહેનારા

અંગ્રેજ લોકો હિંમત ચલાવી

હિંદમાં વેપાર કરવા માટે આવ્યા,

અને પોતાના બુદ્ધિગણથી રાજ્યના

ઘણી યથા.

પાઠ પઠ મો.

સ્થાપન=શરૂ

ઠપાલખાતું=કાગળ લઈ જવા લા-

વવાનું કામ કરતાં ખાતું

સવડ=ગોડવણ

પરખીડીઆં=ખીડી શકાય તેવાં કવર

મારફતે=હથુ; વડે

ખેપીઆ=કાગળ કે સંદેશો લઈ

જનાર લાવનાર; કાસદ

માનવાચક=આવકાર આપનાર

તિર્થરૂપ=તિર્થ જેવા પવિત્ર

ચિરંજીવી=વધારે વખત જીવનાર;

ઊકરાના નામની પહેલાં વડી-

લ આ શબ્દ વાપરે છે.

સીમાઅવધાંતી=પરણેલી સી; જેને

પતિ જીવલો હોય તે

ગંગા સ્વરૂપ=આ શબ્દ વિધવા
 સ્ત્રીના નામ પહેલાં વપરાય છે
 પત્નો=શોધ; ખખર
 સૂચના=હકીકત
 નમુનો=નકલ
 રવાના કરવું=મોકલવું
 સાર=માખાપ, અધિકારી;
 ગુરૂ, મિત્ર વગેરેને પત્રો લખવામાં
 કેવાં વિશેષણો વાપરવાં તે આ
 પાઠ ઉપરથી સમજાય છે.

પાઠ ૫૮ મો.

કેમરે હિંદ=એ નામનો એક દલ-
 કામ છે

ઉંચા દરજ્જાનું=મોટા અધિકારનું
 દેખરેખ=તપાસ

અવસ્થા=કેમર; વૃદ્ધાવસ્થા
 લાયકાત=યોગ્યતા; ગુણ; લાયકી
 નિષ્ઠા=આસ્થા; ભાવ

કેમદા=ઉંચા; ઉત્તમ

દમદમો=દાઢમાઠ

પરગણુ=પારકાની દાઢ ગળથુનાર

ખુબ્=કદર; ગળથુના

મમતા=માયા; પ્રેમ

તહેનાતમાં=જુરમાં

હસ્તક=હથ

ગહેરનામું=સરકાર તરફથી નીક-

ળેલી છાપામાં છપાએલી

ખખર

ઢંઢેરો=ગહેર ખખર

સંદેશો=સમાચાર

દાઢ=લાગણી

વિસ્તાર=ફેલાવો

આખાદી=સલાહશાંતિ

પૂજ્યભાવ=પવિત્ર લાગણી

સાર—દેવી તુલ્ય મહારાણી
 વિઠોરીઆએ સલાહશાંતથી રાજ્ય
 ચલાવી હિંદની રૈયતને સુખી કરી

પાઠ ૬૦ મો.

પુરાણુ=એ નામના હિંદુઓના ગ્રંથ

યાદવકુળ=એ કુળનો મૂળ પુરુષ

યદુ નામે સજ્જ હતો, તેના

નામ ઉપરથી એ યાદવ કુળ

પડ્યું છે.

આણુ=શરૂ

સગમ=એ નદીઓ ભેગી થાય તે

ઠેકાણું

સ્થાપના=શરૂઆત

ધોરી=ગહેર; મોટા

મૂળતત્વો=જો મુદ્દા કે સિદ્ધાંતો
ઉપર ધર્મ રચાયો હોય તે

લેખ=સ્તંભ

લિપિ=અક્ષર

ઉક્તિ=વાંચતાં

હિંસા=વધ, નાશ

અમણુ=સાધુ

ઉદ્ધાઉ=ખરચાળ; ખર્ચ કરતાં વધારે

ખર્ચ કરનાર

હળીમળી=સંપત્તિ

વૃતાંત=ચરિત્ર; હેવાલ

પૌત્ર=દીકરાનો દીકરો

સાર—અગાઉના વખતમાં

રાજાઓ ધર્મનો મહિમા વધારવા

માટે લાંબી મુસાફરી કરતાં ને

રેલતને સુખ આપતા.

પાઠ ૬૨ મો.

દરમિઆન=અરસામાં

નિહર=ખીક વગરનો

એકવચની=ટેકદાર; બોલેલું વચન

પાળનાર

સાંખી=ખમી

ખંડેર=માગી ગયેલાં મકાન

કતલ=કાપાકાપી

ફાડવો=પોતાના પક્ષમાં લેવા

ધર્યો=દોડ્યો

પટાવત=રાખ્યો મુખ્ય સરદાર

વંશ=પરિવાર; વિસ્તાર

ઝોરસ=એળો

સાર—જયશિખરના શાળા

સુરપાળને સામા પક્ષ તરફથી ધણી

લાલ્યો મળવા છતાં તેણે મરતાં

સુધી નિમકહલાલી રાખી ડગ્યો

નહિ.

પાઠ ૬૨ મો.

દેખરેખ=સંભાળ

પુખ્ત ઉંમરનો=જુવાન વયનો.

કાયમ=હયાત; સદાને માટે.

કદાવર=મજબુત; ઉંચો; ભરાઉ

શામળા=કાળા

ત્રાસ=ડર; ખીક

ખાલસા=પોતાને કબજે

આણુ=દુવાઇ; હુકમ

ધાતકી=જુલમી

શ્વેવ=શિવનો ધર્મ પાળનારા

દંત કથા=એડી કાઢેલી વાત; મોં-

દાની વાત

ખાધ=અટકાવ; હરકત

માદ કરે=સંભારે

શતિ=દાનત; વિચાર

સાર—ડાહ્યા રાજાઓ રૈય-
તને પોતાના બેટા બેટી પ્રમાણે
ગણી રાજી રાખતા.

પાઠ ૬૩ મો.

પ્રતાપી=પરાક્રમી

પાટનગર=રાજગાદીનું સ્થાન રા-
જધાની

બેગમ=મુસલમાન પાદશાહની રાણી
અધિષ્ઠિત=ગેરવાજળી

આદત=મુસિબત, દુઃખ; અડચણ
રખવાળ=સાચવનાર

કાવ્ય ગ્રંથ=કવિતાનું પુસ્તક

સાર—કરણ રાજાની બેટી
દાનતથી તેનું રાજ્ય પાચમાલ થયું.

પાઠ ૬૪ મો.

હાકેમ=હિપરી

પશ્ચાતાપ=પસ્તાવો

અતઃકરણ=મન

ધૌર=પાપી

અદલ=બ્યાજબી

વાટપાડુ=રસ્તે છુટનાર

બેશ=સારી

સરહદ=સીમાડો

પ્રવાહ=વહન; વહેણ

સાર—રાજ લેવાના લોભથી
અહમદે પોતાના દાદા મુજદર-
શાહને મરાવી નાંખ્યો એ બહુ
હલકું કામ કર્યું.

પાઠ ૬૫ મો.

મોજલો=વૈભવી

શિતુર=મળવો; બંડ

દાખ=વજન; રોક

વશ=તાબે.

ચાંચીઆ=દરીઆમાં ચોરી કરનાર
નજરાણો=ભેટ

નકશીદાર=કારીગરીવાળાં

કિસ્તાદ=તાલીમ આપનાર ગુરુ

શ્રીમંત=પૈસાદાર

પાઠ ૬૬ મો.

સર કરી=જીતી

લગામ=સત્તા

બધાવી=પચાવી; લઈ લેઈ

અંધેર=ગરબડ; ઘોંટાળો

કર=વેરો

દર=નક્કી કરેલો આંકડો

બક્ષા=ભેટ કર્યાં; આપ્યા

ફતેહ=જીત

ફેડો=પૂઠ; પીછો

હવાલે=તાબે; કબજે

મગરબ=અભિમાની

ખાપધાત=ખોતાની મેળે મોતાનો

જીવ કાઢવા તે

પાઠ ૬૭ મો.

ઘટા=ઝાઝાં ઝાડનો જથ્થો

ધેરાધ=જવાધ

ચમકારા=જખકારા

ઝોછીવત્તી=ચોડીધણી

ભીજી=પલળી

ઝાઝળ=ઝોમ; સવારમાં ઠરેલાં

પાણીનાં ટીપાં.

પાઠ ૬૮ મો.

વાંકે=ધેરાવો; વાંકો ભાગ.

આરપાર=મોંસરી.

ફેરો=આંટો.

સાર—પૃથ્વી પોતાની ધરી

ઉપર પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ૨૪

કલાકમાં ફરી રહે છે અને તે પૂર્વ

તરફ ફરતી હોવાથી સૂરજ પૂર્વથી

પશ્ચિમમાં જતો દેખાય છે. પૃથ્વી

ધરી ઉપર ફરે છે તેથીજ રાત્રિ

દિવસ થાય છે.

પાઠ ૬૯ મો.

વાર્ષિક=વરસની

દાખલો=દર્શાવ

ગતિ=ચાલ; ગમન; વેગ

જ્યોત=તેજ; પ્રકાશ

કિરણ=સીધી લીટીમાં પડતો પ્ર-

કાશ

વાંકાં=ત્રાંસાં

સાર—પૃથ્વી સૂર્યની આ-

સપાસ લગ્ન ગોળ માર્ગમાં ૩૬૫

દિવસમાં ફરી રહે છે, તેથીજ

પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગો ઉપર

જુદી જુદી વખતે શિયાળો, ઉનાળો

અને ચોમાસું થાય છે. પૃથ્વી

સૂર્યની આસપાસ એ પ્રમાણે ન

ફરતી હોય તો જુદી જુદી ઋતુઓ

થાય નહિ. પૃથ્વીને એ ગતિ છે. ૧

દૈનિક અને ૨ વાર્ષિક.

પાઠ ૭૦ મો.

કરાંડી=કપાસ, તુવર વગેરેના સુ-

કાષ મયેલા છોડ

ખુપરાં=ખર, બાજરી વગેરેનાં

સુકાં ઠુંકાં

કાંસ=પાણી જવાનો રસ્તો.

ખાતર=કાઢી ગયેલો પુંજો છાણુ
વગેરે

ખરીફ=ચોમાસુ પાક

રવીપાક=શિયાળા ઉનાળામાં કુ-
વાનું પાણી પામને તૈયાર
કરેલો પાક.

નીંદવું=વાવેતર સિવાયનું ધાસ
ખોદી નાંખવું તે

હેલી=ધણા દિવસ સુધી વરસાદનું
જારી આવવું તે

નિરાંત=કંપ; શાંતિ

કાઢી=સડી

માફકસર=જોઈએ તેવો; અનુકુળ
પડતો

ધમાલ=ધાંધળ; બીડ

ખળી=અનાજ સાફ કરવાની જગા
કરવી દે=રાંપડી દે

ધારાના=વસુલાતના; વિધોદીના

સાર—ખેડૂતને કાંઈ દિવસ
નિરાંતે બેસવાનો વખત મળતો
નથી, હમેશાં કામ હોય છે.
તે હમેશાં સાદો ખોરાક ખાય છે
તે સ્વચ્છ હવામાં રહે છે, તેથી
શરીર મજબુત રહે છે. ખેતીનો

ધંધો સર્વ ધંધામાં સર્વોત્તમ
મણાય છે.

પાઠ ૭૧ મો.

વકીલ=ઇ-સાફની કોર્ટમાં સવાલ
જવાબ કરવાને વાદીપ્રતિવા-
દીએ પોતાના તરફથી કરાવેલો
મુખત્યાર

સલામ=કાંઈ મોટા માણસને માન
આપવા માટે હાથ ઉંચા કરી
કપાળે લગાડવો તે

સલામતી=હથીઆર નમાવી સ-
લામ ભરવી તે

અધિકાર=હોદ્દો; અમલ

મુલકી=વસુલાતનું; ઉપજનું; રેવન્યુ
રેલ=પુર

ચાંદીકામ=રૂપાનું કામ

રોગિષ્ટ=રોગ થાય તેવી

નિમણૂક=ગોઠવણ; બંદોબસ્ત

મંત્રી=પ્રધાન

અદાલત=કચેરી

પાઠ ૭૨ મો.

ફાંટા=રસ્તા; માર્ગ

વૈભવ=સમૃદ્ધિનો ઝળકાટ; સુખ
સાહિત્યનો મોટો કાઠ; મોટી
સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ

વિસ્તાર=ધેરાવો; લ'ખાઇ પહોળાઇ
બરતાં જમીનનું જે માપ
આવે તે.

દાણુ=જકાત
ગીરદી=ભીડ.

પાઠ ૭૩ મો.

પૂલ=નદી, ખાડી વગેરેને ઓળાં.
ગીને જવા માટે તેના ઉપર
લાકડાનાં પાટીઆં, લોઢાના
પાટ, પથર, ઈટ વગેરેથી
બાંધેલો રસ્તો.

ચાક=વધારે મહેનત કરવાથી શરી-
રના ભાગો નરમ પડવા તે; શ્રમ
પોઠી=ખોળે લાદેલો બળદ
વણુઝાર=પોઠીનું ટોળું
કાશલો=જથ્થો; સમુહ.

પાઠ ૭૪ મો.

સદી=સંકો
ધાક=ડર; ખીક
જે નમુન=ઉત્તમ; શ્રેષ્ઠ; જેનો જોડો
નહિ હોય તેવી

ધુરળે=તોપ વગેરે મૂકવાને કિલ્લા-
ની બહાર પડતી બાબુએ જે

ઉંચું ઝાળાકાર પોલું અગર
નક્કર ચણેલું હોય તે

પાઠ ૭૫ મો.

ઝલેલ=ફેલા

વજન=તોલ

ટકોટક=છેક ઉપર સુધી

ઉપસી=ફુલી; બહાર આવી
ધન=નક્કર

અવાહી=જેનો રેલો ચાલે તે

સંકારી=સમો કરી

પાટોપાટ=એક છેડાથી બીજા છેડા
સુધી.

પાઠ ૭૬ મો.

તદન=ખીલકુલ

ઉલટી=જુદી

વાટ=પાટો

ગઠો=ગાંગડો

સ્વરૂપ=અર્થ રૂપ

હુંશળું=ગરમ; કાકીડું; ઉતું

ઉદાહરણુ=દર્શાવ; દાખલો

અર્થ=મતલબ

મુકાબલો=મરખામણી.

પાઠ ૭૭ મો.

તુફ=દીકું

ઉપયોગ=અજમાયશ

ગચરકાં=ઓડકાર

પાસ=પટ

ખડખાદાર=ચોસલાખંધ

રખ=આશા

અટકાવવા=મટાડવા

પાઠ ૭૮ મો.

મેરી=ખાળ

કટાણું=કડવું

રફ=નકામાં

પાઠ ૭૯ મો.

મેભ=છાપરાને વચલે ભાગે મોઢું
આડું લાકડું નાંખે છે તે

સરપણુ=મળતણુ; લાકડાં

સંગીન=ધટ; મજબુત

ફીકા= મોળા

વૃદ્ધિ=વધારો

ફીસું=ઝટ શાટે એવું

પરનાળ=નેવાનું પાણી ઝીલવાનું

લાકડા કે લોહાનું સાધન

ખીચોખીચ=પાસે પાસે; અડોઅડ;

એડાએડ

એકાકાર=એકમેક; એક સરખું

નીવડે=ટકે

એવડ=ચીકણું

ચઢીઆતો=દસમ, શ્રેષ્ઠ; વધે તેવો
આકૃતિ=નમુનો.

પાઠ ૮૦ મો.

સુગંધીદાર=સારી વાસવાળું

ઢાંકણુ=પડ

નાળુક=કોમળ

સળંગ=આખો

ખીજશય=ખીજ બનવાનું સ્થળ

પાઠ ૮૧ મો.

પોસવા=પોષણ કરવા

માવજત=સંભાળ; ખચર

વિભાગ=ગુદા ગુદા ભાગ

છડી=ખાંડી

પતી=યમ; પાર પડી

ચોજના=ગોઠવણ

પાઠ ૮૨ મો.

છિદ્ર=કાણું

અંગ=ભાગ

દ્વીદળ=બે શાડવાળા

સતવ=કસ

સોસાઠ=ચૂસાઠ

અંકુર=શણગો

નકામો=ખાલી; ફાકટ

પાઠ ૮૩ મો.

સૃષ્ટિ=દુનીઆં; પૃથ્વી

અંશ=ભાગ

પ્રાણરક્ષક=પ્રાણતું રક્ષણ કરનારા

રેષા=લીટી

કણુ=પરમાણુ: ઝીણી રજ

પાઠ ૮૪ મો.

નર્ચા=એકલા

વિચિત્ર=ગુદી તરફના

મસજે=ચોળે

જાગૃત=સાવધ

સોડમ=અંધ; વાસ

છાછર=છાછરી

વપરાશમાં=કામમાં

અનિયમિતપણે=નિયમ વગર

હજબહાર=જેમએ તે કરતાં વધારે

પાઠ ૮૫ મો.

અમીરી=મોટો દરજ્જો

ચિન્હ=નિશાની

નિર્ધન=ગરીબ; પૈસા વગરના

હમદા=કોમતો; મૂલ્યવાન

છાંટ=ટપકું

અંકાય=નક્કી યામ; કરાવાય

પાઠ ૮૬ મો.

ગુંગળાષ=મુઝાઈ

નિભાવવા=ટકાવવા

ગરમાળો=હું; ગરમી

સરકી=ખસી

હલેસાં=ચાટવા વડે પાણી કાપવું
તે

સુકાન=જેને મરડવાથી વહાણ

હોડી આમતેમ દિશા બદલી

ચાલે તે લાકડું.

તીણા=અણીદાર; ધારવાળા

ટોળામાં=જથ્થામાં

પાઠ ૮૭ મો.

વિસ્તારી=પહોળા કરી

સંકોચી=સાંકડી કરી

કરોડ=બરડાનું હાડકું

અજમાવી=વાપરી

કચરધાણુ=કકડે કકડા.

પાઠ ૮૮ મો.

દેખા દીધી=જણાયા

સેવાળ=લીલ

ગુમ થવું=દેખાવું બંધ થવું તે

ચેન=જંપ; મગ; નિરાંત

મવ=અવતાર; જીંદગી

રમુજ=આનંદ હવળને એવી

પાઠ ૮૯ મો.

વળામણુનો=વિદાય થતો; હાથીઓ
ગોરાડુ=પીળાશ પડતી; છુટી થઈ

જાય એવી

ખરપડી=એ નામનું જીવડું; એને
આપણા કોકો ખરપડી કહે છે

માદા=મા

ખાકિરા=ભુખાળવા

હીણુભાગી=અભાગી; નિર્ભાગી;

કમનસીબ

ખાળી=રોકી; અટકાવી

ધાણુ=નાશ

પાઠ ૯૦ મો.

અમયમે=અજે

વાસો=રહેઠાણ

કદ=ધાટ; આકાર

વિવિધ=તરેહ તરેહના

કિંવનાઇન=તાવ કાઢવાની દવા

બધિઆર=વહેતું નહિ તે; અટકેલું

કરૌસીન=આસતેલ

પાઠ ૯૧ મો.

રસાલો=માણસો, વાહન, સામાન,

હાથી, ઘોડા વગેરે

આવત=હાથીનો હાંકનાર

ટેરવુ=આણી

અંખાડી=માથે છત્રીવાળો હોદ્દો

પુષ્ટ=જાડા; શરીરે ભરાઉ

શાંત=ધીમું

પાઠ ૯૨ મો.

એમાલમ=ખખર ન પડે તેવી રીતે

તલપ=ફાળ; થેકડો

ગોંધ્યા=પુર્યા; રાખ્યા

પલટાય=મદલાય

લોભાવે=મોહ પમાડે

પરિપકવ=પુરેપુરું પાકેલું

ગર=ગરમ; સત્વ

પાઠ ૯૩ મો.

નમુનો=નકલ

ગરનાળાં=પાણી જવાનો રસ્તો

ક્ષીણુ=નબળું; કમજોર

શિરા=નસ

રેંટમાળ=પાણી કાઢવાનું ઢાંચકાં

જેવું ચક્ર

સ્નાયુ=જે તાંતુવડે હાડકાંને માંસના

રેસા વળમેલા રહે છે તે

પાઠ ૯૪ મો.

જઠર=પેટનો ભાગ જેમાં ખોરાક

પડે છે તે

ઘટ=તોટા; ખોટ

વીધરી=ઝોગળી; પીગળી

આંતરડાં=એ જઠરની નીચે ડાબી

ખાજીમાં છે; ગુચળું વળેલો

દોરડાં જેવો પેટનો ભાગ

કાઠું=શરીરનું અધારણ; ગળું

સૂકમ=ઝીણું

શેષ=ખાકી

મળ=ઝાડો; મેલ

ફેફસાં=જાતી માંહેલી જે ઇંદ્રિયો

વડે શ્વાસ લેવાય અને બહાર

કઢાય છે તે.

સમાર=રક્ષણ; સુધારો

પાઠ ૯૫ મો.

મંદવાહક=ધીમે વહેતારી

છિદ્રાણુ=કાણાંવાળું

મેળાપ=સંયોગ

સચવાય=જળવાય

શોષણુ=ચૂસવું

જમાવ=મેળું થવું

ઝોળીના ખંડ=કમખા બનાવવા-

ના કકડા

ખાદી=ખાડા પોતનું સફેદ લુગડું.

પાઠ ૯૬ મો.

લાટ=કપાસ પીલવાની ચરખાની ધરી

તંગ=સખત; મજબૂત

ગામલું=પીંજેલા રૂનો ગોટા

કસ્તર=રજ; ઝીણો કચરો

પાઠ ૯૭ મો.

કોસેટો=રેશમના કીડાએ તાંતણા

વડે ખારેક જેવું બનાવેલું

ધર

તવંગર=ધનવાન

પાઠ ૯૮ મો.

કોલુ=શેરડી પીલવાનો લાકડાનો

કે લોઢાનો કોલ

છારી=પોપડી

ટપકી=વહી; નીતરી

ધાડો=ખડો; ઘટ

દિઝરડી=ખોતરી; ઉખેડીને મેળું કરી

ચાસણી=ખાંડને પાણીમાં નાંખી

ઉકાળીને માંહેથી તાર નીકળે

તેવી ઘટ કરવી તે

આયાત=ખીજા ગામ કે દેશથી

માલનું આવવું

છેદે=કાપ દે.

કવિતાના અર્થ.

પાઠ ૭ મો.

આજ અને કાલ.

હસ્તેમુખ=મલકતે ચહેરે; હસ્તે મોઢે

વેર્ચા=ઢોળ્યાં; ફેંક્યાં

નસીબ=ભાગ્ય; પ્રારબ્ધ

વણીશું=લઈ લેશું

અતારે=હમણાં; અખઘડી

વિપત=દુઃખ

વણતોલે=ધણુંજ; જેનું માપ કે

તોલ ન થાય તેટલું

બૂલીને=બૂલથી; અખણતાં

ભુંડું=ચુરું; નઠાઈ

માફ=ક્ષમા; ગુસ્સો ન કરવો તે

અન્યાય=ગેરધન-સાફ

ગુસ્સો=ક્રોધ; દાઝ.

ઘટવા=ઘોછો થવા

ધીરી=આપી

રાખી=સાચવી; જાળવી.

પાખી=વિના; સિવાય

ધીરેલાં=આપેલાં

ગાળો=નઠાઈ વચન બોલવું તે

નાણાં=ધન; પૈસા

વાંકુ બોલી=બોલું બોલી

બાળે=જીએ; દેખે

શરિઆદી=નાણાં લેવા માટે સરકા-

રમાં અરજી કરવી તે

વખત=કુરસદ; નવરાશ.

ચટપટી=ચટકો; ખટકો; સંતાપ.

અટપટી=ગુચવણ બરેલી; અધરી

માલે=આનંદમાં રહે.

(૧) નસીબના યોગે સારાં કામ રૂપી ગુલાબનાં ફૂલ જે હસતે મોઢે રસ્તામાં વેર્ચા છે. તે આપણે નીચા નમીને ક્યારે વીણી લઈશું? હે બાઈ! આજને આજ હમણાંજ વીણી લ્યો. (મતલબ કે જેમ કુલ ઝટ કરમાઈ જાય છે તેમ સારાં કામ કરવાની તક પણ ઝટ જતી રહે છે. માટે સારાં કામ તરત કરવાં. તેને કાલ ઉપર મુલતવી રાખવાં નહિ.)

(૨) પણ તે (નસીબ) ગુસ્સો કરીને કહે, કે તને ધણુંજ દુઃખ પડશે તો પછી દીલગીરી ક્યારે થવું? હે બાઈ! કાલે.

(૩) ભૂલ ખાધને કોઈએ આપણું ભૂરું કર્યું, અને આપણને આવી દુઃખ દીધું તેને (ભૂરું કરનારને) ક્યારે માફ કરીશું ? હે ભાઈ ! આજને આજ હમણાંજ માફ કરો.

(૪) ગેરવ્યાજખી થતું અટકાવવાને અને મનમાંથી કોષ ઓછો કરવાને જો તેને (ભુંડું કરનારને) વઢવું, તો ક્યારે વઢવું ? હે ભાઈ ! કાલે વઢવું.

(૫) આપણને કોઈએ ધન આપીને (આપણી) આખર રાખી હોય, પણ તે ધીરનાર માણસ ધન વિના દુઃખી થતો હોય, તો પછી તેનું લીધેલું ધન આપણે ક્યારે પાછું આપવું ? હે ભાઈ ! આજને આજ હમણાંજ આપવું.

(૬) આપણને કોઈ ધીરેલું ધન પાછું આપે નહિ, અને ઉલટું વાંકું ખોલી આપણા સામું પણ ન જુએ; ત્યારે કહો, આપણે તેના ઉપર ફરિયાદી ક્યારે કરવી ? હે ભાઈ ! કાલે કરવી.

(૭) સારા ગુણગાળાં કામો બધાં કરવાં; પણ કામકાજને લીધે જો વખત ન મળે, તો પછી તે (સારાં કામો) ક્યારે કરવાં ? હે ભાઈ ! આજને આજ હમણાંજ કરવાં.

(૮) ગુસ્સો, ગાળો અને મનમાં ખટકે એવી ચિંતા એ બધાં એની મેળે એચિતાં કુદરતી રીતે આવે છે; તે મનમાં જઈ આનંદથી ક્યારે રહે ? હે ભાઈ ! કાલે.

પાઠ ૧૬ મો.

ધ્રુવજના પિતા ને નારદ ઋષિ.

નિસાસા=દીલગીરીમાં આસ મુકવો તે

નરપતિ=રાજા

વિમાસે=પરતાય; વિચાર કરે

હેડે=હેયામાં, હૃદયમાં; અંતરમાં

રાજાને નિસામાં નાંખતો, બહુજ દીલગીરીમાં જોઈને ઋષિ
મનમાં વિચારીને કહે છે કે-તું તો પૃથ્વીનો રાજા છું, તો હે રાજા!
તારે શું દુઃખ છે ? નારદ કહે છે, કે હે રાજા ! સાંભળો. તું પૃથ્વીનો
ધણી છું, છતાં તારે એટલું બધું શું દુઃખ છે, જે છાતીમાં તારો
શ્વાસ માતો નથી ? (મનમાં દીલગીરીનો ખાર નથી.)

ઘોષાધ.

ધરો=રાખો

પ્રજા=રૈયત

ઉદર=પેટ

ભક્તિરૂપ=ભક્ત જેવો

વેશ=ડોળ; આચાર

લીલારાજ=રાજા વૈભવનાં સુખ

સધીર=ધીરજ આપનારો

નયણે=આંખે

વહે=ટપકે; ઝરે

રાજવૈભવ=રાજાની મોટી સમૃદ્ધિ-

નો ઉપયોગ

સોય=રૂપાળા; સુંદર

અતિ=ધણી

નીર=આંસુનાં પાણી

વહે=ખોલે; કહે

રૂઠે=મનમાં; હૃદયમાં

દર્શન=કરુણાવાળો

ટાળો=મટાડો; કાપો

સંચર્યો=ગયો.

મૂઢમતિ=કઠોર બુદ્ધિ; દલકી બુદ્ધિ

પરવરી=ચાલી; નીકળી

અપરાધ=વાંધ; ગુન્હો

મંદમતિ=જોડી બુદ્ધિ

દુભવ્યો=દુઃખી કર્યો; સંતાપ્યો.

સાધ=સાધુ જેવા

પરહયા=તજ્યા; છોડ્યા

નિશ્વાસ=નિસાસો

મુઢ=વિકટ; મોઢું

વિકરાળ=સબકર

કોમળા=નાવલુક

રવિકિરણ=સૂર્યનો તાપ

સહેશે=ખમશે; વેકશે

સંચર્યું=ગયું.

નીરખું=મીઠું

અબસુત=મહાના પુત્ર; નારદઋષિ

શૂપત=રાજા

અવતાર=જન્મ

અવાસ=મુકામ, ધામ

ભૂમિ=પૃથ્વી; જમીન

ચરણે=પગે

ચાંપી=દાખી; સ્પર્શ કરી

નિશ્ચયિન=રાત દેહાડો

સર્ણ=સાર્થક

કુળ=વંશ પરિવાર

સંસાર=દુનિયાં

તારણહાર=તારનાર

(૧) હે રાજા ! ભક્ત જેવો તમારો આચાર છે, વળી તમારા દેશમાં મ્હોં માગ્યો વરસાદ વરસે છે, અને રૈયતનાં પેટ ભરો છે, છતાં આટલું બધું દુઃખ શા માટે લાવો છો ?

(૨) હે રાજા ! રાજા વૈભવનાં સુંદર સુખ ભોગવો; તને કાંઈ પણ દુઃખ થશે નહિ. રાજાની આંખોમાંથી ધણી આંસુ પડતાં જોઈ નારદે શાંતિ આપનારાં વચન કહ્યાં.

(૩) રાજા બોલો છે કે હે ઋષિ ! સાંભળો. મારા મનમાં બહુજ દુઃખ છે. મારો દીકરો વનમાં ગયો છે, તેના વિયોગનું દુઃખ હે દયાળુ ! તમે મટાડો.

(૪) મેં ધણીજ મૂર્ખાઈ કરી, જેથી મારો બાળક વનમાં ચાલી નીકળ્યો. મારી ઝોછી બુદ્ધિને લીધે મેં સાધુ જેવા મારા પુત્રને દુઃખ દઈ આવું પાપનું કામ કર્યું.

(૫) તેથી મેં બધા સુખ ભોગ છોડી દીધા છે, અને વધારે દીલગીરીમાં ભરાયો છું. તે મોટા ભયંકર વિકટ વનમાં મારો બાળક એકલો કેમ રહી શકશે.

(૬) તેનું મોહું બધું ઈશળ છે, તેા મુર્ખના તાપથી રીતે

ખમી શકશે ? માઈ સુખ તો ધ્રુવની સાથે ગયું, તે કારણથી હું દીલગીર થાઉં છું.

(૭) હે દયાળુ ! માઈ એ દુઃખ તમે મટાડો, કે હું એકજ વાર (મારા) પુત્રને આંખે જોઉં; એવાં વચન રાજાનાં સાંભળીને નારદજી રાજા પાસે બોલ્યા.

(૮) હે રાજા ! તારા અવતારને ધન્ય છે, કે (તારા કુળમાં) ધ્રુવજીનો જન્મ થયો. તેની માતાને પણ ધન્ય છે, કે ધ્રુવ જેવો રાજા તેને પેટે જન્મ્યો.

(૯) તે શહેરને અને તે રહેઠાણને પણ ધન્ય છે. વળી ધ્રુવ પાસે જે માણસ રહે છે, તેને પણ ધન્ય છે. ધ્રુવજી જે જમીન ઉપર પગ મુકીને ચાલે છે, તે જમીનને પણ ધન્ય છે. (તેમના પગનો સ્પર્શ થાય છે તેને.)

(૧૦) તે પંખીને અને વનને પણ ધન્ય છે, કે રાત ને દહાડો ધ્રુવજીના શરીરનાં દર્શન થાય છે. હે રાજા ! તારાં છકાતેર પરીઆંને તારનાર ધ્રુવજીના જન્મથી તારો અવતાર સફળ થયો.

પાઠ ૨૪ મો.

વિચારીને બોલવા વિષે

સુવાક્યથી=સારાં વચનથી
સ્નેહ=હેતુ; પ્રેમ
સદૈવ=હમેશાં; રાજ

વાધિ=વધે; થામ
કુવાક્યથી=નકારાં વચનથી
કલેશ=કલુષો

લાધે=શ્યામ

અરે=હે !

કશોએક=કાંઈપણ

યાર=ભાઈ; મિત્ર

ઉચાર=ખોલ

વાણી=વચન

વિશ્વ=દુનિયાં

વખાણે=તારીફ કરે; પ્રશંસા કરે

કીર્તિ=આખર

પડે ચડે=ચડતી પડતી થાય

પ્રાણી=જીવ; માણસ

પ્રભ=રૈયત; માણસો

પાળે=કછેરે

ઉચાર=ખોલી

બલાઈ=સારાપાણું; મિઠાશ

ખુરાઈ=નકાઈ; વાંકું

રાજકુમાર=રાજાનો છોકરો

ગરીબ=નિર્ધન

અમૂલ્ય=જેની કિંમત ન થાય તેવું

પણી=ડોકલી

માનવી=માણસ

મૂકયું=ખોલ્યા

વિમાસશો=પસ્તાશો

હાણી=નુકસાન

છેદ=કાપ; ધા

સજે=જડે; મળે

કાપ=ધા

રંજે=મટે

બલો ખુરો=સારો નકારો

તણો=તો

બડાકો=અવાજ

હડાકો=સપાટાખંડ; એકઠગ; ખેસમેર

તાણી=રોડા

વિષે=માં

(૧) સારાં વચન ખોલવાથી હમેશાં હેતુ વધે છે, અને નકારાં વચન ખોલવાથી હમેશાં કજીઓ થાય છે. માટે કાંઈ પણ વિવેક લાવીને હે ભાઈ ! વિચારીને વાણી ખોલો.

(૨) સારાં વચનથી બધી દુનિયાં વખાણ કરે છે, અને નકારાં વચનથી માણસોમાં આખર જણાતી નથી. માણસની ચડતી પડતી જીભવડે થાય છે. (સાંઈ ખોલવાથી આખર વધે છે અને નકાંઈ ખોલવાથી આખર ઘટે છે.) માટે હે ભાઈ !.....

(૩) જીઓ કે માથુસો પોપટને ઘેર પાળે છે, અને ઘુડ પોતાના માળામાં પણ સુખે સુખ રહેવા પામતું નથી. એ બધું બોલીને કારણ બાણીને હે ભાઈ !.....

(૪) હે ભાઈ ! જીભથી સાફ બોલીને બલાચ તો લે ? અને જીભથી નહાઈ બોલવાથી લોકો નહાઈ (વાંકું) બોલશે. (મતલબ કે જીભ સાફ બોલવા માટે આપી છે.) પછી બલેને (બોલનાર) ગરીબ હોય, રાજ્યનો કુંવર હોય, કે રાણી હોય, તોપણ તેનું વાંકું બોલશે. માટે હે ભાઈ !.....

(૫) સારાં વચનથી દૂધ, દહીં અને ઘી આપશે, અને જેની વાણી કિંમત બેસતી હશે, તે થોડી કિંમતે આપશે. પણ નહારાં વચનથી કોઈ પવાળું પાણી પણ પાશે નહિ. માટે હે ભાઈ !.....

(૬) મોંઢેથી જે વચન બોલ્યા, તે જેમ થુકેલું પાછું મોંમાં ફરીથી ગળાતું નથી, તેમ બોલેલું વચન પાછું મોંમાં લેવાતું નથી. પણ પાછળથી પસ્તાવો ને નુકસાન થશે. માટે હે ભાઈ !.....

(૭) છરાનો ધા વાગ્યો હોય, તો તેનો ઉપાય જટ મળે છે, પણ કાચની કોઠી કાણી થઈ ગઈ હોય, તે જેમ સારી થતી નથી. તેમ નહારાં વચન રૂપી ધા કોઈ દિવસ રૂઝાતો નથી. માટે હે ભાઈ !

(૮) તોપનો અવાજ હવામાં સારો કે નહારો સપાટાવજ આલ્યો જતો હોય, તેને તમે કેવી રીતે રોકી શકશો ? (મતલબ કે રોકી શકાશે નહિ.) તેમજ મોઢામાંથી નીકળેલો સારો કે નહારો અવાજ (બોલ) રોકી શકાતો નથી. માટે હે ભાઈ !.....

દાહરો.

વિચારી=સમજ
વદો=બોલો; કહે
કદિ=કાષ દિવસ
ન=નહિ

ભારતોલ=વકર
વણુશે=બગડશે
બલા=સારા
જન=માણુસો

જો વિચાર કરીને વચન બોલશે, તો કાષ દિવસ તમારું કામ બગડશે નહિ. દ્વપતરામ કવિ કહે છે, કે સારા માણુસોમાં તમારે બોજ રહેશે.

પાઠ ૨૭ મો.

સુખ દુઃખ મનમાં ન લાવવા વિષે.

ધટ=શરીર
ધડીઆં=બનાવ્યાં
ટાબ્યાં=મટાડ્યાં
રઘુનાથ=પરમેશ્વર
જડીઆં=લાવ્યાં; ચોટ્યાં
ભમ્યાં=રખડ્યાં
બંધવા=બાધ; બંધુઓ
નયણું=આંખે
નિદ્રા=ઊંઘ
આણી=લાવી
સતી=પતિવ્રતા બી
સરશે=ચશે; પાર પડશે

સ્વામી=પતિ; ધણી
હરી=હરણ કરી
મહા=મણું મોટું
મસ્તક=માથું
છેદાષ=કપાષ
સતવાદીઓ=સાચું બોલનાર
વિપતિ=દુખ
સાય=મદદ
નીચ=હલકા.
અર્થ=કામ; મતલબ
આમે=આમળ
ભીડ=સંકટ; દુઃખ; તંબી

સમર્થા=મન્યા; સંભાર્યા
અંતરંગમી=મનની વાત જાણનાર
પ્રભુ

ભાવટ ભાંગી=દુઃખનો નાશ કર્યો
ભૂધર=પૃથ્વી ધારણ કરનાર પ્રભુ

(૧) હે ભાઈ ! મનમાં સુખ દુઃખ કાંઈ પણ લાવવાં નહિ.
(સુખ દુઃખ એ તો ફક્ત મનની કલ્પનાજ છે.) કારણ કે એ તો
જન્મથીજ શરીર સાથે ચોટલાં છે, વળી તે પ્રભુનાં ચોટાડેલાં છે,
તે કોઈનાથી મટાડ્યાં મટે નેમ નથી, માટે સુખ દુઃખ મનમાં
લાવવાં નહિ.

(૨) નળ રાજા જેવો કોઈ પુરુષ નથી. જેની દમયંતી રાણી
નામે હતી, તો પણ તેઓ અર્ધે લૂગડે રખડ્યાં, અને અન્ન ને
પાણી પામ્યાં નહિ; માટે સુખ દુઃખ મનમાં લાવવાં નહિ.

(૩) પાંચ પાંડવ જેવા ભાઈઓ હતા, અને જેને દ્રૌપદી રાણી
હતી, તેમને પણ બાર વરસ વનવાસ ભોગવવો પડ્યો, અને આંખમાં
ઉંઘ પણ લાવ્યા નહિ. માટે સુખ દુઃખ.....

(૪) સીતાના જેવી સતી નહિ. જેના રામચંદ્રજી જેવા રવામી
હતા; તેને પણ રાવણ હરણ કરીને લઈ ગયો, તેથી સતી વ્રણું દુઃખ
પામી. માટે સુખ દુઃખ.....

(૫) રાવણ જેવો બળવાન રાજા હતો, જેની મંદોદરી નામે
રાણી હતી. તેનાં દશ માથાં પણ કપાઈ ગયાં, અને મંદી લકા લૂંટાઈ
મઠ. માટે સુખ દુઃખ.....

(૬) હરિશ્ચંદ્ર રાજા સત્યવાદી હતો, તેની તારાબોયની નામે
રાણી હતી, તેમને એટલાં બધાં દુઃખ પડ્યાં કે ત્રીય માણસને ઘેર
પાણી ભરવાં પડ્યાં. માટે સુખ દુઃખ.....

(૭) એવું જણીને હે ભાઈ ! પ્રભુને બળે, તે મદદ કરશે. તમે જોશો તો, તેણે અગાઉ ધણીને મદદ કરેલી છે. તેથી હરીને બજવાથી કામ થશે. માટે સુખ દુઃખ.....

(૮) સર્વ કામને માથે બ્યારે દુઃખ પડ્યું, ત્યારે તેમણે પ્રભુને સંભાર્યા. તેથી નરસે મહેતાના સ્વામી પ્રભુએ તે બધાના દુઃખનો નાશ કર્યો. માટે સુખ દુઃખ મનમાં લાવવાં નહિ.

પાઠ ૨૯ મો.

લોભ વિષે.

સરીતા=નદી

નીર=પાણી

સિંધુ=દરિયો

પુણ્ય=પુરેપુરું

તૃપ્તિ=સંતોષ

અંતરમાં=મનમાં

જગદીશ=પરમેશ્વર

કરુણા=દયા; કૃપા; મહેર

જામે=આવે; લાવે; પ્રકટે

ધટતું=જેમણે તેવું; યોગ્ય

છતું=હોય તે; છતમાં

પાસનું=આગળનું.

(૧) ધણી નદીઓનું પાણી દરિયામાં જઈને સમાય છે, તો પણ દરિયાનું પેટ કોઈ દિવસ પુરેપુરું ભરાતું નથી.

(૨) તેવીજ રીતે લોભી માણસને ધન મળે, તો પણ સંતોષ માનતો નથી; પાંચ મળ્યા હોય, તો પણ મનમાં દશની ઇચ્છા કરેછે.

(૩) પણ પ્રભુએ દયા લાવીને સૌ સૌને જેમણે તેટલું આપેલું છે, છતાં લોભી માણસ લોભને લીધે પોતાની પાસે હોય છે, તે પણ ગુમાવે છે.

પાઠ ૩૯ મો. સ્વદેશ પ્રીતિ વિષે.

સ્વદેશ પ્રીતિ=પોતાના દેશ ઉપર
પ્રેમ

ભારતભૂમિ=ભરતખંડ

ભરત રાજના નામ ઉપરથી

એ નામ પડેલું છે

વિષે=માં

ખિચારો=ગરીબ

ભોમ=ભૂમિ; જમીન

ધ્યારી=વહાલી

મુજી=માન વગરનો; સમજણ
વગરનો

ભારે=ભોજનરૂપ; ભારરૂપ

દાઝ=લાગણી

શુભ=સુકું

વજી=કંઠ; પીગળે નહિ એવું

કદાપિ=કદાપિ દિવસ

લક્ષ્મીવાળો=વનવાન

વડો=મોટો

વૈભવી=વૈભવવાળો; સુખ સંપત્તિ-
વાળો

રૂપાળો=સ્વરૂપવાન

અમાણું=પેટે; રીતે

વિવેકી=વિનયવાળો

ટાળે=નટાડે; ઓછાં કરે

પાળે=રક્ષણ કરે; સાચવે

કલ્યાણુ=મહું

લાભ=ફાયદો

લેખે=ગણે, માને

પૂરા પ્રેમથી=ખરા હૃદયથી

પેખે=મુએ

વિક્રતા=વિક્રાનપણું

વાપરી=કામે લગાડી

દેશ દાઝે=દેશના બધા માટે અત-

રમાં લાગણી રાખીને

જ્યા=ફોકટ; નકામો

સ્વદેશાભિમાની=પોતાના દેશ

માટે મગરૂખી રાખનાર

જન્મ=જન્મગાત્રી; અવતાર

ખોયો=મુખાબો

કમાણી=સાર્થક; પેદાશ

વિદેશે=પરદેશ

વસી=રહી

કાળ=વખત

માળી=કાઠી

ભાગ્યશાળી=નશીબવાન

વિદ્યાગી=વિદ્યુટા પડેલા

ભૂમિ=જમીન-મલ્કાત; જમીન

ભેટી=મળી

ભાવે=હોંશે

હર્ષ=આનંદ

(૧) આ સારી માતૃભૂમિમાં હમેશાં રહ્યા છતાં આ મારો સારો દેશ, આ મારી સારી ભૂમિ, મને જીવથી (અંતઃકરણથી) પણ હમેશાં એ વહાલી છે, એવું જે કાંઈ નથી બોલતો, એવો બિચારો કાણુ હશે ? (મતલબ કે એવો કાણુ હોવો જોઈએ ?)

(૨) જેને પોતાના દેશની જરા પણ લાગણી નથી, એવો સમજણ વગરનો (મૂર્ખ) પૃથ્વીને મારે મારે છે. (મતલબ બોળાઈ પડે છે.) જેનું હૃદય હમેશાં વજ્ર જેવું કડક છે, અને જાણે છે કે મારે કાંઈ પણ લેવું દેવું નથી. મતલબ કે મારે દેશ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી.

(૩) કદાપિ તે બહુ ધનવાન, સ્વરૂપવાન અને મોટા રાજ વૈભવવાળો હશે, તો પણ તેને વિવેકી પુરૂષો વખાણશે નહિ. કારણ કે કાગડા અને કીડાની પેઠે તે પોતાનું પેટ ભરે છે.

(૪) ખરો સ્વદેશાભિમાની તેજ કે જે દેશીઓનાં દુઃખ મટાડે, અને હજારો માણસોનું હમેશાં પાલણુ કરે; વળી લોકોના ભલામાંજ પોતાનો શાયદો મણે; તો તેને ખરેખરા હેતથી કાણુ ન જુએ ? (મતલબ બધા હેતથી જુએ.)

(૫) (વિદ્વાન હોઈને) દેશના ભલાને માટે પોતાની વિદ્વાનો ઉપયોગ કર્યો નથી, (ધનવાન છતાં) લોકની આખર રાખવાને માટે પાંધ પણ વાપરી નથી. વળી પોતાના દેશના ભલાને માટે

મગરૂરી ધરાવતાં છતાં, સ્વદેશાભિમાનનાં કામ કર્યાં નથી, તેણે પોતાની જીંદગીની ફાકટ ગુમાવીને (મનુષ્ય જીંદગીનું) શું સાર્થક કર્યું ? (મતલબ કાંઈ સાર્થક કર્યું નહિ.)

(૬) જે સારો બાઅશાળી (પુરુષ) પરદેશમાં ધણો વખત રહીને પાછો પોતાના દેશમાં જાય, અને જ્યારે વિખુટાં પડેલાં પોતાનાં સગાં વહાલાં તથા સ્વદેશ ભૂમિને હેતથી મળે, ત્યારે કહો કે આનંદનાં આંસુ કોને ન આવે ? (મતલબ હર્ષનાં આંસુ બધાને આવે.)

પાઠ ૪૬ મો.

નરસિંહ મહેતાની ઉના ગામમાં પધરામણી.

ધાધ=દોડી
ભાવે=હોંશે; હેતે
ભેટયા=મળ્યા
આત=આપ
સાય=કુટુંબ, મંડળ
સામગ્રી=સામાન; ચીજો; જથ્થો
વશેક=વધારે; ઝાઝા
વસમો=કંઈ; અધરો
હામ=હેંકાણું
છાજ=છજું
દોદશ=બેને બાજુ
વેશ્યુવ=વિશ્વું ધર્મ પાળનાર
તાત=ત્યાપ

હસણી=હેકડી કરનાર; મસ્કરીખોર
વધારો=બાકી
સુંદરી=ભી
સાથ=સોબત
કુટડો=રૂપાળો
તુકડો=પ્રસન્ન થયેલો
મરડો=મલકાય
શબ્દ=અવાજ; ગણગણાટ
ચંગ=કાંસાળેડ; કરતાળ
પટકે=સુમડે
કાષ્ટ=શાકડાં
કોતક=મળ; અન્યમળી
ટાળ=હાંસી; મસ્કરી

ફળેત=મજતભંગ; આખર વગરનો

મરમ=મસ્કરી; બેદ

લગ્નબ્યું=ખોળ્યું

કંઠજીભોલ=આકરાં વચન; મન

ફખાય એવાં વચન

મચ્છર=છર; તોર

પુઠળ=પછવાડે; પાછળ; વાંસે

ખડખડો=ખડો; લવો

લખેશરી=લક્ષ્મીધિપતિ; ધનવાન;

પૈસાવાળો

ખપ=કામ

રાંક=ગરીબ

મેર=મેરૂ પવત

મનમાને=મરજીમાં આવે;

મન કમુલ કરે.

(૧) નરસિંહ મહેતો આવ્યાનું સાંભળીને શ્રીરંગ મહેતો દોડીને આવ્યા, અને જાને વેવાઈઓ હેતથી મળ્યા, વળી જમાઈ અને જમાઈનો ભાઈ મળ્યા, તથા બધા નાગરનું કુટુંબ મળ્યું.

(૨) બધા કપટથી મળીને પાછા ખસી જાય છે, અને મહેતાનો સામાન જોઈને હસે છે; જ્યાં ધણા ચાંચડ અને મચ્છર હતા એવું ધર તેમને ઉતરવાને આપ્યું.

(૩) ઢેકાઢળીઆવાળો મારગ આકરો હતો, અને તેના (જાપરા) ઉપર એકે નળીયું નહોતું. છજી મળી ગયેલું અને વળીઓ જીની હતી. વળી જાને જાંજીની જાંતો નથી મચ્છલી હતી.

(૪) જ્યાં ધણા માકલ અને ધણા જીઆ હતા, એવા ધરમાં મહેતાને ઉતારો આપ્યો. વેવાઈ ઉતારો કરીને ગયા, એટલે મસ્કરી-ખોર નાગરની નાત જોલવા લાગી.

(૫) કુંવર વફુનો બાપ વેજીવ છે, તો તેમનાં ફર્જન કરવાથી (જેવાથી) બાપ જતાં રહેતો. (એમ જાણી જાણી) ધરો-ધરથી આનંદમેર મહેતાને જેવા માટે નીકળી.

(૬) તેઓ ખોટા બાવથી મહેતાને પર્મે લાગતા, અને કહેતા કે કીક થયું જે તમે આંહી આવ્યા. માંહીમાંહે સ્ત્રીઓ વાતો કરતી, કે મહેતાને જોયાથી જાણે પ્રભુ દીઠા.

(૭) તેના સોબતીઓ જુઓ કેવા રૂપાળા છે ! જાણે એને પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હોયની ! ! ! હવે કુંવર વહનું બધું દુઃખ જતું રહ્યું એમ કહીને મોઢું મરડતાં.

(૮) મહેતાજીના બજાદ તો જુઓ, તેના ઉપર કેટલી બધી બગાધઓ ગણગણે છે ? મંડપમાં આવીને જાંઝ વગાડશે, એટલે નાગરી નાતમાં રંગ રહેશે.

(૯) લુગડે બાંધેલી કરતાજની આ ગાંસડી વળગાડેલી લટકે છે; તુળસીના લાકડાનો એ બારો છે, હવે મામેરામાં શું બાકી છે ?

(૧૦) છાબમાં તુળસીદળ મુકી ઉભો રહીને શંખ વગાડશે, સાધુઓ પ્રભુના ગુણ ગાશે, એટલે મામેરૂં પૂરું થશે.

(૧૧) આ પ્રમાણે નાગરી નાત મઝાદ કરતી, અને એણે કરીને પાછી વખતી. મામેરૂં લઈને મારો બાપ આવ્યા છે, એવી વાત કુંવરબાપએ જાણી.

(૧૨) તેથી (બાપને) મળવાને માટે ઉતાવળા દોડી, એટલે તેની નજીક મરમમાં હસીને બોલી, કે બાપ દીકરીને આટલું બધું શું હેત, કે નકામો ફજેત કરવા આવ્યો છે ?

(૧૩) તેણે પોતાની સાત પેઢીનું નામ બોલ્યું. તેની સાથે આ વેરાગીઓનું શું કામ હતું ? શું મળવાને માટે એકલાં જાઓ છો ? પણ એ બાવથી તો બાપ વિનાનાં સારાં.

(૧૪) એવાં આકરાં વચન સાંજળીને કુંવરબાઇ પાછી વળીને
બોલી કે નણ્ણી ! તમારે આટલો બધો મદ શો ? હે બાઇ ! પછવાડે
શું બડબડો છો ?

(૧૫) જેનો બાપ સુખી હશે તે દીકરીને ઘણો લાભ હશે.
કામના બાપ લક્ષાધિપતિ હોય, તે મારે શું કામ આવે ?

(૧૬) મારો ગરીબ બાપ મારે ઘેર આવ્યો, તો મારે તેનું
એક કાપડું સોનાના મેડું જેટલું છે. તમે મરજીમાં આવે તેમ બોલો,
પણ મારે તો એ બાપ જીવતો રહો.

પાઠ ૪૯ મો.

ધ્વજ સ્તુતિ.

સ્તુતિ=ગુણગાન ગાવા

નિદ્રામહી=ઉંઘમાં

તન=શરીર

બાન=શુદ્ધિ; ખમર

પુરણ=પુરેપુરે

રક્ષણ=જતન; સંભાળ

પ્રભાત સમયે=સવારના વખતે

પ્રથમે=પહેલાં

સ્મરું=સંભારું; યાદ કરું

કાર્યો=કામ

પાલન=પોષણ

કાળે=માટે

રચના=બનાવટ; ખુખી

તેજસ્વી=પ્રકાશવાળા

શશી=ચંદ્રમા

પ્રકાશતા=અજવાળું આપતા

જીવનશક્તિ=જીવનબળ

મેઘ=વરસાદ

તિમિર=અંધારું

ભમી=ફરી

આરામ=વિસામો; નિરાંત

ભરનીંદ=સારી ઉંઘ

શ્રમ=મહેનત

નિયમિત=નિયમસર

વ્રષ્ટિ=વરસાદ
 પ્રલાપ=પ્રવૃત્તિ થઇ
 સૃષ્ટિ=દુનીયાં
 કઠિન=આકરાં; અધરાં
 કષ્ટ=દુઃખ
 અનેક=અણ
 સૃજ્યાં=જનનાં
 આકરી=સંભાળ
 નીતિપંથ=ન્યાયનો માર્ગ
 જીવન=જીવંતીનાં સાધન

પાવક=અગ્નિ
 ધૃશ=પરમેશ્વર
 વડી=મોટી
 સાધન=સમવડ
 યાપી=મુકી
 સદિવ=હંમેશાં
 સદ=સારી
 સંશય=શંક; શંકા; વહેમ
 ચરણે=પગે
 ઠર=રહું

(૧) હું જ્યારે ઉધમાં હતો, ત્યારે મારા શરીરનું મને જરાએ ભાન નહોતું. તે વેળા જુઓ કે, જેણે માંડ પુરેપુરું રક્ષણ કર્યું, તેવા પ્રજાને હું સવારના સમયમાં પહેલાં સંભાડું; ત્યાર પછી દિવસનાં બધાં કામો કરું.

(૨) એ પ્રજા (બધા) જીવોનું હંમેશાં પ્રેમથી પોષણ કરે છે, અને (બધા) પ્રાણીને માટે આ જગતની રચના તેણે બનાવેલી જણાય છે. અજવાળું આપનારા ચંદ્ર અને સૂર્ય રોજ પ્રકાશી તમામ જીવોની જીવન શક્તિમાં વધારો કરે છે.

(૩) (સૂર્ય ચંદ્ર) રાત દહાડો આકાશમાં ફરીને અંધારું ટાળે છે, અને એક પળવાર પણ આરામ લેતાં નથી. આખા દિવસની મહેનતથી બધાં પ્રાણીઓ શાકી જાય છે, તેમને ભરપૂર (ખૂબ) ઉધ લાવી સારી રાત સુખ આપે છે.

(૪) વરસાદનું મંડળ નિયમસર વરસાદ વરસાવે છે, તેથી

સંતોષ અને આનંદમાં દુનિયાં પ્રસુષિત બને છે. પૃથ્વી વનસ્પતિવડે પૈસો અને અનાજ આપે છે, (વનસ્પતિથી ધન અને ધાન્ય જમીન-માંથી મળે છે) અને પ્રાણીઓનાં ઘણાં કઠણ દુઃખ મટાડે છે.

(૫) પરમેશ્વરે પવન, પ્રાણી અને અગ્નિ કેવાં બનાવ્યાં છે!! એ ત્રણે પ્રાણીઓનું હમેશનું જીવન છે. માણસની સંભાળ એ ત્રણેને આપેલી છે. (માણસની સંભાળ લેવાનું કામ એ ત્રણે એટલે પવન, પ્રાણી ને અગ્નિને સોંપેલું છે.) આહા! સુખના સાધનને માટે (પરમેશ્વરે) કેવી રચના કરેલી છે ?

(૬) હે પ્રભુ ! માણસને મન અને બુદ્ધિ આપેલી છે, અને બધાં પ્રાણી ઉપર તેની (માણસની) સૌથી મોટી સત્તા મૂકેલી છે. આવું સાઈ પોષણ જે હમેશાં કરે છે, તેને (પ્રભુને) લુભી જઈને જે બળે નહિ, તે પાપી માણસ છે.

(૭) હે પ્રભુ ! હું સારી બુદ્ધિ અને નીતિને માર્ગે ચાલવા માગું છું. વળી મને ભુલાવામાં નાંખનારી મારી બધી શંકાઓ મટાડો. મારો ધર્મ (દરજ) માનીને બધાં કામ કરૂં, અને સાચી બક્તિથી (ખરા મનથી) પ્રભુના પગમાં રહું. (પ્રભુની સેવામાં રહું.)

પાઠ ૫૫ મો.

સમરથા.

સમરથા=સંકેતમાં કહેવું તે

હિર=માણુ

કોટે=ડોક

રૂંદ=ખોપરી

સ્વપન=અળદ

વાહન=એસવાનું

ત્રિષુ=ત્રિના; વચર

ભૂપાળ=પૃથ્વીનો પાળનાર; રાજ.

નીરશું=પાણી સાથે
 નેહ=પ્રીત; હેત; રનેહ
 દિનાદન=દિવસે દિવસે
 દાખવે=દેખાય; જણાય
 ઉત્તમ=શ્રેષ્ઠ; સૌથી સાફ
 પરવરે=ચાલે; જમ
 ઉજવળ=ધોળો
 અંગે=શરીરે
 ઓપતો=શોભતો; દીપતો
 જામો=વાધો; અંગરખું
 શાળ=છલંગ; કુદકો
 મૃગ=હરણ
 શ્વાન=કુતરો
 ચતુરસુજાળ=ડાહ્યા માણસ
 શુક્રાચાર્ય=દૈત્યના ગુરુ
 હરનિશ=રોજ
 મેહક=દેહકો
 નિર્બળ=બળ વગરના
 કાલ=કોયલ

કિતર=જવાબ
 કાયર=નાદાન; બીકણ
 કર=હાથ
 રક્ષણી=સાચવનારી
 તારણી=જીવાન સ્ત્રી
 પઢતો=ભણતો
 એતએ=સમજાવે
 પંડિત=ભણેલો
 પવિત્ર=ચોકખાં
 વાચા=બોલવાની શક્તિ
 વનવાસી=વનમાં રહેનારા
 કામની=સ્ત્રી
 કીર=પોપટ
 ચરણ=પગ
 સાથો=પકડથો
 એંધાટ=ગોટમગોટા; ગુંથામલો
 વિચરે=ચાલે; જમ
 વસમી વાટ=ઠંડણ રસ્તો
 નર ધારીએ=જાણીએ

૩૦ જેના માથા ઉપર મંગા રહે છે, અને ડોકમાં ફેંદની માળા છે,
 એવા પૃથ્વીના માળનાર શિવજી વિના બળદનું વાહન બીજું
 કાણ કરે ?

૬૦ જે એકવાર ભરાય છે ને એકવાર ઠલવાય છે. વળી હમેશાં
 પાણી સાથે પ્રેમ છે, અને રોજ રોજ ફરતું દેખાય છે, એ તો
 રેંટણું ચક્ર છે.

પ્ર૦ એક પુરુષે બીજા પુરુષને ગળ્યો, તથા તેનું શરીર શોભે છે; એ તો બહો ઉત્તમ માણસ છે. હે ડાહ્યા માણસો ! તમે સમજો, (કે એ શું હશે ?)

ઉ૦ જે પગ વિનાનો ચાલે છે, અને બધા માણસો જેના પર પ્રેમ રાખે છે; વળી ઉજળો હોવાથી શરીર શોભિતો લાગે છે, એ તો જામે છે.

પ્ર૦ થેકડા મારે છે, પણ હરણ નથી, તેમ સસલો કે કૂતરો પણ નથી. મોં ઉચું છે, પણ મોર નથી. હે ડાહ્યા માણસો ! તમે સમજો. (કે એ શું હશે ?)

ઉ૦ એ શુક્રાચાર્યનું વાહન છે, અને રોજ પાણીમાં રહે છે; એને જીભ નથી, તોપણ બહુ ખોસે છે. એ તો દેડકો કહેવાય છે.

પ્ર૦ નારી છે પણ બળ વગરની નથી. (બળવાળી છે). રંગે કાળા છે પણ કાચ નથી. દરમાં રહે છે, પણ નાગણી નથી. એનો ઉત્તર કહો ?

ઉ૦ જે બીકણના હાથમાં શોભતી નથી, અને શ્રવણને મન તે સહેલી છે. વળી આ ઉત્તમ દેહને બળવનારી છે. એ તો સ્ત્રી જાતિની તરવાર છે.

પ્ર૦ ભણે છે પણ પંડિત નથી. કેદમાં છે, (પાંજરામાં પુર્યો છે) પણ ચોર નથી. તમે ડાહ્યા હો તો સમજો, કે તેનો રાગ મંત્રુરો છે, પણ મોર નથી. (તો એ શું હશે ?)

ઉ૦ પક્ષીઓની પવિત્ર જાતમાં હે બાધ ! જે વાણી ખોસે છે, વળી વનમાં રહેનારાની સાથે વનમાં પેદા થાય છે. હે સ્ત્રી ! એ તો ધોપટ છે.

પ્ર૦ હાંડે છે; પણ પગ નથી. ઉડે છે, પણ પાંખો નથી. લાખો માણસો પકડે, તો પણ રહેતો નથી. (પકડાતો નથી.) અને જેને બધાં આંખથી દેખે છે. (તો એ શું હશે ?)

ઉ૦ તે ગગન તરફ ઉડે છે, ને ઘરમાં ફંધ મુંધ કરે છે. (ઘરમાં માણસને મુંઝાવે છે.) હે માણસ ! એને ધુમાડો જાણીએ. વળી તે સાંકડા રસ્તામાં યદને પણ જઈ શકે છે.

પાઠ ૫૭ મો.

વર્ષા ઋતુનાં ચિન્હ.

વિકળાટો=બકારો; ધામ

ભારી=ધણો; બહુ

અન્ન=વાદળાં

સકળ=બધા

વૃષ્ટિ=વરસાદ

ચાળા=ચિન્હ; નિશાની

ચક્ષુ=ચક્ષુ

પસરી=પહોળી કરી

સાદ=ચોક્કસ

અરણ્ય=સમુદ્ર; દરીઓ

કંડ=ટાંકો

રસ=મધુર રાગ; મીઠો અવાજ

યંત્ર=સતાર, સારંગી વગેરે વાજાંત્રી

શ્યામા=સારા; મુંઝ

અધિક=વધારે

પસરી=ફેલાઈ

કમી=ઓછી

પીગળાએ=ઓગળે

તનવીજ=તપાસ

પીત=પીળો

સૂર્યાસ્ત=સૂર્યનું આથમવું

ભાસ=દેખાવ

નૈઋત્ય=દક્ષિણ ને પશ્ચિમ વચ્ચેનો

ખુણો

ઉજળું=ધોળું

આસપાસ=આજુબાજુ

શીતાળા=કંડા; ટાંકો

(૧) (જ્યારે) ઘડીક ઘડીકમાં તડકો અને છાંયડો ફરતો જાય છે, વળી તાપ (ગરમી) ને લીધે પ્રાણીઓને ધણીજ ખરારો થાય છે; અને કાળાં વાદળાં આમથી તેમ બહુ દોડતાં જણાય છે. ત્યારે બધા માણસો કહે છે કે, એ તો વરસાદ આવવાના ચાળા થાય છે.

(૨) જ્યારે ચકલીઓ પોતાની પાંખો ધુળમાં ફડફડ ફડકાવે છે, અને બગલાઓ પોતાની ચોકખી પાંખ પહોળી કરીને બેસે છે, અને પક્ષીઓને સમુદ્ર તરફથી કાંઠા તરફ આવતાં દેખીએ; ત્યારે બધા માણસો.....

(૩) જ્યારે રાત ને દહાડો ટાઢો વા ફરફર આવે છે, અને ઝાડો ડોલવાથી થરથર ખરખર એવો અવાજ થાય છે; અને વાજીત્રા-માંથી સારા મધુર રાગ નીકળે છે, ત્યારે બધા માણસો.....

(૪) જ્યારે હમેશના કરતાં વધારે ઠંડી (ભીનાશવાળી) હવા જણાય છે, અને ફુલમાં વધારે આવતી સુગંધી ફેલાય છે; છોટી ઘંટના ખાલી અવાજ થતા સંભળાય છે, ત્યારે બધા માણસો.....

(૫) જ્યારે ગરમી ઓછી થાય, અને હવાથી ખાર ઓગળી જાય; અને ઉધક, કીડીઓ, મકોડા બેસબેર બહાર નીકળી આવે છે, અને પક્ષીઓ માળા બાંધવાને તજતીજ કરતાં જાય છે, ત્યારે બધા માણસો.....

(૬) જ્યારે સૂર્ય આથમ્યા પછી અને હંગતી વખતે આકાશનો રંગ પીળો થઈ સાફ મેઘ ધનુષ્ય જણાય છે, અને ચંદ્રની આબુ-આબુ મોટું ઘોળું કુંડાળું દેખાય છે, ઇશાનમાં ધણી વિજળીઓ થાય છે, અને નેત્રત્ય ખુણામાં ઠંડો પવન વાય છે. ત્યારે બધાં માણસો.....

પાઠ પદ મો.

રાજગીત.

દેવ=પ્રભુ

મહારાજ=મોટા રાજેન્દ્ર

પ્રાદ=વણા મોટા

રક્ષ=રક્ષણ કરનારા

જયવંત=જયવાળા

મસ=ધણી

યશ=આખર

લંબાવ=ટકાવ

વેરી=દુસ્મન; શત્રુ

વિખેરવા=નાશ કરવા

રૂઠ=શુરસે થા; કોપાયમાન થા

આજુ=જાવ

કાળ=માત

બંધપાડ=મટાડ

દ્વેષ=ઝેર; ખાર; અદેખાધ

જંપ=શાંતિ; નિરાંત

સંપ=હળીમળીને રહેવું તે

સધો=થાઓ

કલ્યાણુ=મહું

સર્વ કાળ=અધે વખતે

ગંજ=દમણી

ત્રેષ્ટ=ઉત્તમ

જાથુ=હમેશાં; કાયમ

ક્ષેમ=આરોગ્ય; કુશળ

સદ્ભિમાને=ઉત્તમ લાગણીથી

પૂજ્ય=શિરોમણી; પૂજવા લાયક

પ્રત્યે=ઉપર

પાંખમાં=પડખામાં

રાજેશ્વર=મોટા રાજ

ધર=રાખ

શક્તિમાન=સત્તાવાળા

મહાશાની=મોટા શાનવાળા

શુભકાર=સાફ કરનારી

પાર=ઢોડો; અંત

એકદીલ=ખરા મનથી

સ્વીકાર=માન; કબુલ કર

રાજબક્ત=વફાદાર

(૧) હે પ્રભુ ! તું મોટા રાજેન્દ્ર તું રક્ષણ કરજે. એ ત્રણ મોટા રાજ વધારે વરસ જીવજે. હે પ્રભુ તું રાજનું રક્ષણ કરજે.

એમને વધારે આમજવાળા કરજે, અને સુખ અને કીર્તિના જશ આપજે; વળી તેનું રાજ વધારે વરસ ટકાવજે. હે પ્રભુ ! તું રાજનું રક્ષણ કર.

(૨) હે જગતના બનાવનાર પ્રભુ ! તું ઉઠ અને ગુસ્સે થઈ દુસ્મનનું જઈ મુળ કાઢી નાંખી તેમનો નાશ કર.

કજ્જો અને વેર બધે ઠેકાણે મટાડો, અને હુન્નર અને જ્ઞાનમાં વધારો કરો, વળી અમારે ઘેર જ'પ અને સંપ થાઓ, અને બધે ઠેકાણે હંમેશાં સાફ થાઓ.

(૩) મહારાજા જ્યોર્જ ઉપર હંમેશાં બળ, આબરૂ અને આરોગ્યતાના ઉત્તમ દાનનો તું ઢગલો કર.

રાજા અને ગરીબ ઉત્તમ લાગણીથી એમનું રાજ્ય પુજ્ય બાવળણે અને જ્યાં ત્યાંના લોકો તેમના નામ ઉપર બહુજ પ્રેમ લાવે.

(૪) હે પ્રભુ ! એ મોટી શક્તિવાળા રાજેન્દ્રને તારા પડખાનાં રાખ. અમારા સ્વામી મોટા જ્ઞાનવાળા છે.

આ સાફ કરનારી પ્રાર્થના પૂર્વથી પશ્ચિમ છેડા સુધી ખરા દીલથી રાજબક્ત તરીકે થાય છે. તે તું સ્વીકાર. હે પ્રભુ ! તું મોટા રાજેન્દ્રનું રક્ષણ કર.

પાઠ ૭૦ મો.

ઋતુઓનું વર્ણન.

શીતળ=ઠંડો; ટાઢો
પેદા થાય=નીપજે
ધરે=ચોપડે; લગાવે
તંબોળ=નામરવેલનાં પાન
ધરે=પહેરે
ધરે=ઓઝા થાય.
ભલીભાત=સારી રીતે
હોળ=પાણીની મોટી ટાંકી

કુવારા=નીચેથી ઉચે જઈ પાણું
ધારમાં નીચે પડતું પાણી એ
પાણી પડે તેને માટે કરેલી
જે યુક્તિ તે
પંખા=વીંજણા
મીઠા=સારા
બોલ=વચન
વધુતોલ=વધુજાન; તોલ ન આવતેલો

ખાસું=મનનું

દીસે=દેખાય

ડુબાડુબ=છકછકાં; ડુબડુબાં;

પાણીથી ભરપૂર

ઉચારે=ખોલે

મલાર=એક રાગનું નામ

ખેતીકાર=ખેડુત

કુલાય=ખીલે

ચાખડીઓ=પગમાં પહેરવાનાં લા-
કડાનાં પાવલાં.

(૧) શિયાળામાં ઠંડો વા વાય છે, પાન ખરે છે, અને વડે નીપળે છે. ગોળ, કપાસ અને કઠોળ થાય છે, લોકો શરીરે નેત્ર ચોળે છે, અને નાગરવેલનાં પાન ચાવે છે.

(૨) લોકો શરીરે ડગલી પહેરે છે, અને શાલ ઓઢે છે. અને ગરીબ માણસોના ગાલ ફાટી જાય છે. શિયાળામાં દિવસ નાના અને રાત ઘણી મોટી હોય છે, અને શરીરમાં સારી રીતે બળ આવે છે.

(૩) ઉનાળામાં પાણી (તાપને લીધે) ડંડાં જાય છે, અને તળાવ તથા નદીઓનાં પાણી સુકાઈ જાય છે. બધી વનસ્પતિને નવાં પાંદડાં આવે છે; તથા ફાયદાકારી સારાં ફેસુડાં થાય છે.

(૪) (ઉનાળામાં) ઢોજ, ડુવારા અને બગીચા સારા લાગે છે, તેમજ સુખડ અને પંખો પણ વહાલાં લાગે છે; કાચલ મધુરાં વચન ખોલે છે, ને તાપ ઘણોજ પડે છે.

(૫) ચોખાસું તો ખાસું મનનું છે, ને દુનિયાં પાણીથી ભરપૂર દેખાય છે; લોકો મલાર રાગ ગાય છે, અને ખેડુત લોકો ખેતરમાં વાવે છે.

(૬) ચંપા, ચંબેલી, જીંઘ, જય, અને ગુલામનાં ફૂલ સારાં ખીલે છે; ચોખાસાના સુખને માટે છત્રી, પાવડીઓ અને હાંચોળા ખાટ છે. એ બધાં સારાં લાગે છે.

पाठवार डिक्शनरीना अघरा शब्दो.

हिंद	शांति	जन्मा
विक्टोरीआ	उत्पन्न	पृच्छुं
जोर्ज	उद्यमी	नम्रता
चरित्र	युद्ध	विश्वासघाती
स्वर्गवास	सिपाई	सिसोदिआ
ज्येष्ठ	दरियाई	सूर्य
ग्रीनीच	हिंदुस्तान	प्रख्यात
विलायत	स्वामिभक्ति	इस्वीसन
निर्माण	प्रार्थना	दिवस
एलेकझांडा	रजपुतस्थान	रिवाज
पिता	निखालस	युक्ति
लग्न	नौकाशास्त्र	हृदय
प्रिन्स आल्बर्ट	विजयसिंग	दूर
एडवर्ड	प्रदाक्षिणा	निरांत
विचारवंत	आश्रय	भूनि
अभिमानि	किल्ला	दिल्ही
विद्याभ्यास	दिवाल	विकराळ
इच्छा	शूरा	निश्चय
बुद्धि	विश्वासु	पूर्ण
होशि	गुप्त	विजोग
विषयो	भोकी	आशिर्वाद

कृपा
 विनंती
 सुमित्रा
 बन्धो
 मूर्ख
 विदाय
 बेशुद्ध
 वसिष्ठऋषि
 तिरस्कार
 बिचारा
 सिवाय
 ऐजीन
 निरंतर
 मिठाश
 दूध
 शक्ति
 श्रेष्ठ
 पुष्टि
 निसासा
 लाशुं
 चित्त
 मित्र
 व्यवस्था

स्वच्छता
 दृढ़
 स्थिति
 प्रयत्न
 चोकरां
 गृहस्थाई
 चिठीओ
 प्रमाणिक
 विरुद्ध
 हिसाब
 दिलासो
 पवित्र
 कृत्य
 मिलकत
 धर्मिष्ठ
 पुष्कळ
 पत्थर
 विना
 मूढ
 मूळ
 फूल
 भूत
 भ्रम

विषे
 वर्तणुक
 पृथ्वी
 अतिदृष्टि
 हिम
 स्पर्श
 जुक्ति
 वनस्पति
 अद्भूत
 आश्चर्य
 पर्वत
 स्वप्नां
 निराधार
 विसात
 नित्य
 ईद्रिओ
 ब्रह्मांड
 चमत्कारी
 सर्वव्यापी
 मूर्ख
 आयर्लांड
 किनारे
 कीर्तिस्तंभ

मिस्त्ररी
 निर्भय
 मूक्यो
 लुच्चाई
 खिन्न
 सदबुद्धि
 शिक्षा
 मिजाज
 निंदा
 कदापि
 दुर्गुण
 विक्रमाजीत
 खून
 निर्दोष
 चितोड
 पश्चिम
 श्रावक
 कल्पांत
 सर्वस्व
 परिणाम
 निश्च
 चिंता
 चित्र

जन्माष्टमी
 अभिप्राय
 निराश
 हरिफाई
 स्थिर
 भाविक
 हिंदु
 प्रसन्न
 नाळियेर
 स्त्री
 जन्मभूमि
 निभाव
 स्वतंत्र
 नियमीत
 अमूल्य
 घडिआळ
 ईंग्लंड
 डेन्मार्क
 पत्नी
 ड्यूक
 सेनापति
 कल्प्यो
 अभिप्राय

शिष्य
 प्रश्न
 कृति
 विनोदी
 महोळो
 दक्षिणी
 कच्छी
 सिंधी
 ब्राह्मण
 दरज्जो
 क्षत्रिय
 शूद्र
 काठियावाड
 विधवा
 पुनर्लग्न
 विश्वामित्र
 काग्य कुब्ज
 मृगया
 आश्रय
 नंदिनी
 अगणित
 हिमालय
 इंद्र

ब्रह्मर्षि
 राजर्षि
 निर्मळ
 भ्रम
 सिद्धि
 विघ्न
 शिवाजी
 फ्रान्स
 विल्वरफोर्स
 नौकासैन्य
 भविष्य
 विस्तारी
 शिकार
 सिंह
 पूर्वदिशा
 प्रतिबिंब
 धूजतां
 आगियार
 अणीशुद्ध
 सृंद
 विचित्र
 मिनारा
 महिमा

दुर्दोत
 फूट
 हुंकर
 बिमारी
 प्रख्यात
 चित्रकूट
 विस्मय
 निर्जीव
 विद्वान
 श्लोक
 प्रतिदिन
 पंडित
 स्मरणशक्ति
 स्तब्ध
 मिनिट
 अच्छेर
 हानि
 अमृत
 विषय
 भट्टी
 सदगृहस्थ
 नामांकित
 भिष्मप्रतिज्ञा

हस्तीनापुर
 प्रीति
 मत्स्यगंधा
 इस्लामी
 मूर्ति
 नृत्य
 ख्याति
 द्रव्य
 अद्यापि
 संग्राम
 उद्धत
 अग्निनौका
 निशान
 ओफिस
 टिकीट
 परबिडीआं
 तिथिरूप
 चिरंजीवी
 शिरनामुं
 संपूर्ण
 अभिमान
 निष्ठा
 बूज

पल्लवभाव
 द्वारका
 पाटलिपुत्र
 बिहार
 चंद्रगुप्त
 मूळतत्त्वो
 नीति
 लिपि
 हिंसा
 हित
 श्रवण
 वृतांत
 वृद्धि
 गुर्जर रट्ट
 जयशिखरी
 सिद्धराज
 जयसिंह
 मुळराज
 श्री स्थळ
 सहस्रालिंग
 देवागिरि
 पश्चाताप
 भूशिर

सुशोभित
 श्रीमंत
 विशाळ
 किरण
 दिवाळी
 कामिशनर
 महाराष्ट्र
 सहाद्रि
 रोगिष्ठ
 कोल्हापुर
 डिरेक्टर
 द्विपकल्प
 लक्षाधिपति
 विस्तार
 सिप्री
 प्रसिद्ध
 कर्नल वुडिंग्टन
 उष्णता
 पित्तळ
 आकृति
 वज्रपत्र
 विभाग
 छिद्र

द्विदळ
 सृष्टि
 ओक्सिजन
 क्रिया
 पुष्टि
 कृष्ण
 चिन्ह
 निर्धन
 अमेरिका
 ब्लीचिंग
 विविध
 सूक्ष्मदर्शक
 क्विनिन
 शियाजीराव
 श्वास
 आफ्रिका
 पित्त
 वार्षिक
 ऋतु
 रात्रि
 शियाळो
 मूळतत्त्वो
 पात्र

કાવ્ય ગ્રંથ
રૂપિ

ઉસ્તાદ
શ્રીમંત

તદન
છિદ્રાલુ

વ્યાકરણ.

હાલમાં ચાલતાં સુધારેલાં ધોરણ પ્રમાણે જે પદ્ધતિએ વ્યાકરણ શીખવવાનું સૂચવ્યું છે, તે પદ્ધતિને અનુસરીનેજ વ્યાકરણનો વિષય લખવામાં આવ્યો છે.

આ ધોરણમાં વાક્યના વિભાગો (ઉદ્દેશ્ય, ઉદ્દેશ્યવર્ધક, વિધેય તે વિધેયવર્ધક,) નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ તે અવ્યય; તથા નામને જાતિ, વચનને વિભક્તિ લગાડતાં તથા ટુંકા વાક્યો જનાવતાં આવડવું જોઈએ.

૩૦ વ્યાકરણ કોને કહે છે ?

ઉ૦ ભાષાના નિયમ જતાવનાર શાસ્ત્રને વ્યાકરણ કહે છે.

૫૦ વ્યાકરણ શીખ્યાથી શું સમજાય છે ?

ઉ૦ આ શુદ્ધ કેમ, તે આ અશુદ્ધ કેમ ? શુદ્ધ શી રીતે બોલવું અને શુદ્ધ શી રીતે લખવું. તે વ્યાકરણ શીખ્યાથી સમજાય છે.

૫૦ વ્યાકરણના કયા કયા ભાગ થાય છે ?

ઉ૦ અક્ષરવિચાર, શબ્દવિચાર તે વાક્યવિચાર.

૫૦ વ્યાકરણના આ પ્રમાણે ત્રણ ભાગ શા કારણથી થાય છે ?

ઉ૦ અક્ષરથી શબ્દ અને છે, શબ્દથી વાક્ય અને છે, અને વાક્યથી ભાષા અને છે, તેથી વ્યાકરણના મુખ્ય ત્રણ ભાગ થાય છે.

૫૦ અક્ષર કોને કહે છે ?

ઉ૦ આપણે જે બોલ બોલીએ છીએ, તેને જે નિશ્ચાનીઓની મદદ વડે લખી જતાવીએ છીએ, તે નિશ્ચાનીઓને અક્ષર કહે છે.

૫૦ અભિરુચિ કયા કયા પ્રકાર છે

ઉંચકાના ત્રણ પ્રકાર છે. ૧. મૂળાક્ષર, ૨. પારાક્ષરી, ૩. બેઝાક્ષર.

૫૦ મૂળાક્ષર કાને કહે છે ?

ઉં ને અક્ષરની સાથે બીજો કોઇ અક્ષર મળેલો ન હોય તેને મૂળાક્ષર કહે છે.

૫૦ મુજાશિરની કપા કપા ભાગ છે

ઉં સ્વર અને વ્યંજન.

પ્ર૦ સ્વર કોને કહે છે ?

ઉં ખીજત અક્ષરની મદદ વગર જેમના યોગ્યા ઉચ્ચાર થાય છે. એટલે જે અક્ષરોના ઉચ્ચાર કરવામાં ખીજ કોઈ પણ અક્ષરની મદદ લેવી પડતી નથી તેને. સ્વર ૧૧ છે. અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, જી, ઝ, એ, ઐ, ઓ, ઔ.

પ્ર૦ અતુસ્વાર કોને કહે છે ?

ઉં સ્વર ઉપર જે મીઠું મુકવામાં આવે છે તેને અનુસ્વાર કહે છે.
જેમ—અં.

૫૦ વિસર્ગ કાને કહે છે ?

ઉત્તર આગળ જે બે મીડાં મૂકવામાં આવે છે તેને વિસર્ગ કહે છે. જેમ—અ:

૫૦ વ્યંજન કોને કહે છે ?

ઉં ને મૂળાક્ષરોનો ઉચ્ચાર સ્વરની મદદ લીધા વગર ચોક્કસ બોલી શકાતો નથી તેને વ્યંજન કહે છે. વ્યંજન ૩૪ છે. જેમ-ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, ચ, છ, જ, વગેરે.

૫૦ સ્વરના કયા કયા ભેદ છે ?

ઉં હ્રસ્વ કે લઘુ અને દીર્ઘ કે ગુરુ. અ, ઇ, ઉ, ઋ એ હ્રસ્વસ્વર છે. અને આ, ઈ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, એ સાત દીર્ઘ સ્વર છે.

પ્ર૦ બારાક્ષરી કોને કહે છે ?

ઉ૦ વ્યંજનની સાથે જુદા જુદા સ્વર મળવાથી તેનાં જે જુદાં જુદાં રૂપ થાય છે, તેને બારાક્ષરી કે બારાખડી કહે છે. આ સ્વર આખા જોડવામાં આવતા નથી, પણ તેની અમુક નિશાનીઓ જોડવામાં આવે છે.

પ્ર૦ જોડાક્ષર કોને કહે છે ?

ઉ૦ એ અથવા વધારે વ્યંજનો વચમાં સ્વર આવ્યા વગર એકઠા જોડાવાથી જે રૂપ થાય, તેને જોડાક્ષર કહે છે. જેમ ક, ર, ને અ મળીને ક, પ, ન, ને અ મળીને ખ; ચ, ન, ને અ મળીને જ.

શબ્દ વિચાર.

પ્ર૦ શબ્દ કોને કહે છે ?

ઉ૦ એક કે વધારે અક્ષરો ભેગા મળ્યાથી કંઈ પણ અર્થ સમજાય તેને.

પ્ર૦ શબ્દના વર્ગ કયા કયા છે ?

ઉ૦ નામ, વિશેષણ, સર્વનામ, ક્રિયાપદ ને અવ્યય.

પ્ર૦ નામ કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે શબ્દ વડે પ્રાણી, પદાર્થ, વનસ્પતિ વગેરે સમજવામાં આવે છે, તેને નામ કહે છે. જેને માટે કંઈક કહેવામાં આવે છે, તેનું કોઈપણ નામ પાડેલું હોય છે. નામ પાડવાથી પ્રાણી, પદાર્થ, વનસ્પતિ અને ગુણ વગેરેની ખબર પડે છે. માણસ, પશુ, પક્ષી, ઝાડ, વેલા, છોડ, જીવ, દયા, પ્રેમ, બળ, ગળપણ વગેરે નામો છે. માણસ, તારાચંદ, ગાય, કબુતર, ઘોડો, માછલાં, એ પ્રાણીનાં નામ છે. ઝાડ, છોડવા, વેલા એ વનસ્પતિનાં નામ છે. સોનું, રૂપું, મેજ, ખુરશી, ઈંટ, લાકડું, ઘડીઆળ એ પદાર્થનાં નામ છે; અને જીવ, દયા, પ્રેમ, દુઃખ, વડાઈ, બલાઈ, એ નામ વિચાર કરવાથી માલમ પડે છે. કેમકે તે ગુણ અથવા ભાવ ઉપરથી

થયેલા નામો છે.

પ્ર૦ નળરે ન દેખાય પરંતુ વિચાર કરવાથી માલમ પડે એવાં નામ ક્યાં છે ?

ઉ૦ પરમેશ્વર, ધર્મ, વિદ્યા, ગુણ, અવગુણ, આખર, વહેમ, સુખ, દુઃખ, લુપ્ત, તરસ, ખેલી, ખેલ, રમત, ગમત, મગ્ન, શ્રમ, મન, તન, અંગ, કસરત, તાપ, ટાઢ, અજવાળું, અંધારું, લાભ, નુકસાન, હાર, જીત, મારામારી, લડાઈ, ધખાકો, મરખડાટ, અવાજ, ફિકર, સંતોષ, ગરમી, ગાદિ, ક્રોશ, આગ, લાય, અથાણું, બડકો, તેજ, વખત, બુદ્ધિ, ગંધ, વાસ, પવન, હિંમત, મીઠાશ, ખરાશ, કડવાશ, તીખાશ, ગળપણ, કાળાશ, મઝાઈ, મુંડાશ, બહુતર, માવતર, મત, યાત્ર, સમજણ, રોગ, સંતાપ, ગરજ વિગેરે.

પ્ર૦ સર્વનામ કોને કહે છે ?

ઉ૦ નામને બદલે જે શબ્દ વાપરવામાં આવે છે તેને સર્વનામ કહે છે. હું, તું, તે, આપણ, આપ, પોતે અને કોણ જે સર્વનામ છે.

પ્ર૦ સર્વનામ ઓળખવાની રીત કયી છે ?

ઉ૦ મોતીલાલ હિસાબ ગણતો હોય, તેને પૂછીએ કે તું શું કરે છે. તે એમ નહિ કહે કે મોતીલાલ હિસાબ ગણે છે. પણ કહેશે કે હું હિસાબ ગણું છું. આમાં મોતીલાલને ઠેકાણે હું શબ્દ આવેલો છે માટે હું સર્વનામ. મગન જગનને કહે કે ચોપડી લાવ; પણ જગનના નામ વગર ખેલવું હોય તો કહે કે-તું ચોપડી લાવ. આમાં જગનને ઠેકાણે તું શબ્દ આવેલો છે માટે તું સર્વનામ. જગનલાલ કનુને કહેતો હતો કે મનુ ગાતો હતો. હવે નામ વગર કહે કે-તે ગાતો હતો. આમાં મનુને ઠેકાણે તે શબ્દ આવેલો છે, માટે તે સર્વનામ. આ કોટ ચીમન પોતે પહેરે. આમાં પોતે એટલે ચીમન પોતે. માટે પોતાપણ વાપરવું હોય તો પોત સર્વનામ વપરાય છે. જમન ગામથી આવ્યો. આમાં ગામથી કોણ

આબો? હગન. આમાં કોણ એ શબ્દ હગનને ઠેકાણે આબો;
માટે કોણ એ સર્વનામ.

૫૦ મુખ્ય સર્વનામ ઉપરથી ખીજાં ક્યાં સર્વનામ થાય છે ?

ઉ૦ હું ઉપરથી મેં, મને, મારે, અમને, મારો, મારી, મુજ, મુજને.
તું ઉપરથી તે, તને, તારે, તમને, તમારો, તમારી, તમે, તુજ,
તને, તુજને. તે ઉપરથી તેઓ. તેમને, તેહ; તે, ને બદલે એ
પણ વપરાય છે.

૫૦ વિશેષણ કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે શબ્દ ખીજા શબ્દનો ગુણ કે સંખ્યા બતાવે છે; અથવા જે
નામને ઓળખાવે છે, તેને વિશેષણ કહે છે. ગુણ બતાવે તે ગુણ
વિશેષણ, અને સંખ્યા બતાવે તે સંખ્યા વિશેષણ.

૫૦ ગુણ વિશેષણના દાખલા આપો.

ઉ૦ રાતી ગાય ચરે છે, એમાં રાતી એ ગાયનો ગુણ છે માટે રાતી
વિશેષણ. ઘોળું કપ્પુતર ઉડે છે, ગળી ફેરી ખાધી, ઉંચો દરવાજો
પડ્યો, લાલ ઘોડો દોડે છે, મીઠાં લીંધું આપ્યાં, બહો માણસ
આબો, ગોળ લખોટો લીધો, ઉંનું પાણી આપ્યું, ગરમ ખોરાક
ખાધો, તીખું શાક ન ખાધું, આંધળો માણસ જાય છે, એમાં
ઘોળું, ગળી, ઉંચો, લાલ, મીઠાં, બહો, ગોળ, ઉંનું, ગરમ,
તીખું ને આંધળો એ શબ્દો ગુણ બતાવે છે, માટે તે ગુણ-
વિશેષણ કહેવાય.

૫૦ સંખ્યા વિશેષણના દાખલા આપો.

ઉ૦ એક હાથી આવે છે, બે ઉંટ જાય છે, પાંચ ઘોડા વેચ્યા,
બાર ફૂતરા પાળ્યા, પાંચમો છોકરો અહીં આવે, બેવડો લાભ
મળ્યો, અરધો કાગળ ફાડ્યો, પાંચસો મણ પાક્યું, ચોવડું લૂગડું
વાળ્યું. એમાં એક, બે, પાંચ, બાર, પાંચમો, બેવડો, અરધો,
પાંચસો, ચોવડું એ સંખ્યા બતાવે છે, માટે તે સંખ્યાવાચક

વિશેષણ કહેવાય છે.

પ્ર૦ વિશેષ્ય કાને કહે છે ?

ઉ૦ વિશેષણ જે નામનો ગુણ બતાવે છે, તે નામ તેનું તેનું વિશેષ્ય કહેવાય છે. જેમ બહો માણસ; એમાં બહો વિશેષણ ને માણસ એ વિશેષ્ય છે. મોટો લોટો, એમાં મોટો વિશેષણ ને માણસ એ વિશેષ્ય છે. મોટો લોટો, એમાં મોટો વિશેષણ ને લોટો એ વિશેષ્ય. સાદો ખોરાક, એમાં સાદો વિશેષણ ને ખોરાક એ વિશેષ્ય. લાલ લૂગડું, એમાં લાલ વિશેષણ અને લૂગડું એ વિશેષ્ય છે.

પ્ર૦ ક્રિયાપદ કાને કહે છે ?

ઉ૦ જે શબ્દ ક્રિયા અથવા સ્થિતિ બતાવે છે, અથવા જે પદ કે શબ્દથી કાંઈ પણ બતાવી ક્રિયા બતાવાય છે તેને ક્રિયાપદ કહે છે. ક્રિયા=કામ અને પદ=શબ્દ એટલે કંઈ પણ કામ બતાવનાર જે શબ્દ તે ક્રિયાપદ છે.

પ્ર૦ ક્રિયાપદ આવે એવાં વાક્યો બોલો.

ઉ૦ બેંસ ખરાડે છે, ગાય ચરે છે, થોડો ચાલે છે, છોકરો ચોપડી વાંચે છે, પરસોતમ દીલ્લી ગયો. આમાં બેંસ, ગાય, થોડો, છોકરો, પરસોતમ એ કાંઈ કામ કે ક્રિયા કરે છે, અને તે ખરાડે છે, ચરે છે, ચાલે છે, વાંચે છે, ગયો, એ શબ્દોથી તે ક્રિયા સમજાય છે માટે તે ક્રિયાપદ છે.

પ્ર૦ ક્રિયાપદના બીજા દાખલા આપો.

ઉ૦ આવ, જાય, ખાલ, વાંચ, ખા, સૂ, બેસ, દોડ, સંતા, રમ, લખ, કહે, જમ, રહે, દે, મર, પડ, લડ, હસ, રો, ખમ, ફેદ, ભસ, બળ, આપ, લે, પી, જો, દેખ, ઉઠ, કર, ખાળ, દાટ, ઉધાડ, વાસ, શરમા, ખૂલ, કનડ, ધમ, માન, વહે, ચર, ચાલ, વદ, બમ, કરડ, નહા, ખરાડ, ગણ, બણ, વણ, ફેરવ, દોર, ખેંચ, તાણ, ખાંચ, ઊડ, હલાવ, ઉડાવ, ઉમાડ, ઉપણ, વાટ, બેસાડ, પમેરે.

પ્ર૦ અવ્યય કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે શબ્દના રૂપમાં કાંઈ પણ વધઘટ ન થતાં જે હમેશાં પોતાને રૂપેજ રહે છે તેને અવ્યય કહે છે. અવ્યયને જાતિ, વચન ને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતા નથી.

પ્ર૦ અવ્યયના કોટલાક દાખલા આપો.

ઉ૦ ઝટ, અને, સહાં, કીક, હા, જ્યાં, ત્યાં, ક્યાં, અથવા, તથા, કે, જો, પણ, માટે, તો, કદાચ, કેમકે, કેમજો, ન, નહિ, તથાપિ, અરે, આહા, હાયહાય, અધધધ, અરેરે, વાહ, વોયવોય, રે, બેશ, એટલે, ઉપર, નીચે, તળે, દૂર, અગાઉ, આસપાસ, આગળ, પાછળ, પછવાડે, પૂંકે, માંહે, અંદર, નીચે, ઉચે, વાડ, હાશહાશ, વાડ વાડ, બલે, શાખાશ, ધિક્ક, ફટ ફટ, છટ, ઝોહો, હે, કિંવા અગર કાંજો, નીકર, ખરે, ખરેખાત, ચૂપ, પોષણ, ધન્ય, હાક, હાંહાં, યુઃ, છીઃ, હત, પરંતુ, લીધે, વડે, વાસ્તે, વતે, મોઝાર, રચ્યે, બણી, તરફ, ગમ, લમણ, સરસ, ખસસ, કદાચ, રખે, ઘણું કરીને જ, હા, ના નવ, માં, આમ, એમ, તેમ, કેમ, જેમ, ધીમે, હવે, હાલ, પૂર્વ, કેદ, નજીક, અધવચ, પણે, હમણાં, હાલ વગેરે.

વાક્ય વિષે.

પ્ર૦ વાક્ય કોને કહે છે ?

ઉ૦ એક કે એકથી વધારે શબ્દથી બોલનારનો પૂરેપૂરો અર્થ સમજી શકાય, ત્યારે તેને વાક્ય કહે છે ?

પ્ર૦ વાક્યના કયા કયા ભાગ છે ?

ઉ૦ ઉદ્દેશ્ય અને ઉદ્દેશ્ય વર્ધક, ને બીજો વિધેય અને વિધેય વર્ધક.

પ્ર૦ ઉદ્દેશ્ય કોને કહે છે ?

ઉ૦ જેને ઉદ્દેશીને કે મનમાં આણીને કહેવામાં આવે છે એટલે જેને માટે કહેવામાં આવેલું હોય તેને ઉદ્દેશ્ય કહે છે. જેમ મહેતાજી પાઠ વાંચે છે, એમાં મહેતાજી વિષ કહેવામાં આવ્યું છે માટે મહેતાજી એ ઉદ્દેશ્ય. સિપાઈએ ચોર ઝાળ્યો, પડધમ

વાગે છે, એમાં સિપાઇ અને પડખમ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે, માટે સિપાઇ અને પડખમ એ ઉદ્દેશ્ય છે.

પ્ર૦ ઉદ્દેશ્યવર્ધક કોને કહે છે ?

ઉ૦ જોને માટે કહેવામાં આવ્યું હોય તેની એટલે ઉદ્દેશ્યની સાથે જ વધારાના શબ્દો વાક્યમાં વપરાય છે, તેને ઉદ્દેશ્યવર્ધક કહે છે. જેમ બહાદુર સિપાઇએ ચોર ઝાલ્યો; એમાં સિપાઇએ એ ઉદ્દેશ્ય છે, અને બહાદુર એ ઉદ્દેશ્યવર્ધક છે. ધણો ગુણવાન છોકરો મળ્યો; એમાં “ ધણો ગુણવાન ” એ ઉદ્દેશ્ય વર્ધક છે.

પ્ર૦ વિધેય કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય, એટલે ઉદ્દેશ્યને વિષે જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય તેને વિધેય કહે છે. જેમ મહેતાજી પાઠ વાંચે છે; પડખમ વાગે છે; એ વાક્યોમાં પાઠ વાંચે છે, અને વાગે છે એ વિધેય છે.

પ્ર૦ વિધેયવર્ધક કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય તેમાં જે વધારાના શબ્દો વાપરવામાં આવે છે, તે વધારાને વિધેયવર્ધક કહે છે. જેમ બહાદુર સિપાઇએ ચોર ઝાલ્યો, એ વિધેય છે. એ વાક્યને ફેરવીને બહાદુર સિપાઇએ દહાડે ધણી ચાલાકીથી ચોર ઝાલ્યો એમ બોલીએ તો “ દહાડે ધણી ચાલાકીથી ” એ વિધેયના વધારાના શબ્દો છે, તેને વિધેયવર્ધક કહે છે.

પ્ર૦ નીચે આપેલાં વાક્યોના ભાગ પાડો.

ઉ૦ ૧ તપેલીનું પાણી દેવતાથી બળી ગયું.

૨ જમીનપરની હવા પશુ ધીમે ધીમે ઠંડી થાય છે.

૩ પાદશાહે છતીમહાજ્ઞાનને મોટા મલકામો બક્ષ્યા.

૪ જયશિખરી ચાહોમ કરીને ભુવડ ઉપર ધસ્યો.

૫ મહારાષ્ટ્રીની રીઠ્ઠાત ધણી દમદમ્મા બરેલી હતી.

૬ તેમણે આખા મહાપાર કાંઠાપર થોડા સમયમાં ધણી સત્તા મેળવી.

૭ હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગોમાંથી જનાળુઓ દહેરૂં જોવાને તથા મૂર્તિને ભોગ ધરાવવાને આવતા.

૮ એક વેળા શંતનુ રાજ કરતા કરતા જમના નદીના કાંઠા પર આવ્યા.

	ઉદ્દેશ્ય.	ઉદ્દેશ્ય વર્ધક (ઉદ્દેશ્યનો વધારો)	વિધેય.	વિધેય વર્ધક (વિધેયનો વધારો).
૧	તપેલીનું પાણી	૦	ખળી ગયું	દેવતાથી
૨	હવા	જમીનપરની	કંડી થાય છે	પણુ ધીમે ધીમે
૩	કાલીમદમાનને	પાદશાહે	કાલકાળો બદલા	મોટા મોટા
૪	જયશિખરી	યા હોમ કરીને	ધરથો	જુવડ ઉપર
૫	મહારાષ્ટ્રીની રી. તમાત	૦	દમદમ્મા બરેલી હતી	ધણી
૬	તેમણે	આખા મહાપાર કાંઠાપર	ધણી સત્તા મેળવી.	થોડા સમયમાં
૭	જનાળુઓ	હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગોમાંથી	ભોગ ધરાવવાને આ- વતા.	દહેરૂં જોવાને તથા મૂર્તિને
૮	શંતનુ રાજ	એકવેળા કરતા કરતા	કાંઠાપર આવ્યા	જમના નદીના

પ્ર૦ નીચે આપેલા શબ્દો ઉપરથી વાક્યો બનાવો.

ઉ૦ ૧ આ, કિલ્લાઓ, અગાઉના, હતા, રાજધાની, વખતમાં, રાજની.

૨ કેવાં, પાણી, બનાવ્યાં, પરમેશ્વરે, છે, પવન, અને, અગ્નિ.

૩ કરે, કોણ, એવા, વિના, શિવજી, પાળનાર, પૃથ્વીના, વાહન, કોણ, બળદનું, ખીજું.

૪ શોભીતો, ઉજળો, વળી, લાજે છે, હોવાથી, શરીરે.

૫ નાંખનારી, મને, મટાડો, શંકાઓ, બુલાવામાં, બધી, મારી.

૬ ચંદ્ર, સૂર્ય આપનારા, અજવાળું, જીવોની, કરે છે, વધારો, શક્તિમાં, તમામ, જીવન, અને, પ્રકાશી, રોજ.

૧ અગાઉના વખતમાં આ કિલ્લાઓ રાજની રાજધાની હતા.

૨ પરમેશ્વરે પવન, પાણી અને અગ્નિ કેવાં બનાવ્યાં છે ?

૩ એવા પૃથ્વીના પાળનાર શિવજી વિના બળદનું વાહન ખીજું કોણ કરે ?

૪ વળી ઉજળો હોવાથી શરીરે શોભીતો લાજે છે.

૫ મને બુલાવામાં નાંખનારી મારી બધી શંકાઓ મટાડો.

૬ અજવાળું આપનારા ચંદ્ર અને સૂર્ય રોજ પ્રકાશી તમામ જીવન શક્તિમાં વધારો કરે છે.

પ્ર૦ જાતિ કાને કહે છે ?

ઉ૦ પ્રાણીઓમાં નર અને નારીનો ભેદ હોય છે; પ્રદાર્થમાં એ ભેદ ન હતાં તે નર કે નારીની પેઠે વપરાય છે; કોઈ તો નર કે નારી બેમાંથી એકની પેઠે નથી બોલતાં. આ ભેદને જાતિ કહે છે.

પ્ર૦ જાતિ કયી કયી છે ?

ઉ૦ નર જાતિ, નારી જાતિ અને નાન્યતર જાતિ.

૩૦ નર જાતિ કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે નામ પોતાના અર્થમાં પુરુષપણું બતાવે છે અથવા પુરુષની પેઠે બોલાય છે, તે નર જાતિનું નામ કહેવાય છે. જેમકે પુરુષ, બળદ, મોતીલાલ, ખડીઓ.

૩૦ નારી જાતિ કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે નામ પોતાના અર્થમાં સ્ત્રીપણું બતાવે છે, અથવા જે સ્ત્રીની પેઠે બોલાય છે, તે નારી જાતિનું નામ કહેવાય છે. જેમ સ્ત્રી, ગાય, બક્ષી, પાટડી, જળા વગેરે.

૩૦ નાન્યતર જાતિનું નામ કોને કહે છે ?

ઉ૦ જે નામ પોતાના અર્થમાં પુરુષ કે સ્ત્રીપણું કંઈએ બતાવતું નથી, અથવા જે પુરુષ કે સ્ત્રીની માફક બોલાતું નથી તે નાન્યતર જાતિનું નામ કહેવાય છે. જેમકે-માણસ, પશુ, પક્ષી, ઘર, છાપરું, લોહું, પાણી વગેરે.

૩૦ જાતિ ઓળખવાની રીત કયી છે ?

ઉ૦ જેને છેડે કેવો લાગે તે નરજાતિ, જેમ-પાટડો કેવો, લાડુ કેવો. જેને કેવી લાગે તે નારી જાતિ, જેમ-નદી કેરી, પૂરી કેવી, છોકરી કેવી. જેને કેવું લાગે તે નાન્યતર જાતિ, જેમ-કચ્છતર કેવું, છોકરું કેવું, ઘેટું કેવું, ઘણુંકરીને જેને છેડે આ હોય તે નરજાતિ. જેમ-છોકરો, ઘોડો, પાટડો; જેને છેડે ધ હોય તે નારીજાતિ, જેમ-છોકરી, ઘોડી, પાટડી, વાછડી. જેને છેડે ઉ હોય તે નાન્યતર જાતિ, જેમ છોકરું, લાકડું, બકરું, ઘેટું. પરંતુ આ નિયમને અપવાદ ધણા છે. ઓઠારાંત છતાં નારીજાતિ થાય. જેમ ઘો, જળો; ધકારાંત છતાં નર કે નાન્યતર જાતિ થાય. જેમ મોચી, કવિ (નર) પાણી, મોતી, (નાન્યતર) ઉ કે ઉ છતાં નર કે નારી

જાતિ યાય; જેમ કે ધર્મ, લાડુ, વાયુ (નરજાતિ) વસ્તુ, સાસુ, જૂ, (નારીજાતિ)

પ્ર૦ એકથી વધારે જાતિમાં વપરાય એવાં નામો ક્યાં છે ?

ઉ૦ ચાહ (કિવો) અને ચાહ (કિવી) સોપારી (કિવી) અને સોપારી (કિવું) ગુજરાત (કિવો) ગુજરાત (કિવી), અને ગુજરાત (કિવું). બાગ (કિવો) અને બાગ (કિવી).

પ્ર૦ વચન કાને કહે છે ?

ઉ૦ વસ્તુ એક છે કે એકથી વધારે તેનામના જે સ્વરૂપથી જણાય તેને વચન કહે છે.

પ્ર૦ વચન ક્યાં ક્યાં છે ?

ઉ૦ એકવચન ને બહુવચન.

પ્ર૦ એકવચન કાને કહે છે ?

૦ જેથી વસ્તુના એકપણાનું જ્ઞાન થાય તે એકવચન-જેમ કે છોકરો, ચોપડી, છાપડું, ઘોડી, પાટડી વગેરે.

પ્ર૦ બહુવચન કાને કહે છે ?

ઉ૦ જેથી વસ્તુના અનેકપણાનું જ્ઞાન થાય છે તે બહુવચન. જેમ કે-છોકરા-છોકરાઓ; પાધડીઓ; ઘોડા-ઘોડાઓ; છાપરાં વગેરે.

પ્ર૦ એકવચન અને બહુવચન શી રીતે ઓળખી શકાય ?

ઉ૦ ગુજરાતીમાં એકવચનનો કાંઈ પ્રત્યય નથી. નામનું જે મૂળ રૂપ હોય છે, તે એકવચન બતાવે છે. જેમ છોકરો, છોકરી-છાપડું, ઘોડો. બહુવચનનો પ્રત્યય ઓછો. જેમકે રાજા એનું બહુવચન રાજાઓ, ચોપડી એનું બહુવચન ચોપડીઓ. નરજાતિ ઓઢારાંત નામનું બહુવચન બે રીતે થાય છે. ઓનો આ

કરવાથી અને આ કરીને આગળ એ વધારવાથી. જેમકે છોકરો એનું બહુવચન છોકરા અથવા છોકરાઓ. નાન્યતર જ્ઞતિ ઉકારાંત નામનું બહુવચન પણ બે રીતે થાય છે. એક ઉનાં આં કરવાથી, અને આ પછી એ વધારવાથી. જેમ-છોકરું એનું બહુવચન છોકરાં અથવા છોકરાંઓ. જે નામને છેડે અ, આ, ઇ, ઉ હોય, તેમના બહુવચનમાં નામનું મૂળ રૂપ રહે છે, કે તે પછી એ વધારાય છે. જેમકે-માણસ-માણસો; રાજ-રાજાઓ; પાધડી-પાધડીઓ; પશુ-પશુઓ.

નરજ્ઞતિ સિવાયનાં એકારાંત નામ હોય, તેમના બહુવચનમાં ઘણું કરીને નામનું મૂળ રૂપજ વપરાય છે. જેમ જળો-જળો; મોં-મોં.

પ્ર૦ એકવચનમાં રહે એવાં નામ કયાં છે ?

ઉ૦ પાણી, સોનું, ડાંગર, રામ, રૂપું. એનું બહુવચન થતું નથી.

પ્ર૦ બહુવચનમાંજ રહે એવાં નામ કયાં છે ?

ઉ૦ ઘઉં, મગ, અડદ, વાલ, વખાણુ, લાડ વગેરે. એનું એકવચન થતું નથી.

પ્ર૦ વિભક્તિ કાને કહે છે ?

ઉ૦ જ્યારે કોઈ નામ કે સર્વનામ વાક્યમાં આવતાં કોઈ ખીજ શબ્દ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ બતાવે, ત્યારે તેને જુદા જુદા પ્રત્યય લાગીને તેનાં જુદાં જુદાં રૂપ થાય છે, એ રૂપને તે નામની વિભક્તિ યમ્મ કહે છે. જેમ હું ઘેરથી આવ્યો; તે છોકરાની પાટીમાં કાણું છે; મોહન ગામમાં ફરવા ગયો.

પ્ર૦ વિભક્તિઓ કેટલી છે તે તે દરેકના પ્રત્યય કયા છે ?

ઉ. વિભક્તિઓ સાત છે. પહેલીનો પ્રત્યય નથી; (નામનું મૂળ રૂપ રહે છે) બીજીનો પ્રત્યય-ને; ત્રીજીનો પ્રત્યય-એ, વતે, વડે; ચોથીનો પ્રત્યય-ને (એની પછી કાજે, વાસ્તે, માટે, સાર એવા અવ્યય આવે છે); પાંચમીનો પ્રત્યય-થી, થકી; છઠ્ઠીનો પ્રત્યય-નો, ની, નું, ના, નાં, ને, છે. (સર્વનામમાં છઠ્ઠીનો પ્રત્યય-રો, રી, રૂં, રાં તથા હો, છી, છું, છાં થાય છે.) સાતમીનો પ્રત્યય-માં, એ, વિષે, મોઝાર; એ સિવાય આઠમી સંજોધન વિભક્તિ છે તેનો પ્રત્યય નથી, (મૂળ રૂપ વપરાય છે. પણ જો તે નરજાતિઓકારાંત કે નાન્યતર જાતિ ઉકારાંત હોય તો ઓ અને ઉના આ થાય છે).

પ્ર. બંને વચનમાં વિભક્તિના પ્રત્યય તેના તેજ છે કે જુદા છે?

ઉ. એકવચનમાં વિભક્તિ હોય ત્યારે નામના એકવચનને, અને બહુવચનમાં હોય, ત્યારે નામના બહુવચનને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે. પ્રત્યય જુદા નથી.

પ્ર. વિભક્તિ કાર્ય કોને કહે છે?

ઉ. કેટલાંક નામનું રૂપ વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડતાં ફેરવવું પડે છે, એ ફેરફારને વિભક્તિ કાર્ય કહે છે. જેમ “છોકરો” એને વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડવો હોય, તો “છોકરા” એવું રૂપ કરવું પડે છે.

પ્ર. વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડતાં ક્યાં ક્યાં નામોને વિભક્તિ કાર્ય થાય છે?

ઉ. ૧. ઓકારાંત નરજાતિ અને ઉકારાંત નાન્યતર જાતિના નામના છેડાનાં સ્વરને ઠેકાણે ‘આ’ કરવો પડે છે. જેમકે છોકરો—

છોકરાથી; છાપર-છાપરાથી.

૨. ઓકારાંત નરજાતિ અને ઉકારાંત નાન્યતર જાતિનાં નામોને ઓ અને ઉનો આ ક્યાં પછી કે તેમને ખીલકુલ કાઢી નાંખીને ત્રીજાનો એ પ્રત્યય ઉમેરાય છે. જેમકે છોકરો-છોકરાએ અથવા છોકરે; ઇંકુ-ઇંકા એ અથવા ઇંડે; એજ રીતે કાષ્ટ વખત આ-કારાંત નામમાંથી આ કાઢી નાંખીને ત્રીજાનો પ્રત્યય ઉમેરાય છે. જેમકે-કાકા-કાકે; મામા-મામે; દાદા-દાદે.

૩. અકારાંત નામોને અ કાઢી નાંખ્યા પછી ત્રીજાનો પ્રત્યય ઉમેરાય છે. જેમકે-માણસ-માણસે (માણસ એ થાય નહિ;) પવન-પવને (પવન એ થાય નહિ).

પ્ર૦ નામની વિભક્તિઓનાં રૂપ આપો.

ઉ૦ ઓકારાંત નરજાતિ છોકરો.

એકવચન.

બહુવચન.

૧ છોકરો	છોકરા, છોકરાઓ.
૨ છોકરાને	છોકરાને, છોકરાઓને.
૩ છોકરાએ, છોકરે.	છોકરાએ, છોકરાઓએ.
૪ છોકરાને	છોકરાને, છોકરાઓને.
૫ છોકરાથી	છોકરાથી, છોકરાઓથી.
૬ છોકરાનો-ની-નું.	છોકરાનો-ની-નું છોકરાઓનો-ની-નું
૭ છોકરામાં	છોકરામાં, છોકરાઓમાં.
૮ છોકરા	છોકરા-છોકરાઓ.

ઇકારાંત નારીજાતિ ચોપડી.

૧ ચોપડી. ચોપડી, ચોપડીઓ.

૨ ચોપડીને.

ચોપડીને, ચોપડીઓને.

૩ ચોપડીએ.

ચોપડીએ, ચોપડીઓએ.

૪ ચોપડીને.

ચોપડીને, ચોપડીઓને.

૪૦

૪૦

ઉકારાંત નાન્યતર ભતિ ઇંડુ.

એકવચન.

બહુવચન.

ઇંડુ

ઇંડાં, ઇંડાંઓ.

ઇંડાને

ઇંડાને, ઇંડાંઓને.

ઇંડાએ, ઇંડે; ઇંડે, ઇંડાંએ, ઇંડાંઓએ.

ઇંડાને

ઇંડાંને, ઇંડાંઓને.

ઇંડાંથી

ઇંડાંથી, ઇંડાંઓથી.

ઇંડાનો-ની-નું ઇંડાનો-ની, ઇંડાંઓ નો-ની-નું-નાં.

ઇંડામાં.

ઇંડાંમાં, ઇંડાંઓમાં.

ઇંડા.

ઇંડાં, ઇંડાંઓ.

લાડુનાં રૂપ.

લાડુ.

લાડુ, લાડુઓ.

લાડુને.

લાડુને, લાડુઓને.

લાડુએ.

લાડુએ, લાડુઓએ.

લાડુને.

લાડુને, લાડુઓને.

૪૦

૪૦

વડોદરા રાજ્યનો ઇતિહાસ.

પ્રશ્ન—તમે કોના રાજ્યમાં રહો છો ?

ઉત્તર—શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના.

પ્રશ્ન—એ રાજ્ય કયા ભાગમાં આવેલું છે ?

ઉત્તર—ગુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં.

પ્રશ્ન—ગાયકવાડી રાજ્યના રાજકિય વિભાગો કયા છે, ને તે ક્યાં આવ્યા ?

ઉત્તર—૧ વડોદરા પ્રાંત, ૨ નવસારી પ્રાંત, ૩ કડી પ્રાંત ને ૪ અમરેલી પ્રાંત. ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં કડી પ્રાંત છે, મધ્ય ભાગમાં વડોદરા પ્રાંત છે, દક્ષિણ ભાગમાં સુરત જિલ્લાની સાથે સેજભેજ નવસારી પ્રાંત છે, અને કાઠીઆવાડમાં કેટલોક છુટો જવાયો મુલક છે તેને અમરેલી પ્રાંત કહે છે.

પ્રશ્ન—ગાયકવાડ સરકારની અસલ રાજધાની કયી અને હાલની કયી ?

ઉત્તર—અસલ રાજધાની સોનગઢ તે નવસારી પ્રાંતમાં છે, ને હાલની રાજધાની વડોદરા તે વડોદરા પ્રાંતમાં છે.

પ્રશ્ન—આપણા દેશમાં કયી કયી જાતનો પાક થાય છે ?

ઉત્તર—કપાસ, અપીણ, શેરડી, ઘઉં, ડાંગર, અનેક જાતનાં કઠોળ તથા પુષ્કળ ફળફળાદિ થાય છે. નવસારી પ્રાંતના બાગાયતી જામોનો મેવો ઘણો વખણાય છે.

પ્રશ્ન—ગાયકવાડી રાજ્યમાં કયી કયાં જાતનાં લોક વસે છે ?

- ઉં હિંદુ, મુસલમાન અને પારસી.
- પ્રં સુધારામાં પાછળ પડેલી જાતો કયી છે ?
- ઉં કાળી, બીલ, ધાણુકા, તળાવીઆ, દુબળા, ચોધરા, અંત્યજ વગેરે.
- પ્રં આ જાતોને સુધારવા શ્રીમંતે શા ઉપયો લીધા છે ?
- ઉં શ્રીમંતે કૃપાવંત યજ્ઞને પુસ્તક સામાન મહત આપી ફરજ-આત કેળવણી દાખલ કરી બ્રાહ્મિંગો વગેરેની સવડ કરેલી છે.
- પ્રં હિંદુઓ કયા કયા ધર્મ માને છે ?
- ઉં વેદધર્મ માનનારા, તેમાં કેટલાક શિવમાર્ગી, કેટલાક વૈષ્ણવ, કેટલાક સ્વામીનારાયણ પંથના, કેટલાક આર્યસમાજ અને કેટલાક જૈન ધર્મ પાળનારા છે.
- પ્રં મુસલમાનો કયા પંથના છે ને તે કોને માને છે ?
- ઉં કેટલાક શીયાપંથના ને કેટલાક સુન્ની પંથના છે, તેઓ મહમદ પેગંબરને માને છે.
- પ્રં પારસીઓ કોને માને છે ?
- ઉં જરથોસ્તને માને છે. તેઓ આતસ બહેરામને અથવા અગ્નિને પવિત્ર ગણીને ખોદાની બંદગી કરે છે.
- પ્રં ગાયકવાડી રાજ્યની રૈયતમાં નાત જાતનો ભેદ છતાં સંપત્તી વર્તવાનું કારણ શું ?
- ઉં માતૃભૂમિમાં વસનારા સહુ બાધચિારાથી વર્તે છે, પ્રજાના કોઈ વગને અદાવત કે વેર જેવું રાખતા નથી, પોતે એક દેશનાં સંતાન છીએ એવું અભિમાન છે, પોતાના રાજ્ય માટે મોટી માનની લાગણી ધરાવે છે, પોતપોતાના રીતરિવાજ પાળવાની છુટ હોવાથી બંધુતામાં ઉમેરો થાય છે, આખા રાજ્યના

લોકો એકજ કાયદાને માન આપે છે, અને રાજ્યકર્તા તે કાયદા પ્રજાની સમ્મતિથી અમલમાં મૂકવાને આતુર રહે છે. આ કારણથી રાજ પ્રજા વચ્ચે ઘણો પ્રેમ રહે છે અને સંપત્તિ ચાલે છે.

પ્ર૦ હિંદુઓ કયા વંશના ગણાય છે ?

હિ૦ આર્યવંશના.

પ્ર૦ આર્ય લોકો આ દેશમાં કયારે આવ્યા અને તે વખતે તેમનામાં વર્ણભેદ કયા હતા ?

હિ૦ લગભગ પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર આવ્યા; તે વખતે તેમનામાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એવા વર્ણભેદ હતા.

પ્ર૦ આ વર્ણો પૈકી રાજ્ય કરવાનું કામ કોણ કરતા ?

હિ૦ ક્ષત્રિયો.

પ્ર૦ ઘણાં વર્ષો ઉપર દારકાંમાં કોનો અમલ ચાલતો ?

હિ૦ યદુવંશના મહાન પ્રતાપી કૃષ્ણનો. એમને હિંદુઓ ધર્મરતો અવતાર માનતા હતા. કૌરવ પાંડવના મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોએ શ્રી કૃષ્ણની મદદથીજ જીત મેળવી હતી.

પ્ર૦ યદુવંશમાં કિયત્ત થયેલાને શું કહે છે ?

હિ૦ તે બધા યાદવ કે જાદવ કહેવાય છે. એ વંશમાં સાચી પ્રજ્યાત રાજ શ્રી કૃષ્ણ થયા હતા, તેમની રાજધાની દારકા હતી, તેને દારામતી પણ કહે છે.

પ્ર૦ યદુવંશ પછી ગુજરાતમાં કોનો અમલ ચાલુ થયો ?

હિ૦ સેંદ્ધકો વરસે મૌર્ય વંશના રાજાઓનો અમલ ચાલુ થયો.

પ્ર૦ એ વંશમાં પ્રજ્યાત રાજ કયા થયા ? તે તે સાચી પ્રજ્યાત થયા ?

- ઉં ચંદ્રચુમ અને અરોહ-તેમાં અરોહ રાજની કીર્તિ દેશ દેશ-
વર પહોંચી હતી, તેણે અનેક લોકોપયોગી કામો કર્યા હતાં.
પ્રજાને સુખી કરવાનો રાજાનો ધર્મ છે એમ સમજીને તેણે
ધર્મશાળાઓ, રસ્તાઓ અને દવાખાનાં બંધાવ્યાં હતાં.
તેમજ કેળવણીને અર્થે અનેક ડેકાણે નીતિબોધના લેખો કોત-
રાવ્યા હતા, તેમાંના કોઈ કોઈ આજે પણ જોવામાં આવે છે.
- પ્રં આ વખતે ગુજરાતના કેટલા ને કયા ભાગ કરવામાં આવ્યા
હતા ?
- ઉં ત્રણ ભાગ કરવામાં આવ્યા હતા. ૧ સૌરાષ્ટ્ર કપરથી સૌરાષ્ટ્ર
થયું છે, તેની રાજધાની દારકાં હતી. ૨ ગુજરાતના ઉત્તર
ભાગને આનર્ત કહેતા, તેની રાજધાની વૃદ્ધનગર જેને હાલ
વડનગર કહે છે તે હતી. ૩ લાટદેશ મહી અને તાપી ન-
દીની વચ્ચેના ભાગને લાટ દેશ કહેતા.
- પ્રં શ્રીકૃષ્ણના સમય પછીના રજપૂતો કોના ઉપાસક હતા ?
- ઉં સૂર્યના ઉપાસક હતા, તેથી પ્રતિદાસમાં સૌર રજપૂતોના
નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સૌરનું ખીજું નામ ચાવડા હતું.
- પ્રં આ રજપૂતોને કોની સાથે સંબંધ હતો ?
- ઉં વલ્લભીવંશના વલ્લભીપુરના રાજાઓ સાથે.
- પ્રં વલ્લભીપુરના રાજ્ય વિષે શું જાણો છો ?
- ઉં ભાવનગરની ઉત્તરે થોડા ગાઉ ઉપર વળાગામની પાસે આ
શહેર હતું, ત્યાં વલ્લભીવંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા,
તેનો મૂળ પુરુષ ભદ્રાક હતો, એ શિવમાર્ગી હતો, એ રાજ્ય-
માં કેટલાક રાજાઓ થયા, છેલ્લો રાજા શિલાદિત્ય હતો,
તેનો પરાભવ થવાથી રાજ્યની પડતી થઈ, ત્યારે તેમાંના

કેટલાક રજપૂતો પંચાસર જઈ રહ્યા, ત્યાં રાજ્ય સ્થાપનાર ચાવડા વંશના કહેવાય છે.

પ્ર૦ પંચાસર વિશે શું જાણો છો ?

ઉ૦ એ કચ્છના રણની કોરે આવેલું છે, હાલ તે રાધનપુરના નવાળના તાબામાં છે. ૪૦ સ૦ ના સાતમા સૈકાના છેવટના ભાગમાં જયશિખરી નામે ચાવડા વંશનો પ્રતાપી રાજા ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો, તેને કલ્યાણ નગરના જૂવડ રાજા સાથે લડાઈ થઈ, તેમાં તે હાર્યો, મરાયો ને પંચાસરના રાજ્યનો નાશ થયો.

પ્ર૦ જયશિખરી ને જૂવડ રાજા સાથે લડાઈ થવાનું શું કારણ ?

ઉ૦ જયશિખરીના રાજ્યમાં શંકર નામનો કવિ હતો, તે એક વખતે જૂવડ રાજાના દરબારમાં જઈ ચઢ્યો, જૂવડે તેને પૂછ્યું કે—કવિરાજ તમે ક્યાંથી આવો છો ? ને તમારું નામ શું ? કવિએ જવાબ આપ્યો કે “મહારાજ મારું નામ શંકર છે, હું ગુર્જર દેશથી આવું છું, મારા નગરનું નામ પંચાસર છે, તેમાં લક્ષ્મીનો નિરંતર વાસ છે, તે ઈંદ્રપુરી સમાન છે, ત્યાં વસનારને સ્વર્ગમાં પણ જવાની ઇચ્છા થતી નથી, ત્યાં ચાવડાવંશનો જયશિખરી રાજા રાજ્ય કરે છે. તેની પટરાણી રૂપસુંદરી છે, તેની જોડ શોધી જડે તેમ નથી. રાણીનો ભાઈ સુરપાળ ડાહ્યા ને શૂરવીર છે. જયશિખરી અને સુરપાળ ભેગા મળે તો ઈંદ્રને પણ ઈંદ્રાસન ઉપરથી ઉઠાડી મૂકે, ગુર્જરાત તે પૃથ્વીનો ઉત્તમ ભાગ છે, ત્યાં સરસ્વતીનો વાસ છે. મેં મારી વિદ્યા ત્યાંજ મેળવી છે, અને ત્યાંથીજ હું દ્વિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો છું. આવાં તેનાં વખાણુ સાંભળીને જૂવ-

ડને ગુજરાત જીતવાનું મન થયું. પોતાના પટાવતોને બાલાવી ચઢાઈની તૈયારી કરવાનું ફરમાવ્યું.

૫૦ આ લડાઈનું શું પરિણામ આવ્યું ?

૬૦ જયશિખરી કાયર નહતો, ભૂવડનું લશ્કર પંચાસર નજીક આવ્યું. જાણી તેણે ભૂવડના સરદાર મિહિરને લડાઈનું કહેણ મોકલ્યું, લડાઈ થઈ તેમાં જયશિખરીના સૈન્યે શત્રુઓને ઘાસની પેડે કાપી નાંખ્યા, કેટલાક સરદારોને માર્યા, કેટલાક તો નાશી ગયા, ને સેના પાયમાલ થઈ ગઈ, તેથી મિહિર પાછો ગયો. ત્યાં ભૂવડે લશ્કરમાં આવી શુર ચઢાવી પોતે ગુજરાત ઉપર આવ્યો, લડાઈ થઈ તેમાં શુરપાળે ભૂવડને હરાવ્યો, ભૂવડની સેનાએ બાવન દિવસ સુધી હલ્લો કર્યો, પણ ચાવડાએ તેમને ફાવવા દીધા નહિ. આખરે જખરો રણસંગ્રામ થયો, બાટ લોકોએ લશ્કરને ખૂબ શુર ચઢાવા માંડ્યું, જખરી લડાઈ થઈ; પણ ભૂવડનું કાંઈ ફાવ્યું નહિ, ત્યારે શુરપાળને ફેડવાનું કર્યું, પણ તેણે ભૂવડનો તિરસ્કાર કર્યો. આથી ભૂવડ ક્રોધે બરાયો, ને બચાંકર લડાઈ થઈ, તેમાં પંચાસરનો કિલ્લો ભૂવડે તોડયો, ને જયશિખરીને શરણે આવવાનું કહ્યું, તેણે જવાબ વાળ્યો કે શરણે મળતે જીવવા કરતાં મરવું સાફ. મારા દેહ કરતાં મારી કીર્તિ વધારે પ્રિય છે. છેવટે તે મરણીએ થઈ લડયો, તેમાં તે મરાયો અને અમરયશ પ્રાપ્ત કરતો ગયો.

૫૦ વનરાજનો જન્મ શી રીતે થયો, ને કેવી રીતે ઉછર્યો ?

૬૦ જયશિખરીને લાગ્યું કે લડાઈમાં હવે ભૂવડ સામે ટકાશે નહિ. તેથી તેણે પોતાની રાણી રૂપસુંદરી ગર્ભવતી હતી તેને

કોઈ નિર્ભય જગાએ વનમાં મૂકી આવવાને સુરપાળને કહ્યું, તે તેને આહ્વાણોના આશ્રયે મૂકી આવ્યો, તેમણે તેનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું, વનમાં રાણીને કુંવર સાંપડ્યો, તેનું નામ વનરાજ પાડ્યું. આહ્વાણો પાસે તેને વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો. તેને પુરાતન વાતો સાંભળવાનો ઘણો શોખ હતો તેની જન્મ-ભૂમિ વનોડ કરીને એક નાનું ગામ વઢિયારમાં છે. શીલગુણ-સુરિ નામે એક જૈન સાધુએ તેનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું હતું. તેના મામા સુરપાળની દેખરેખ નીચે તે મોટો થયો. તે બહુ બહાદુર ને પરાક્રમી હતો; પિતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાનો તેણે પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. એક વખત કનોજના રાજાનું સૈન્ય ગુજરાતમાંથી ખંડણી ઉધરાવી જતું હતું, તેને વનરાજે છત્તી ચોવીસ લાખ સુવર્ણની મહારો પડાવી લીધી, તે ધણું દ્રવ્ય મેળવ્યું.

પ્ર. વનરાજે ક્યાં અને કેવી રીતે રાજ્ય સ્થાપ્યું ?

ઉ. વનરાજે જે દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું તે વડે અણહિલપુર નામે નગર બંધાવી તેનું નામ અણહિલપુર પાટણ પાડ્યું, તેનું કારણ એ કે અણહિલ નામે ભરવાડે તેને રસ્તા બતાવ્યા હતા, તે ઉપકારનો બદલો વાળવાને એ શહેરનું નામ એના નામને જોડીને પાડ્યું. પચાસ વર્ષની વયે તેણે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. શ્રીદેવી નામે વાણિઅણે એની પરાણા ચાકરી કરી હતી, તથા તેને હાથે તિલક કરાવ્યું. ચાંપો નામે એક સ્વપરાક્રમી અને યુદ્ધકળામાં પ્રખ્યાત વેપારી હતો તેને તેણે પ્રધાન બનાવ્યો. તેણે પાછળથી ચાંપાનેર વસાવ્યું કહેવાય છે. શીલ-ગુણસુરિએ રૂપસુંદરીની પરાણા ચાકરી કરી હતી, તથા તેને

અબુહિલપુરમાં તેડાવી રાખ્યો, ને દેરાસર બધાવી પચાસર પારસનાથની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી; ત્યાં રાજજન સહિત વનરાજની મૂર્તિ પધરાવી.

પ્ર૦ વનરાજના ગુણ કહો.

ઉ૦ તે શિવ ભક્ત હતો, પણ તે ઘણો કૃતજ્ઞ હતો. તે રાજનીતિમાં નિપુણ હતો અને જૈન ધર્મને ઉત્તેજન આપતો. એણે ૬૦ વર્ષ રાજ કર્યું તે દરમ્યાન થોડો સુખી હતા.

પ્ર૦ ચાવડા વંશ પછી કયા વંશનું રાજ્ય થયું ?

ઉ૦ સોલંકી વંશનું.

પ્ર૦ સોલંકી વંશનો મૂળ પુરુષ કોણ ? ને તેણે કી રીતે રાજ્ય મેળવ્યું ?

ઉ૦ મૂળરાજ સોલંકી તે જયશિખરીને મારનાર બૂવડનો વંશજ હતો. તેનો મામો ચાવડા વંશનો છેલ્લો રાજ સામતસિંહ હતો, તેનો વધ કરીને માદીએ બેઠો.

પ્ર૦ સોલંકી વંશમાં પ્રખ્યાત રાજાઓ કયા થયા ?

ઉ૦ મૂળરાજ, ભીમદેવ, કરણ અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ.

પ્ર૦ મૂળરાજ વિષે શું જાણો છો ?

ઉ૦ એણે રાજ્ય ધણું વધારીને આબાદ કર્યું હતું. એણે સિદ્ધપુર જેને શ્રીસ્થળ કહે છે ત્યાં રૂદ્રમાળનું દહેરું બંધાવ્યું.

પ્ર૦ ભીમદેવ વિષે શું જાણો છો ?

ઉ૦ મૂળરાજ પછી તે ચોથો રાજ થયો. એના વખતમાં મઝની વંશના મહમદ સુલતાને ગુજરાત ઉપર સ્વારી કરી. એ બાદ શાહ મૂર્તિઓનું ખંડન કરવામાં બહુ માન સમજતો. એણે ૪૦ સં ૧૦૨૪માં સોમનાથ ઉપર હલ્લો કર્યો, ત્યારે રજપૂતો

એની સામે બહુ બહાદુરીથી લડ્યા. મહમદને ઘણી મુશ્કેલીથી જ્ય મળ્યો, સોમનાથના મંદિરમાંથી તે પુષ્કળ સોનું, રૂપું વગેરે લઈ ગયો.

પ્ર. કરણ વિષે શું જાણો છો ?

ઉ. કરણની પાસે કોઈ ચિતારો ઘણી જાણીએ લઈને આવ્યો હતો, તેમાંની એકમાં એક ખૂબસુરત કુમારિકાનું ચિત્ર હતું, તેનાં વખાણ કરી તે કોણ છે તેની પૂછપરછ કરી; ચિતારાએ કહ્યું કે દક્ષિણમાં આવેલા ચંદ્રપુરના રાજની આ કુંવરી છે ને તે કુંવારી છે. તેથી તેણે મીનજદેવી સાથે લગ્ન કર્યા. એ મીનજદેવીએ અણહિલપુરની ગાદીના સૌથી પ્રતાપી પુરુષ સિદ્ધરાજને જન્મ આપ્યો.

પ્ર. મીનજદેવી સાથી પ્રખ્યાત યદ ?

ઉ. કરણ રાજા ગુજરી ગયા ત્યારે સિદ્ધરાજની ઉંમર ત્રણ વર્ષની હતી, તેથી રાજ્યનો કારભાર તેની મા મીનજદેવીએ કરવા માંડ્યો, તેણે પોતાના કારભારમાં સુંદર તળાવો બંધાવ્યાં. એક વીરમગામમાં મુનસર, બીજાં ઘોળકાનું મલાવ અથવા મીનલ-એ તળાવની પૂર્વમાં એક ગણિકાનું ઘર હતું, તે દૂર થાય તો તળાવની સુંદરતા વધે તેમ હતું, તેથી તેને ઘણું દ્રવ્ય આપવા માંડ્યું, પણ માલિકે આપવાની ના કહી તોપણ જોરજુલમ ન કરતાં રહેવા દીધું, એવી તે ન્યાયી હતી.

પ્ર. સિદ્ધરાજ વિષે શું જાણો છો ?

ઉ. ત્રીસ્થળના બ્રાહ્મણોને બાબરીઆવાડનો એક બર્બર નામે સરદાર ત્રાસ આપતો હતો તેને હરાવીને કેદ પકડ્યો. મૂળ-રાજાને શ્રદ્ધાળુ દહેઈ બંધાવવા માંડ્યું હતું તે સિદ્ધરાજે પ્રે

કરાવ્યું. જુનાગઢના રાજા ઉપર ચઢાઈ કરી તેને હરાવીને માર્યો, ને તેનું રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. વળી માળવાના રાજા યશોવર્મા સાથે બાર વર્ષ સુધી લડાઈ કરી તેને ક્રેદ પકડ્યો, અને તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. વળી ખુદલખંડ ઉપર સ્વારી કરી હતી. આખો સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંત જીતી લીધો હતો. એણે રાજ્યની સીમા ખૂબ વધારી હતી, અને ઘણે લાંબે સુધી તેની આજ્ઞા ફરતી હતી. આ વખતનો અણહિલવાડનો દમામ ઘણો ભારે હતો, આખા દેશમાં તે પૈસાદાર શહેર ગણાતું હતું, ત્યાં રાજવાડાઓ, ટંકશાળાઓ, બાગ-બગીચા, શાળાઓ, અને પાઠશાળાઓ હતાં-વિદ્યાને સારો આશ્રય મળતો, વિદ્વાનો તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ સંબંધી વિષયો શીખતા અને શીખવતા-આ રાજ્યએ અણહિલવાડમાં સહસ્ત્ર-લિંગ તળાવ બંધાવ્યું. સને ૧૧૩૩ માં તેનો કાળ થયો.

પ્ર૦ રાણકદેવી વિષે શું જાણો છો ?

ઉ૦ જુનાગઢ પાસેના એક ગામમાં કુંભારને ત્યાં એક રાણકદેવી નામે કન્યા હતી, તેને પરણવાને સિદ્ધરાજે વિચાર કર્યો, એટલામાં જુનાગઢનો રાજા રાખેંગાર તેને પરણી ગયો, સિદ્ધરાજે આથી ગુસ્સે થઈ જુનાગઢ ઉપર ચઢાઈ કરી રાખેંગારને હરાવીને માર્યો. રાણકદેવીને ઘણું પાછા ફરતાં સિદ્ધરાજ વઢવાણ આવ્યો, ત્યાં તે સતી થઈ. કહે છે કે સિદ્ધરાજે રાણકદેવીના બે પુત્રોને નિર્દયતાથી મારી નાંખ્યા.

પ્ર૦ રૂદ્રમાળ વિષે શું જાણો છો ?

ઉ૦ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યના કડીપ્રાંતમાં સિદ્ધપુર નામે એક રેલ્વે સ્ટેશન છે, તેને પહેલાં શ્રીસ્થળ કહેતા હતા,

એની ત્રણ બાજુએ સરસ્વતી નદી વહે છે, તેથી તેનું સૌંદર્ય
 ઘણું સારું છે. અણહિલવાડની ખાદીએ મૂળરાજ સોલંકી ઇ.
 સ. ૯૬૧ માં આવ્યો, તેણે શ્રીસ્થળમાં રૂદ્રમાળનું દહેરું
 બાંધવું શરૂ કર્યું, તેનો કેટલોક અધુરો રહેલો ભાગ સિદ્ધરાજ
 જયસિંહે પૂરો કરાવ્યો. એ દહેરાનો ઘણો ભાગ આવે પડી
 ગયો છે, પણ જે થોડા સ્તંભો તથા એક કમાન ઉભાં રહ્યાં
 છે તે ઉપરથી તેને બાંધનાર કારીગરો કેવા બાહોશ હશે,
 તેનો ખ્યાલ આવે છે. એની પડોશમાં એક મસીદ નજરે
 પડે છે, તે દીક્ષીના પાદશાહ અદ્વાઈદીને રૂદ્રમાળ તોડ્યું ત્યારે
 તેનો કેટલોક ભાગ મસીદ તરીકે વાપરવા લાગ્યા. સિદ્ધરાજે
 રૂદ્રમાળ પૂરું કરાવ્યું, તેની યાદગીરીમાં તેણે શ્રીસ્થળ નામ
 બદલી સિદ્ધપુર પાડ્યું.

પ્ર. રૂદ્રમાળનો જે ભાગ છે તે જળવી રાખવાની તજવીજ કોણે
 કરી છે ?

ઉ. ઇ. સ. ૧૯૧૧ ની સાલમાં દુઃકાળ પડ્યો, તે વખતે ઢોરોને
 તથા માણસોને ઘણું સોસવું પડ્યું, તેથી શ્રીમંત સરકાર
 ગાયકવાડ મહારાજની સ્વારી રૈયતની સ્થિતિ જોવા સારૂ કડી
 પ્રાંતમાં નીકળી હતી, ત્યારે સિદ્ધપુરની મુલાકાત શ્રીમંતે લીધી
 હતી. તે વખતે શ્રીમંતે રૂદ્રમાળને જળવી રાખવાનું તથા
 તેની આસપાસ એક બાગ બનાવવાનું ફરમાન કર્યું છે.

પ્ર. રૂદ્રમાળને જળવી રાખવાનું શું કારણ ?

ઉ. આવી પ્રાચીન વખતની ઈમારતો જળવી રાખવાથી આપણા
 પ્રાચીન ગૌરવનું બાન થાય છે, આજની અને તે કાળની
 સ્થિતિમાં કેટલો અંતર પડી ગયો છે તે જણવાનું બની આવે.

છે. મૂળરાજ સોલંકી અને સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેવા શુર પુરૂષો આપણા દેશમાં થઈ ગયાની યાદગીરી તાજી રહે, જે દેશના કારીગરોએ રૂઢાળ બાંધ્યું છે ત્યાંના કારીગરો શું ન કરી શકે એવું અભિમાન ગુજરાતીઓના મનમાં જાગ્રત રહે, શિલ્પ અને ખીજી કારીગીરીના ભવ્ય સુંદર નમુનાઓ અનેક સ્થળે આજે દીઠામાં આવે છે, તેમાં રૂઢાળની પણ ગણના થતી હોવાથી શ્રીમતે તેને જાળવી રાખવાની તજવીજ કરી છે. તેથી આવા એક પ્રજાપાલક અને દેશ હિતચિંતક નરેશનો કેટલો ઉપકાર આપણે માનવો જોઈએ.

પ્ર૦ જશમા ઝોડણુ વિષે શું જાણો છો ?

ઉ૦ મહારાજ સિદ્ધરાજ સોલંકીની આગળ માળવાના કોઈ માણસે જશમા ઝોડણુના રૂપનાં વખાણુ કર્યાં, તે ઘણી ખૂબસુરત હતી, તેથી તેને મેળવવા માટે તેણે પાટણુ ખાસે સહઅલિંગ તળાવ ખોદાવવા માંડ્યું. તે માટે માળવેથી ઘણા ઝોડ તથા ઝોડણુને ખોલાવી, તેમાં જશમા પણ તેના ઘણી સાથે આવી હતી. સિદ્ધરાજે બધા ઝોડને શહેર બહાર અને જશમાને મહેલમાં ઉતારો આપવા કહ્યું; પણ જશમાએ તેમ કરવા ના કહ્યું, ને કહ્યું કે “મહેલમાં તો રાણીઓ સુતે, ઝોડણુને તો ભોંય ઉપરજ પડી રહેવું શોભે.” તેથી તે શરમિદો થઈ ગયો. સિદ્ધરાજે તેને લલચાવવા ઘણી તજવીજ કરી પણ તે નિષ્ફળ ગઈ. છેવટે તળાવ ખોદવાનું કામ પુરું થતાં બધાંની મજૂરી ચુકવી, અને જશમાને કહ્યું કે તારી મજૂરી પાછળથી ચુકવીશું, તું હમણાં અહિં રહે. પણ જશમા મજૂરીની ફરકાર કર્યા વગર બધાની સાથે ચાલી નીકળી. રાજાએ આ

વાત જાણી અસ્વાર યદ તેની પાછળ મોઢેરા મુધી ગયો. કેટલાક ઓડને ડેર માર્યા, તેથી જશમાએ પેટમાં કટારી મારી જગતને જણાવ્યું કે સતીત્વ અને શીલની આગળ રાજવૈભવ તથા રાજમહેલના રંગ વિલાસો કંઈ વિસાતમાં નથી. મરતાં મરતાં જશમાએ શાપ દીધો કે “એના તળાવમાં પાણી રહેશે નહિ.”

પ્ર૦ માયા ઢેડ વિષે શું જાણે છે ?

ઉ૦ સહસ્રલિંગ તળાવમાં પાણી સૂકાએલું સિદ્ધરાજે જોયું, ત્યારે જોશીઓને પૂછતાં એમ ઈર્ષ્ય કે એક માણસનો ભોગ અપાય તો આપ મટી જાય તેથી માયો નામનો ઢેડ મરવા તૈયાર થયો. માયાએ પ્રાણ ત્યાગ કર્યો તેથી તળાવમાં પાણી રહેવા લાગ્યું. દેશ સેવા માટે માયાએ પ્રાણ આપ્યો તેના બદલામાં રાજાએ ઢેડ લોકોને કેટલાક કિમતી હક્કો આપ્યા. મોટાની મુખાઈથી આ રીતે યતું તુકસાન નાના માણસે પોતાના ઉદાર દીલથી અટકાવ્યું.

પ્ર૦ કરણસાગર તળાવ વિષે શું જાણે છે ?

ઉ૦ ગુજરાતમાં પહેલાં બીલ અને કોળીઓનું જંદર વધારે હતું, તેઓ પ્રજાને અનેક રીતે રંજાડતા. તેમનો એક સરદાર આશોબીલ અમદાવાદ પાસેના આશાવળ ગામમાં રહેતો હતો, રાજા કરણ સોલંકીએ તેના ઉપર ચઢાઈ કરી હરાવીને માર્યો. તેની યાદગીરી માટે રાજાએ પોતાના ઇષ્ટ દેવને નામે બે દેહરાં બંધાવ્યાં, અને પાટણની દક્ષિણે ચોડે છેટે મોઢેરા ગામ પાસે એક કરણસાગર નામનું સરોવર બંધાવ્યું, તે દશ મૈલનું

કહેવાય છે. તેની ભાંગી તૂટી નિશાનીઓ હાલ જોવામાં આવે છે. તળાવની બાંધણી કેવી હતી તે કંઈ નક્કી કહી શકાય તેમ નથી; પણ તેની યોજના માંદગી નીચે પ્રમાણે હતી. આપણા રાજ્યમાં આવેલા ખેરાળુની પેલી પારના ડુંગરમાંથી રૂપેણુ નામે નદી વહેતી આવે છે, તેનું પાણી કરણસાગરમાં એકઠું થતું હતું. આ પ્રમાણે રૂપેણુના પાણીથી સને ૧૮૧૪ સુધી પાણીથી ભરપૂર રહ્યું. આગળના વર્ષે કાળ પડેલો હોવાથી આ વર્ષમાં એટલો વરસાદ થયો કે રૂપેણુના પાણીના મોટા જોસથી તળાવ ચારે કાંઠે ટાટી નીકળ્યું, અને રૂપેણુની બેડીઓ તૂટી ગઈ. આ પ્રમાણે કુદરતે માણસની કૃતિને ક્ષણવારમાં ધુળ-પાણી કરી નાંખી, અને કરણસાગર ઉજ્જડ થઈ ગયું.

પ્ર. વિમળશા વિષે શું જાણો છો ?

જ. એ અણહિલવાડના રાજા પહેલા ભીમદેવનો સરદાર હતો, એણે આપુના રાજા ઉપર જીત મેળવી ચિત્રકૂટ શિખર મેળવ્યું હતું. ૪૦ સ. ૧૦૩૨માં એણે આ શિખર ઉપર કેટલાંક દહેરાં બંધાવ્યાં; તેમાં આદિનાથ ભગવાનનું દહેરું બહુ વખણાય છે. આ સિવાય બીજાં ઘણાં દહેરાં બંધાવ્યાં છે, તેને દેવવાડાનાં દહેરાં કહે છે. તે અમદાવાદથી અજમેર તરફ જતી જે રજપૂતાના માળવા રેલ્વે છે, તેના આયુરોડ (ખરેડી) ના સ્ટેશનથી લગભગ અઢાર માઇલ ઉપર આપુના ડુંગર ઉપર આવેલાં છે. શ્રાવક લોકો સુંદર આરમમાંથી ભવ્ય અને રમણીય દેવાલયો બંધાવવા પાછળ પુષ્કળ પૈસા ખર્ચતા. આપુનાં અને પાલીતાણાનાં તેમનાં દહેરાં બંધાવતાં કારોડો રૂપિયાનો ખર્ચ થયો છે. ત્યાં જોતાં જાત્રાએ જાય છે

અને પરધર્મીઓ પણ અસહના વખતનું કેવું સુંદર કામ આપણા દેશમાં થતું, તેજેવા દેવવાડે જાય છે; અને દહેરાનું નકશી કામ જોઈને ખુશી થાય છે.

પ્ર૦ વસ્તુપાળ અને તેજપાળ વિષે શું જાણો છો ?

જિ૦ એ રાણા વીરધવળ વાઘેલાના પ્રધાન હતા, વીરધવળ ધોળકાનો રાણો હતો. તેજપાળે સને ૧૨૩૧માં આપુ પર્વત ઉપર દેરાસર આપ્યું, તેના લેખમાં વીરવધવળને મહા મંડલેશ્વર અને રાણાનું પદ જોડ્યું છે. વસ્તુપાળ અને તેજપાળ એ બાઈઓ હતા, તેઓ નાતે પોરવાળ વાણીઆ હતા, અને જૈનધર્મ માનતા હતા. તેઓ ખંને ભાગ્યશાળી હતા. રાણો તેમની સલાહ પ્રમાણે ચાલતો; બીજા કોઈનું કશું સાંભળતો નહતો. ખંને ભાઈઓએ રાજનું રાજ્ય વધારી આપ્યું. વિમળશા, વસ્તુપાળ અને તેજપાળ આજે નથી પણ તેમણે કરેલા દાન ધર્મથી તેમનું નામ હજી સુધી રહ્યું છે, જ્યાં સુધી દેલવાડનાં સુંદર અને ભવ્ય દેવાલયો રહેશે ત્યાં સુધી તેમની કીર્તિ અચળ રહેશે.

પ્ર૦ સોલંકી વંશ પછી ગુજરાતમાં કયા રજપૂતોનું રાજ્ય થયું ?

જિ૦ વાઘેલા વંશના.

પ્ર૦ વાઘેલા વંશનો જાણુવા લાપક રાજા કોણ હતો ? ને તેનામાં કેવા ગુણ હતા ?

જિ૦ કરણુધેલો એ ગુજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા થયો. એનાં લક્ષણો રાજાને છાજે તેવાં નહતાં. રાજપદના અભિમાનવાળો અને હોશિઆર છતાં અવિચારી હતો. તેમજ વિષયી પણ હતો.

પ્ર૦ અઘ્લાઉદીનને ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ લાવવાનું શું કરણ ? ને તેનું શું પરીણામ ?

ઉ૦ કરણધેલાનો પ્રધાન માધવ હતો, તેની સ્ત્રી રૂપસુંદરી ધણી ખૂબસુરત હતી. રાજાએ તેનું દગાથા હરણ કર્યું, તેને લઈ જતાં અટકાવવાને માધવનો ભાઈ કેશવ બહુ મથ્યો, પણ તેનો પ્રાણ ગયો. તેની સ્ત્રી ગુણસુંદરી પતિના મરણ પાછળ સતી થઈ. આથી માધવને ધણો ક્રોધ ચઢ્યો, અને પોતાનું વેર લેવા દિલ્હી ગયો, ત્યાં મુસલમાન બાદશાહ અઘ્લાઉદીન રાજ્ય કરતો હતો, તેને ગુજરાત જીતી લેવા લલચાવ્યો, તેણે પોતાના ભાઈ અલ્લખાનને લશ્કર આપી મોકલ્યો. રાજા બહાદુરીથી લડ્યો, પણ આખરે હાર્યો, અને પોતાની બે દીકરીઓને લઈને બાગલાણુ જતો રહ્યો. કરણની રાણી કૌલાદેવીને દિલ્હી લઈ ગયા, તે અઘ્લાઉદીનની બેગમ થઈ. બેકુવરી-ઓમાંથી દેવળદેવી પણ મુસલમાનોના હાથમાં સપડાઈ, તે અઘ્લાઉદીનના દીકરા ખીજરખાન વેરે પરણી. આ પ્રમાણે સને ૧૨૯૭ માં ગુજરાત મુસલમાનોના હાથમાં ગયું. રાજા કરણ સને ૧૩૦૪ માં રઝળી રખડીને મુઝ્યો.

પ્ર૦ પેટ બળે પણ ગામ ન બાળે એટલે શું ?

ઉ૦ માધવની સ્ત્રીનું રાજા કરણે હરણ કર્યું, ને કેશવને માર્યો, તેની માધવને લાગણી થવાથી દિલ્હી જઈ ગુજરાત જીતી લેવા અઘ્લાઉદીનને કહ્યું, તેથી ત્યાંથી લશ્કર આવીને ગુજરાત જીતી લીધું. એટલે પોતાના વેર ખાતર પોતાની જન્મભૂમિને દુઃખ દીધું. માધવે ખાનગી વેર માટે પોતાની જન્મભૂમિ ઉપર આવું બંધકર સંકટ આણી નાંખ્યું એ સારું, ન કર્યું.

પ્ર૦ રજપૂત રાજ્યના અમલમાં લોક સ્થિતિ કેવી હતી ?

ઉ૦ આશરે ૭ સૈકાં સુધી ગુજરાતમાં રજપૂત રાજ્ય રહ્યું, તે દર-

મ્યાન લોકની સ્થિતિ એકંદરે સારી હતી; ગુજરાત રજપૂતોના હાથમાં આવ્યું, તે વખતના કરતાં તેમની પાસેથી ગયું ત્યારે તે વધારે આખાદ થયેલું હતું. પાલીતાણા, આણુ, સિદ્ધપુર અને પાટણનાં સુંદર મંદિરો અને દેવાલયો, તેમજ તેમનાં બંધાવેલાં અનેક જળાશયો, તથા તેમણે આખાદ કરેલાં નાનાં મોટાં નગરો અને કસબાઓ હજી મોજુદ છે; તેમના વખતની આખાદીની તે વખતનાં વાવ, ફૂવા, તળાવો, દહેરાઓ તેમજ મંદિરો સાક્ષી પૂરે છે. સાતમા સૈકામાં એક ચિનાઈ મુસાફરે આપણા દેશની મુલાકાત લીધી હતી, તેના કહેવાથી જણાય છે કે વલ્લભીપુરના વતનીઓ દરિયા માર્ગે બહુ સારો વેપાર ચલાવતા, પ્રાંતના કિનારા ઉપર કેટલાંક બંદરો આવેલાં હતાં; અને પરદેશ સાથેના બહોળા વેપારને લીધે લોકોએ પુષ્કળ દોલત એકઠી કરી હતી. રાજનગરમાં આશરે સો કુટુંબો કરોડાધિપતિ ગણી શકાય એવી આખાદ અને સુખી સ્થિતિમાં હતાં.

પ્ર૦ રજપૂત રાજ્યના અમલમાં ધર્મ અને કળવણીની સ્થિતિ કેવી હતી ?

ઉ૦ ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, અને જૈનધર્મ ચાલતો. ધર્મ સંબંધી પંડીતોના વાદવિવાદ થતા, પણ ઝઘડા થતા નહિ. વળી એક ધર્મના રાજાઓ બીજા ધર્મના માનનીય પુરોહિતો સત્કાર કરતા. કોઈ કોઈવાર અન્ય ધર્મનાં લોકોને આમે ધનામમાં મળતાં. પણ ધર્મની ખાખતમાં કોઈ પ્રકારનો જુલમ થતો નહિ.

કેળવણી માટે રાજ્ય તરફથી શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી નહોતી. કોઇ કોઇ સ્થળે બ્રાહ્મણો શાળાઓ ચલાવતા, તેમાં લખતાં વાંચતાં શીખવવામાં આવતું. કોઇ કોઇ શાળાઓમાં ધર્મનું વ્યાકરણનું તથા સાહિત્યનું જ્ઞાન આપવાની વ્યવસ્થા હતી. આવી સંસ્થાઓના ચાલકો વિદ્વાન પંડીતો અને આધુ પુરુષો હતા. આ લોકોને રાજ્ય તરફથી સારો આશ્રય મળતો. કોઇને વર્ષાસન તો કોઇને જમીન ધનામમાં મળતી.

પ્ર. રજપૂત રાજ્યના અમત્રમાં મહેસુલ સંબંધી વ્યવસ્થા કેવી હતી ?

ઉ. ભાગ વટાપથી મહેસુલ વસુલ લેવામાં આવતું. રાજ્ય તરફથી મંત્રીઓની નીમણુંક કરવામાં આવતી; અને તેઓની મારફતે જમીનના ઉત્પન્નનો અમુક ભાગ સરકારમાં વસુલ લેવાતો હતો. કહે છે કે ખેડુતોને સરકારનો હક ભારે લાગતો નહિ, તેથી તેમની સ્થિતિ સારી હતી.

પ્ર. ગુજરાતમાં કયા કયા રજપૂત વંશોનું રાજ્ય ક્યાંથી ક્યાં સુધી ચાલ્યું ?

ઉ. ઇ. સ. ના સાતમા સૈકાના અંત ભાગથી લગભગ બસો વરસ સુધી આવડાવંશના રજપૂતોનું રાજ્ય રહ્યું, ત્યાર પછી સોલંકી વંશના રાજાઓએ લગભગ ત્રણસો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું, ત્યાર પછી સને ૧૨૪૪ થી વાઘેલા વંશના રાજાઓએ ઇ. સ. ૧૩૦૪ સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું. એ પ્રમાણે લગભગ સાડી પાંચસો વરસ રજપૂત રાજ્ય ચાલ્યું.

પ્ર. ગુજરાતમાં દિલ્હીના બાદશાહોની હકુમત કેવી રીતે ચાલી ?

ઉ. અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ગુજરાત જીત્યું, તે વખતે હિંદુઓ સલામતોને દુસ્મન ગણતા, અને મુસલમાનોએ આપણી સ્વતંત્ર

તતા જીનની લીધી છે અને આપણા ધર્મને તેઓ અપમાન આપે છે. એમ માની તેમના ઉપર બહુ બળતા. તેરમા સૈકાની આખરથી લગભગ સો વર્ષ સુધી ગુજરાત દિલ્હીના બાદશાહતના એક પરગણા જેવું હતું. તેના ઉપર દિલ્હીના બાદશાહની આજ્ઞાનુસાર સુબાઓ અમલ ચલાવતા. તત્કાલિન સુધી આ પ્રમાણે રાજ વ્યવસ્થા રહી. તે વખતે ગુજરાતમાં ખેતી તથા વેપારવણી ઠીક ચાલતો, લોકો હુન્નર કળામાં ઠીક પંકાતા. સુરત, બરુચ અને ખંભાત જેવાં શહેરોની આબાદી વખણાતી.

- પ્ર. ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય કાણે શી રીતે સ્થાપ્યું ?
 ઉ. દિલ્હીની ગાદીએ તત્કાલિન વચના બાદશાહો હતા, તે વખતે રાજ્યમાં ઘણીજ અધાનતા ચાલતી હતી; તે વખતે ગુજરાતનો હાકેમ ફરહન-ઉલ-મુલ્ક નામનો હતો; એણે સ્વતંત્ર અધિકારજ વાપર્યો હતો. તેણે હિંદુઓ સાથે સમાધાનીથી વર્તી તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. દિલ્હીના બાદશાહોની નમજાઇનો લાભ લઇ પ્રાંતના સુબાઓએ ખંડ કર્યો અને જે તે પ્રાંતના પોતેજ માલીક થઇ પડ્યા. તેમાંનો એક ગુજરાતનો સુબા જાફરખાન પણ હતો. એ ઇ. સ. ૧૭૯૨ માં મુજફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરી ગુજરાતનો સ્વતંત્ર હાકેમ થયો.

- પ્ર. ગુજરાતની ગાદી ઉપર કયા કયા મુસલમાન સુવત્તાનો પ્રખ્યાત થઇ ગયા ?

ઉ. અહમદશાહ, મહમુદ ખેગડો અને બકાદુરશાહ.

પ્ર. અહમદશાહ સાથી પ્રખ્યાત થયો ?

ઉ. એ હિંદુ જમીનદારોને દુશ્મન ન ગણતાં પોતાના દોસ્ત બના-

વતો, તથા જથુકના લશ્કરના નિભાવ માટે જગીર આપતો. એણે લોકોને સુખી કરવાના રસ્તા શોધ્યા, લુટારા અને વાટ પાડુઓને વશ કર્યા, રાજ્યનું રક્ષણ કરવાને કિલ્લા બાંધ્યા, પ્રજાને અદલ ઇન્સાફ આપવાને એ ધણો ઉત્સુક હતો, હમેશાં ટાણા અને સાધુ પુરોહિતોની સલાહ લઈ કામ કરતો, રાજ્યના અમલદારો રૈયત ઉપર જુલમ ન કરે, તેને માટે જોખમદારીની જગા ઉપર પ્રમાણિક અને હોશિયાર માણસોની નીમણુંક કરી.

હાલનું અમદાવાદ શહેર એણે વસાવ્યું, અને પાટણને ખદલે ત્યાં રાજધાની કરી. કેટલાંક સુંદર અને ભવ્ય મકાનો એણે બાંધાવ્યાં. બદરનો મંજુષુત કિલ્લો અને જુમામસજીદ બાંધાવ્યાં. શહેરને ફરતો મંજુષુત કોટ બાંધાવ્યો. શહેરની આબાદી અને દોલત વધારવાને આસપાસના મુલકમાંથી વેપારીઓને, વણકરોને, તથા કારીગરોને ખેલાવી ત્યાં વસાવ્યા. અમદાવાદ આજે પણ વેપાર રાજગારને માટે પ્રસિદ્ધ છે, એણે આજુબાજુનો મુલક જીતી રાજ્યમાં ધણો વધારો કર્યો હતો. લોકો એને મોટો પ્રતાપી હાકેમ ગણી હજી પણ સંભારે છે.

પ્ર૦ મહમદ બેગડાના ગુણ અને તેની પ્રખ્યાતીનું શું કારણ ?
ઉ૦ એ ધણો દિગ્મતવાન, ચતુર અને પરાક્રમી હતો. એ અદલ-ઇન્સાફી ને નેકમાર્ગે ચાલનારો હતો; તે ધણા હાઠમાઠથીરહેનારો, મોજબા સ્વભાવનો ફક્કડ માણસ હતો. એણે જુનાગઢ તથા પાવાગઢ એ બે ગઢ જીત્યા, તેથી તેને મહમદ બેગડો કહે છે. વળી એણે વાત્રક નદીને કાંઠે મહેમદાવાદ શહેર બાંધાવ્યું. જેમજ સરખેજનું તળાવ બાંધાવી તેને કાંઠે એક મહેલ બાંધાવ્યો,

ત્યાં એણે એક રાજ્યે પણ બંધાવ્યો હતો. એણે કેટલીક મસીદો, પાઠશાળાઓ અને મુસાફરખાનાં બંધાવ્યાં હતાં, એ સુલતાનના આશ્રયથી કસબી કારીગરો અને નકશી કામ કરનારા અમદાવાદમાં આવીને વસ્યા. એણે જમીન તથા દરિયા ઉપર ધણી રહેઠાં મેળવી, બેટના ચાંચીઆ તથા શીરંગીઓને દરિયાઈ લડાઈમાં હરાવ્યા. એનાં પરાક્રમેથી દિલ્હીના પાદશાહે પણ ગુજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાન તરીકે એને માન્ય રાખ્યો.

૫૦ બહાદુરશાહ શાથી પ્રખ્યાત થયે ?

૬૦ એને મુલકો સર કરવાનો ધણો શોખ હતો; તે કારણથી તેને મોટું લશ્કર રાખવાની જરૂર પડી હતી. લશ્કરના ખર્ચ માટે નાણાં જોઈએ, તે મેળવવા સારૂ એણે મહાલો ઇન્જરે આપવાનો રિવાજ શરૂ કર્યો. જે વધારે પૈસા આપે તેને મહાલ ઇન્જરે મળતો. આ રીતથી સરકારને વધારે નાણાં મળ્યાં ખરાં, પણ આખરે દેશ ધણેજ ગરીબ થતો ગયો, અને પ્રજાને બહુ વેઠવું પડ્યું. એના વખતમાં રાજ્યની હદ બહુજ વધી. આખો ગુજરાત એના તાબામાં હતો, તે ઉપરાંત રજપૂતાના, માળવા, ડુંગરપુર, વાંસવાડા, ખાનદેશ, બાગલાણ, મુંબાઈ, વસાઈ તથા દમણ વગેરે એની હકુમતમાં હતાં, એટલુંજ નહિ પણ એકવાર અહમદનગર, વિજયપુર, વરાડ અને ગોવળકાંડા તથા બુરાનપુરનાં રાજ્યો એને ખંડણી આપતાં હતાં. આટલેથી તેને સંતોષ થયો નહિ, તે ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ કરી ઘેરા લાલ્યો તેથી રજપૂતોએ દિલ્હીના બાદશાહ હુમાયુની મદદ માગી, તેથી હુમાયુએ આવી મદદગર આગળ બહાદુરશાહને હરાવ્યો, અને ચાંપાનેર જીતી લઈ પોતાના

બાદતે ગુજરાતનો સુખો નીમ્યો. આ પ્રમાણે રજપૂતોની અરજ દિપરવી હુમાયુએ મુસલમાન પાદશાહ સાથે લઢાઈ કરી, તેથી સોળમાં સેકમાં દિંદુ મુસલમાન વચ્ચેનો ભેદ ઓછો થયેલો જણાય છે. દિવ અને દમણમાં દિરંગીઓ વસતા હતાં, તેમની સાથે લઢતાં બહાદુરશાહ માર્યો ગયો.

પ્ર૦ ગુજરાતના મુસલમાની રાજ્યની પડતી શાથી થઈ ?

ઉ૦ બહાદુરશાહના મરણ પછી જે સુલતાનો થયા, તેમાંના કેટલાક નાનપણમાં ગાદીએ બેઠા, તેથી રાજ્યની વ્યવસ્થા ખરાબ રાખી શક્યા નહિ, એટલે અમીરો સ્વતંત્ર થઈ રાજ વહીવટમાં હાથ બાલતા થયા, ત્રીજા મુજદ્દરશાહના વખતમાં ઇતીમદખાન નામના અમીરના હાથમાં બધું રાજ વહીવટ હતો, તેની બીજા અમીર ઉમરાવો અદેખાઈ કરતા, અને રાજ્યના જુદા જુદા ભાગો બધાની પડી સ્વતંત્ર થવાની કોશીશ કરતા, તેથી અધિર વધી પડી રાજ્યની પડતી થઈ.

પ્ર૦ ગુજરાતનું રાજ્ય દિલ્હીની પાદશાહતમાં શી રીતે ગયું છે ?

ઉ૦ ઇતીમદખાનની બીજા અમીર ઉમરાવો અદેખાઈ કરવા લાગ્યા, તેથી તેણે દિલ્હીના અકબર પાદશાહને ગુજરાતનો કબજો લેવાની અરજ કરી; તેથી અકબર લશ્કર લઈને પાટણ આવ્યો, ત્યાં ઇતીમદખાનને મળ્યો; અકબરે અમદાવાદ ઉપર ચઢાઈ કરી તે જીતી લીધું, અને એક મુસલમાન સુખો ગુજરાતમાં નીમી દિલ્હી ગયો. ઇ. સ. ૧૫૭૩. ગુજરાતના લોકોને ખારે કર બરવો પડતો હતો, તે ઓછો કરવાને અકબરે પોતાના પ્રધાન રોડરમલને ધરમાવ્યું. ત્યાર પછી કેટલીક મુદતે ઇતીમદખાનને ગુજરાતનો સુખો નીમ્યો. મુજદ્દરશાહ દિલ્હીના

કેદખાનામાં હતો, તે ત્યાંથી કંટાળીને ગુજરાતમાં નાશી આવ્યો, ત્યાં તેને કેટલાક જુના દોસ્તો અને સિપાઈઓ મળ્યા. તેણે અમદાવાદ ઉપર ચઢાઈ કરી દાંતીમદખાનને હરાવ્યો, તે શહેર કબ્જે લીધું, પણ અફગરે ખાનખાનાન નામે સુખાને મોકલ્યો. તેણે મુજદરને સરખેજ અને વડોદરા આગળ હરાવ્યો. બધી નાસબાગ અને લડાઈઓ થયા કેડે કચ્છના રાવે મુજદરને મોગલોને હવાલે કર્યો. તેથી કેદી થવા કરતાં મરવું સાઈ એમ વિચારી મુજદરે આપઘાત કર્યો. એ રીતે ગુજરાતના મુસલમાની સુલતાનોનો અંત આવ્યો ઇ. સ. ૧૫૮૪. આજથી મોગલ પાદશાહ તરફથી નીમાયલા સુખાઓએ ગુજરાતના સ્વતંત્ર હાકિમની જગ્યા લીધી. આ રીતે ગુજરાત મોગલ સલ્તનતનો એક ભાગ બની રહ્યું.

- પ્ર. મરાઠી રાજ્યનો સ્થાપનાર કોણ ? અને તેનું આગખાણ આપો.
- ઉ. શિવાજી હત્રપતિ. ઉદેપુરના રાણાનો એક વંશજ દક્ષિણમાં જઈ વસ્યો હતો, તેની દશમી પેઢીએ એક માતાજી નામે સરદાર થયો, એને શાહજી નામે દીકરો હતો. શાહજીનું લગ્ન જીજ્ઞાયાબ વેરે થયું હતું. એ દંપતીને પેટ ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં ને મહા પુરૂષ અવતર્યો, તેનું નામ શિવાજી હતું. એને દાદાજી કોંકણેવ નામે બ્રાહ્મણે રાજનીતિ તથા યુદ્ધ કળાનું ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યું હતું. એની માતાએ પણ એક વીરબાળાને જાળે એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો. શિવાજીના ગુરુ રામદાસ સ્વામી હતા.
- પ્ર. શિવાજી મહારાજે મરાઠી રાજ્યની સ્થાપના શી રીતે કરી ?
- ઉ. શિવાજી જેમ જેમ ઉમરે વધતો ગયો, તેમ તેનું શૌર્ય ઝળક્યું, આસપાસના ઘાટી લોકોને એકઠા કરી પ્રથમ મુસલમાની મુલકમાં હુલ્લ કરવા માંડી. શિવાજી તેમને હુલ્લમાંથી બાગ

આપતો, અને એ લોકો તેમના હુકમ પ્રમાણે વર્તતા. થોડા વખતમાં તેણે વિજયપુરના કિલ્લા સર કરવા માંડ્યા. પણ તેમના પિતા શાહજી વિજયપુરના રાજ્યમાં નોકર હોવાથી મોગલાઈ મુલક હાથ કરવા માંડ્યો. આથી મોગલોને તથા વિજયપુરના હાકેમને ગુસ્સો ચઢવાથી તેને તાબે કરવાને લશ્કર મોકલ્યું. પણ શિવાજીએ વિજયપુરના સરદાર અફઝલખાનને છળથી માર્યો, અને મોગલ નાયક સાદિસ્તખાનને ઇ. સ. ૧૬૬૨ માં ધાવલ કર્યો. શિવાજીના આવા પરાક્રમથી લશ્કરને શૂર ચઢ્યું અને ઘણી હિંમત આવી. આ વખતે સુરત મોટું બંદર હતું. ત્યાંના ધનાઢ્ય વેપારીઓ દુનિયાના જાણીતા દેશો સાથે વેપાર કરતા હતા. સુરતમાં તે વખતે ચોર્યાસી બંદરના વાવટા ઉડતા હતા અને આઠ લાખ માણસની વસ્તી હતી. આજે જેવું મુંબાઈ છે, તેવું તે દહાડે સુરત હતું. શિવાજીએ એ શહેર લુટ્યું, ત્યાંથી તેને પુષ્કળ ધન મળ્યું. તે વડે શિવાજીએ રાયમદમાં રાજધાની કરી, રાજ્યાભિષેક કરાવી પેતાના નામના શિક્ષા પડાવ્યા ઇ. સ. ૧૬૬૪.

પ્ર૦ શિવાજી મહારાજના ગુણ કહો.

ઉ૦ મહાભારત અને રામાયણની કથા સાંભળ્યાથી શિવાજીમાં આર્યત્વનું અભિમાન આવ્યું હતું. ગુરૂની શિખામણ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રમાં લોકોને જાગૃત કર્યા અને કળ અને બળથી આર્ય ધર્મની કીર્તિ તાજી કરી, તેને બચંકર વિટંબણા પણ છતાં, એ કાર્યદક્ષ, યુદ્ધ કુશળ અને ચતુર વીરનર પ્રભુની સહાયથી ચોતાની ખારણા પાર પાડી શક્યો, એણે હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના કરી, ને મોગલાઈના પાશ હટાવવાની નાખ્યા. લશ્કર

અને રાજ્યની સારી વ્યવસ્થા કરીને કેટલાક કિલ્લા ખંધાવ્યા.
એ મહાપુરુષ ઇ. સ. ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો.

પ્ર૦ મરાઠી રાજ્યની શરૂઆત વખતે દિલ્હીમાં કોનો અમલ ચાલતો હતો ?

ઉ૦ રજપૂતસ્થાનના સર્વોપરી રાણા સંગતે હરાવીને ૧૫૨૭ માં બાબરે મોગલાઈની સ્થાપના કરી, ત્યારપછી અકબર, જહાંગીર, શાહજહાં અને ઔરંગઝેબ જેવા મહાન પાદશાહો એ ગાદી ઉપર થઈ ગયા. એ વખતનો આપણા દેશનો ઇતિહાસ બહુ તેજોમય છે. તાજમહેલ તથા મયૂરાસન જેવી જગતને છક કરી નાંખે એવી વસ્તુઓ આ સમયમાં થઈ હતી, અકબર અને શાહજહાંએ રૈયતને સુખી કરવાની તથા ન્યાય આપવાની સારી તજવીજ કરી હતી. વિદ્યા અને વેપારની સારી વૃદ્ધિ થઈ હતી. પણ ૧૬૫૮ માં આલમગીર નામ ધારણ કરીને ઔરંગઝેબ ગાદીએ આવ્યો, તેણે ધર્મને બહાને હિંદુઓને કનડવા માંડ્યા. આ પાદશાહે પોતાના બાપને કેદ કરી બાર્ધ બાંડુઓને દગલબાજીથી મારીને રાજ્ય મેળવ્યું હતું. એના સમયમાં મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના થઈ હતી.

પ્ર૦ ગાયકવાડના મૂળ પુરુષ કોણ હતા ? અને તેમનું રહેઠાણ ક્યાં હતું ?

ઉ૦ દામાજીરાવ ગાયકવાડ. પુના પાસેના દાવડી ગ્રામમાં નંદાજી ગાયકવાડ રહેતા હતા, તેમના દીકરા કેરોજીરાવના એ પુત્ર હતા. તેઓ શાહુ મહારાજની પાસા ખંડેરાવ દામાડેને મદદ આપી હતી. પોતાની બહાદુરી અને

શાણપણને લીધે તથા લડાઇમાં બહાદુરી બતાવવાથી લશ્કરના નાયક થયા હતા.

- પ્ર. દામાજીરાવ ગાયકવાડ ગુજરાતમાં શી રીતે દાખલ થયા ?
- ઉ. શિવાજી મહારાજથી ત્રીજી પેઢીએ શાહુ છત્રપતિ રાજ્ય થયો. તેમનો સેનાપતિ ખંડેરાવ દાબાડે નામે હતો. તેણે ગુજરાતમાં પ્રવેશ કરી ખંડણી ઉધરાવવી શરૂ કરી. આ વખતે ગુજરાતમાં મોગલોની સત્તા હતી, પણ તે ધણી નબળી સ્થિતિમાં હતી. દિલ્હીના ખાદશાહે નીમેલા સુબાઓ સ્વતંત્ર થઇ ગયા હતા. પણ તેમનામાં મરેઠાને અટકાવવાનું બળ નહોતું. દાબાડેની સાથે દામાજીરાવ ગાયકવાડ પણ હતા. તેમનો ગુજરાતમાં આવવાનો રસ્તો પીપળનેર, સોનગઢ, નવાપુર તથા નવસારી થઇને હતો. તેમને બચને પ્રસંગે કાંઈ અડચણ ન પડે, માટે રસ્તા ઉપર પોતાનાં ઘાણાં મૂક્યાં હતાં. મરાઠા સૈન્ય ઠેક અમદાવાદની પડોશમાં જઈ પહોંચતું, અને જે હુંદ આવતી તે લઇને નાંદોદ અને રાજપીપળાની હદમાં કાયમનો પડાવ નાંખીને રહેતા.

- પ્ર. દામાજીરાવ ગાયકવાડને સમશેર બહાદુરનો મલકાવ શી રીતે મળ્યો ?

- ઉ. ઇ. સ. ૧૭૨૦ માં નિજામનું રાજ્ય સ્થાપનાર અસોદજીહ અને સૈયદના સરદાર આલમ અલીખાન વચ્ચે મોટી લડાઇ થઈ, આ વખતે દાબાડેવાળું સૈન્ય જેમાં દામાજીરાવ પણ સામેલ હતા, તે આલમ અલીખાનના પક્ષમાં હતું. લડાઇમાં દામાજીરાવની બાહોશી બહુ વખણાઈ, ને દાબાડેનું સૈન્ય પરાક્રમથી પ્રખ્યાત થયું. આ લડાઇ બાલાપુર આગળ થઈ.

તેમાં દામાજીરાવે સારી કીર્તિ મેળવી, તેથી ખુશ થઈ શાહ મહારાજે તેમને સેનાપતિના હાથ નીચે રાખવાનું ઠરાવ્યું, તથા એક યોદ્ધાને શામે એવો સમશેર બહાદુરનો ઇલકાબ આપ્યો. આ બહુ માનથી તેમની નામના વધી. ખાલાપુરના યુદ્ધ પછી એક મહિનામાં દામાજીરાવનો સ્વર્ગવાસ થયો. એમને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી એમની જગો ઉપર એમના ભત્રિજા પિલાજીરાવને કાયમ કર્યા. આજ પિલાજીરાવના વંશને હજી સુધી વડોદરાની ગાદી ઉપર રાજ કરે છે. પ્રભુ એમનું રાજ્ય અમર રાખો !

પ્ર૦ પિલાજીરાવે સોનગઢનો કિલ્લો ક્યારે શા કારણે બંધાવ્યો ?

ઉ૦ ગાયકવાડે દાવડી ગામ છોડ્યા પછી નવાપુર ગામ પાસે પડાવ રાખ્યો હતો, ત્યાં એક વખત માર ખાધાથી ત્યાં આગળ એક ડુંગર પસંદ કરી મુકામ કર્યો, અને ત્યાં એક કિલ્લો બંધાવ્યો; તેમાં ગાયકવાડનું આખું કુટુંબ રહેતું હતું. ત્યાં એક ગામ વસાવ્યું, તે ગાયકવાડના રાજ્યનું મુખ્ય ગામ ગણાતું; ત્યાં પિલાજીરાવે ઇ. સ. ૧૭૧૯ માં એક થાણું બાંધ્યું, તે નવસારી પ્રાંતમાં છે, તેનું નામ સોનગઢ છે, તે તે ટાપ્પીવેલી રેલ્વેનું એક સ્ટેશન છે.

પ્ર૦ આ વખતે ગુજરાતમાં ખીજા કયા મરેઠી સરદારો ચોથ ઉઘરાવતા ?

ઉ૦ કંથાજી કદમ બાંડે તથા ઉદાજીરાવ પવાર નામના સરદારો ગુજરાતમાંથી ચોથ ઉઘરાવતા હતા. પિલાજીરાવે સુરત અઠ્ઠાવીસી ઉપર અમલ બેસાડવાનું કર્યું. થોડી વખતમાં છેક અમદાવાદ જઈ ત્યાં પોતાના તરફથી એક મુખત્યાર નીમ્યો.

ગુજરાતમાં બે ત્રણ સ્વારી કરીને ૧૭૨૦ સુધીમાં પિલાજીરાવે પોતાની સત્તા જમાવી.

(૧) પિલાજીરાવ ગાયકવાડ ૧૭૨૧ થી ૧૭૩૨.

- પ્ર૦ પિલાજીરાવને વડોદરા ક્યારે અને શી રીતે મળ્યું ?
- ઉ૦ દિલ્હીની પાદશાહત નબળી પડી જવાથી પાદશાહી સુખાઓ મહિમાહે વહતા. આ વખતે ગુજરાતના બરતરફ થયેલા અને નવા નીમાયલા બે સુખાઓમાં મહિમાહે લદાઇ જાગી, તેમાં એકનો પક્ષ પિલાજીરાવે લીધો, ને બીજાનો કંધાજીએ લીધો. એ લદાઇને અંતે કેટલોક મુલક મળ્યો; તેની વહેંચણી કરતાં બન્નેમાં વાંધો પડ્યો. પણ છેવટે એમ ઈર્ષ્ય કે મહી નદીની ઉત્તર તરફના મુલકમાં કંધાજીએ ચોથ ઉધરાવવી અને પિલાજીરાવને મહી નદીની દક્ષિણનો મુલક મળ્યો. આથી વડોદરા પિલાજીના હાથમાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૭૨૪.
- પ્ર૦ મરેઠી સરદારોને ચોથ ઉધરાવતા અટકાવવાને સર બુલંદખાને શા ઉપાય કર્યો ?
- ઉ૦ મરેઠાઓને ચોથ ઉધરાવતા અટકાવવાને સર બુલંદખાને પેશ્વાની મદદ માગી. બાજીરાવ પેશ્વાનો બાઇ મોદું લશ્કર લઇ ગુજરાતમાં આવ્યો, તેણે પુષ્કળ લૂંટફાટ કર્યા પછી સર બુલંદખાન પાસે માગણી કરી કે ગુજરાતની ચોથ અને સરદેશ મુખી આપશો તો અમે હુંદારાથી તમારું રક્ષણ કરીશું. સર બુલંદ નિરૂપાય હતો, તેથી તે માગણી સ્વીકારી. તે વાત દિલ્હી દરબારને ગમી નહિ, તેથી સર બુલંદની જગ્યાએ બેધપુરના રાજા અમરસિંહની સુખા તરીકે નીમણુંક કરી. અમ-

યસિંહે ઇ. સ. ૧૭૩૦ માં અમદાવાદ કબજે કર્યું, તે મોખીન-
ખાનને ખંભાતનો હાકેમ નીમ્યો.

૫૦ ગાયકવાડી રાજ્યની સ્થાપના વડોદરામાં ક્યારે અને શી રીતે થયું?

ઉ૦ વડોદરામાં હુસેનુદ્દીન બાબી અમલ કરતો હતો, તેની કુચાલ
અને મુસલમાનોના જુલમથી રૈયતે વડોદરાના દલા પટેલની મા-
ફતે પિલાજીરાવને તેડાવ્યા; તેમણે આવી વડોદરા કબજે કર્યું
અને બાબીને કેદ કર્યો; અને મોટી ધામધુમથી વડોદરામાં
ગાયકવાડી રાજ્યની સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૭૩૦.

૫૦ પિલાજીરાવને સેના ખાસખેલનો ખિતાબ શી રીતે મળ્યો ?

ઉ૦ પેશ્વાને મળેલા હકથી સામા પક્ષના મરેડી સરદારોને તુકસાન
થયું; તેથી તેઓ નારાજ થયા અને પેશ્વા સાથે લઢાઈ કરવા
તૈયાર થયા. તેમની વચ્ચે લઢાઈ થઈ, તેમાં તેઓ ફાળ્યા
નહિ, કેમકે બાજીરાવ પેશ્વાએ બીલુપુરની લઢાઈમાં જય મેળ-
વ્યો. ઇ. સ. ૧૭૩૧. આ લઢાઈમાં પિલાજીરાવનો એક પુત્ર
લઢતાં મરાયો. બાજીરાવના જયથી મરાઠા સરદારો દ્વેષે ભરાયા.
હારેલાને પોતાના પક્ષમાં લેવાથી જતાયલો શત્રુ મિત્ર થાય છે
એ રાજનીતિ સ્વીકારી, બાજીરાવ પેશ્વાએ ખંડેરાવ દાબાડેના
પૌત્ર યશ્વંતરાવને સેનાપતિ નીમ્યો, અને તેની સાથે એવો
કરાર કર્યો કે ગુજરાતની ચોથ તેણે ઉધરાવી ઉપજનો અરધો
ભાગ પેશ્વાની મારફત શાહુ મહારાજને પહોંચાડવો. યશ્વંતરાવ
દાબાડે સગીર વયનો હોવાથી પિલાજીરાવને તેનો રક્ષક નીમ્યો
તે શાહુ રાજા પાસે તેને સેના ખાસખેલનો ખિતાબ અપાવ્યો.

૫૦ પિલાજીરાવનું મરણ ક્યારે અને શી રીતે થયું ?

ઉ૦ પિલાજીરાવે ગુજરાતનો અમલસિંહ લઈ લીધેલો મુલક પાછો

મેળવ્યો, ને તેને બહુ હેરાન કરવા માંડ્યો. અભયસિંહે આથી પિલાજીરાવનું કાસળ કાઢવાનો વિચાર કર્યો. જ્યારે કંઈ ઉપાય ન સૂઝ્યો ત્યારે ડાકોર મુકામે પિલાજીરાવને દગલબાજીથી મારાઓ મારફત મરાવી નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૭૩૨.

પ્ર. પિલાજીરાવ પછી કયા ગાયકવાડ થયા ?

ઉ. તેમના પુત્ર દામાજીરાવ ૧૭૩૨ માં ગાદીએ બેઠા.

(૨) દામાજીરાવ ગાયકવાડ ૧૭૩૨ થી ૧૭૬૮.

પ્ર. દામાજીરાવે બાબી પાસેથી વડોદરા ક્યારે ને શી રીતે લીધું ?

ઉ. પિલાજીરાવના અકાળ મૃત્યુ વખતે દામાજીરાવ દક્ષિણમાં હતા, ત્યાંથી આવી તેમણે પિતાની દહનક્રિયા સાવલી ગામે કરી, અને કંથાજી કદમ સાથે સલાહ કરી. પિલાજીરાવના મરણ પછી અભયસિંહે વડોદરા લઈને શેરખાન બાબીને આપ્યું હતું, તે દામાજીરાવે પાછું લીધું. ૧૭૪૪. એજ વર્ષમાં દામાજીરાવે ગુજરાતમાં અનેક શહેરો સર કર્યાં; જ્ઞેષપુર ઉપર પશુ સ્વારી કરી, તેથી અભયસિંહ ગુજરાત છોડી જ્ઞેષપુર ગયો.

પ્ર. ગાયકવાડે અમદાવાદનો અરધો ભાગ શી રીતે મેળવ્યો ?

ઉ. અભયસિંહ જ્ઞેષપુર ગયો, તેથી દિલ્હી દરબારે તેને કમી કરી ખંજાતના સુખા મોમિનખાનને ગુજરાતનો સુખો નીમ્યો. તેણે ગુજરાતમાં પોતાની સત્તા સ્થાપવા માટે ઇ. સ. ૧૭૪૭ માં ગાયકવાડની મદદ માગી. એ મદદ વડે તેણે અમદાવાદ ઉપર સ્વારી કરીને તે સર કર્યું. એ મદદના બદલામાં અમદાવાદનો અરધો ભાગ ગાયકવાડને આપવો પડ્યો.

પ્ર. દામાજીરાવની દક્ષિણ ઉપરની ચલાઈ વિષે શું બોલ્યો છે ?

ઉં. યશવંતરાવમાં કાંઈ દમ ન હોવાથી દામાજીરાવ મોટા સરદાર ગણાતા, બાજીરાવ પેશ્વા ૧૭૪૦ માં મરણ પામ્યાથી ત્યાં એ પક્ષ ઉભા થયા, તેથી દામાજીરાવ ગુજરાતની વ્યવસ્થા રંગોજીરાવને સોંપી પેશ્વાના વિરુદ્ધ પક્ષની મદદમાં રહી ૧૭૪૩-૪૪ માં મોટું લશ્કર લઈ દક્ષિણમાં ગયા, પણ નહિ શાવવાથી પાછા આવ્યા. અહિં દામાજીરાવના ભાઈ ખંડેરાવ અને રંગોજીરાવ વચ્ચે લડાઈ ઉભી થવાથી રંગોજીરાવને અધિકાર ઉપરથી દૂર કરી ખંડેરાવને નડીઆદ અને ખેરસદ તાલુકાની સ્વતંત્ર માલકી આપી. એ એ તાલુકાઓ ઉપર ગાયકવાડની સત્તા લાંબો વખત પહોંચી હતી. છેક ઇ. સ. ૧૯૦૦ ની સાલ સુધી એ તરફનાં કેટલાંક ગામોમાં વડોદરા રાજ્યનું નાણું ચાલતું હતું.

પ્ર૦ બાજીરાવ પેશ્વાના મરણ વખતે તેમના રાજ્ય કરતા સરદારો કયા હતા ?

ઉં. બાજીરાવના મરણ વખતે વરાડ પ્રાંતમાં રાધોજી ભોંસલે, ગ્વાલીઅરમાં રાજોજી સિંધિયા, ઇન્દોરમાં મહારાવ હોલકર, ધારમાં આણંદરાવ પવાર, વડોદરામાં દામાજીરાવ ગાયકવાડ, તથા અક્કલકોટમાં ફતેસિંહ ભોંસલે એઓ પેશ્વા તરફથી રાજ્ય કરતા સરદારો હતા.

પ્ર૦ પેશ્વા અને દામાજીરાવ વચ્ચે શા કોલકાર થયા ? ને તે શાથી ?

ઉં. સતારાનો શાહુ રાજ ૧૭૪૯ માં સ્વર્ગવાસી થયો, તેને કંઈ સંતાન ન હોવાથી તેનો દત્તક શીવેશો પુત્ર રામરામ માદી ઉપર ગ્રેડો. તેને પેશ્વાના કમળમાંથી છુટો રાખવા પેશ્વાના

વિરૂદ્ધમાં એક પક્ષ ઉભો થયો હતો; દામાજીરાવ ગાયકવાડ આ પક્ષમાં સામેલ થયા, તેમણે પ્રથમ પેશ્વાના સરદારોને જીત્યા, પણ છેવટે દામાજીરાવને પેશ્વાના કબજામાં જવું પડ્યું. આ વખતે પેશ્વાએ ગાયકવાડની ચઢેલી ચોથ માગી, તે આપવાની ના કહ્યાથી તેમની છાવણી લુંટી તેમને કેદ કર્યા, આથી પેશ્વાની માગણી પ્રમાણે સરતો કબુલ કરી બંધનમાંથી છુટ્યા. ૧૭૫૫. જે સરતો કબુલ કરી તે નીચે પ્રમાણે.

૧ ગાયકવાડે પાછલા દેવા પેટે પંદર લાખ રૂપિયા પેશ્વાને આપવા.
૨ દામાજીરાવના તાબામાં આ વખતે જે મુલક હોય તેનો અરધો ભાગ પેશ્વાને આપવો.

૩ બવિષ્યમાં જે મુલકો જીતાય તેનો પણ અરધો ભાગ પેશ્વાને આપવો.

૪ ખંડણી તરીકે દર વરસે ગાયકવાડે પાંચ લાખ પચીસ હજાર રૂપિયા આપવા.

૫ પેશ્વા જ્યારે માગે ત્યારે તેની મદદમાં ગાયકવાડે દશ હજાર ઘોડેસ્વાર આપવા.

૬ એના બદલામાં પેશ્વાએ દામાજીરાવને અમદાવાદ લેવાના, તથા મોગલોને ગુજરાતમાંથી કાઢી મૂકવાના કામમાં મદદ કરવી.

પ્ર૦ ગુજરાતમાંથી મુસલમાન સુબાઓનો શી રીતે અંત આવ્યો ?

ઉ૦ દામાજીરાવ અને રાઘોબા પેશ્વાએ મોટું લશ્કર લેઈ ૧૭૫૩ માં અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો, જીવાન મદદખાન બાબીએ બહુ બહાદુરીથી રક્ષણ કર્યું, પણ અનાજ ખૂટવાથી તાબે થવું પડ્યું. અમદાવાદના જે ભાગ કરી એક પેશ્વાએ રાખી બીજો ગાયકવાડને આપ્યો. બીજો જીતેલો મુલક પણ અરધો અરધ

વહેતી લીધી, અને બાબીને રાધનપુરનો મુલક આપ્યો.
 ઇ. સ. ૧૭૫૭.

૫૦ મરેઠી સત્તા વધારવાની કોણે, શી તજવીજ કરી ?

૬૦ બાજીરાવ પેશ્વાએ મરેઠી સત્તા વધારવાને બહુજ મહેનત કરી હતી. તેણે એકવાર બરદરબારમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું. “બરતખંડમાંથી પરદેશીઓને હાંકી કાઢી આર્ય રાજ્ય સ્થાપી અમર નામ કરવાનો સમય હમણાં આવ્યો છે. ઉત્તર બરતખંડમાં સ્વારી કરી, પાદશાહી તોડવાથી બગવો ઝુડો અટક સુધી ઉડશે. ક્ષય પામતા જાડને થડમાંથી કાપ્યું એટલે એનાં ડાળાં પાંખડાં આપોઆપ ખરી પડશે.” બાજીરાવનાં આ વચનો મરાઠાઓએ ખરાં પાડ્યાં. તેઓએ ૧૭૬૦ ની પહેલાં અટક સુધી પોતાનો ઝુડો રાખ્યો હતો. નિઝામ જેવા શત્રુને ઉદ્-ગીરની લઢાઈમાં હરાવ્યો હતો, તથા કર્ણાટક અને મૈસુર પાસેથી પણ ખંડણી લીધી હતી. જ્યારે અંગ્રેજો પોતાની સત્તા સ્થાપવાને મથી રહ્યા હતા, ત્યારે પેશ્વાની સત્તા પૂર્ણ જામેલી હતી.

૫૦ પાણીપતની લઢાઈ અને તેનું શું પરિણામ આવ્યું ?

૬૦ પેશ્વાએ પંજાબ પ્રાંત લીધો, તેથી અહમદ દુરાની જખડે લશ્કર લઈ દિલ્હીમાં આવ્યો. સ્વાભાવિક રીતે એના લશ્કરમાં બધા પઠાણ સિપાઈઓ હતા. આ તરફ આખા બરતખંડમાં પેશ્વાની સત્તા જામી હતી, તેણે સઘળા દિલ્હી મુસલમાન હાકેમોને તાર્ખેદાર બનાવ્યા હતા. દિલ્હી રાજ્ય સ્થાપવાના આ પ્રયાસથી અહમદશાહ ગુસ્સે થઈ ચઢી આવ્યો, એટલે મુસલમાનો અહમદશાહના પક્ષમાં બંધ્યા, ને દિલ્હીમાં પેશ્વાની સહાયે આવ્યા. મરાઠા અને પઠાણો વચ્ચેની લઢાઈ, તે દિલ્હી મુસ-

લમાન વચ્ચેની લઠાઇ થઇ પડી. આ લઠાઇને અંતે પાદશાહત કોને હાથ જશે તે નક્કી થવાનું હતું. પેશ્વાના પક્ષમાં દામાજીરાવ અને બાબા હિંદુ સરદારો હતા. આ વખતે મરાઠી સૈન્ય અનેક વિકટ પ્રસંગોનો અનુભવ લઇને તે કવાયતી બન્યું હતું. પેશ્વાના સરદાર સદાશીવરાવની સરદારી નીચે પાણીપતના રણમાં પઠાણ સૈન્ય સાથે યુદ્ધ થયું, મરેઠાઓ બહુ બહાદુરીથી લડ્યા. પણ સદાશીવની બૂલથી મરાઠા સૈન્યમાં મતભેદ થયો હતો. પરિણામ મરેઠાઓની હાર થઇ. ૧૭૬૧.

પ્ર. ઘોડપની લઠાઇ વિષે શું બણો છો ?

જ. પુનામાં માધવરાવ પેશ્વા અને તેમના ઠાકા રઘુનાથરાવ વચ્ચે તકરાર ઊભી થઇ; વખત જતાં બંને વચ્ચેના કુસંપે બચંકર રૂપ પકડ્યું. રઘુનાથરાવના પક્ષમાં દામાજીરાવ બળ્યા; આથી માધવરાવને બહુ ક્રોધ ચઢ્યો. રઘુનાથરાવ ખુદ્દી રીતે ભત્રિજા વિરુદ્ધ બહાર પડ્યો, તેની મદદમાં દામાજીરાવે પોતાના પુત્ર ગોવિંદરાવને એક મોટું ઘોડેસ્વાર લશ્કર લઇને મોકલ્યો. માધવરાવે બંનેના એકત્ર લશ્કરને ઘોડપ આગળ હરાવ્યું, અને બંનેને કેદ પકડ્યા ને પુને મોકલ્યો દીધા. ઇ. સ. ૧૭૬૮.

પેશ્વાને હાથે ગાયકવાડનો આ ત્રીજો પરાજય હતો, તેથી સ્વાભાવિક રીતે આ વખતે પેશ્વાએ ઘણી ભારે સરતો કરાવી લીધી.

૧ ગાયકવાડનો ત્રેવીસ લાખ પચીસ હજાર રૂપિયા દંડ કર્યો.

૨ પાછલી બાકી પેટે પંદર લાખ પચોતેર હજાર રૂપિયા આપવાના હતા.

૩ ખંડણી વધારીને સવાપાંચ લાખને બદલે સાત લાખ અમલ્યાસી હજારની કરાવી.

- ૪ લશ્કરી મદદ જે પ્રથમ આપતા હતા, તે કમી કરી માત્ર ત્રણ ચાર હજાર ઘોડેસ્વારની ઠેરવી.
- પ્ર૦ ઘોડપની લડાઈમાં ગાયકવાડની હાર થવાથી પેશ્વાએ વડોદરા રાજ્ય ઉપર શા અધિકાર મેળવ્યા ?
- હ૦ ગાયકવાડના વારસને ગાદી મેળવવા માટે પેશ્વા પાસે સનદ લેવી પડે, અને તેવે પ્રસંગે પેશ્વાને નજરાણો મળે એવી તક પેશ્વાને દામાજીરાવના મરણથી મળી આવી; આ રીતે પેશ્વાએ વડોદરા રાજ્ય ઉપર ઘણો અધિકાર મેળવ્યો.
- પ્ર૦ દામાજીરાવનું મરણ શી રીતે થયું ?
- હ૦ દામાજીરાવ પાટણમાં હતા, ત્યાં કોઈ રસાયણિક પ્રયોગને લીધે એમનું મરણ થયું એવી લોક વાયકા છે. કોઈ કહે છે કે શત્રુ-ઓએ રચેલાં કાવતરાંનો એ ભોગ યર્ષ પડ્યા હતા. એમ કહે-વાય છે કે એમના દુશ્મનોએ એક યોગીને એમની પાસે મોકલ્યો, તેણે એમને સોનું બનાવવાની રીત શીખવવાનું વચન આપ્યું, તે એક ઝોરડામાં બઠ્ઠી સળગાવી ત્યાં એમને સાચવવા માટે બેસવાનું કહ્યું, દામાજીરાવે તે પ્રમાણે કર્યું, પરિણામ એ થયું કે બેહોશ થઈ મરણ પામ્યા.
- પ્ર૦ દામાજીરાવે રાજ્યમાં શા વધારો કર્યો ?
- હ૦ એમણે કાઠીઆવાડમાં કેટલોક મુલક જીત્યો હતો, ઇડર સર કીધું હતું, અને બાબી પાસેથી ઘણાં પરગણાં જીતી લઈ ગુજરાતની જુની રાજધાની પાટણમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી હતી. વળી જે પેશ્વા જોડે અણબનાવ ન થયો હોત તો કદાચ ઇડર પણ વડોદરા રાજ્યે ખાલસા કીધું હોત.
- પ્ર૦ દામાજીરાવના ગુણ કહો.

ઉં એ ધણી શરવીર પુરૂષ હતા, એમણે અનેક પ્રસંગે લડાઇમાં સારી હિંમત બતાવી હતી. એમના મરણથી મરેહી રાજ્યમાંથી એક પ્રખ્યાત અને હોંશિયાર સરદાર ઓછો થયો. ઇ. સ. ૧૭૬૮ માં ૩૬ વરસ રાજ કરી એ મરણ પામ્યા.

(૩) સયાજીરાવ (પહેલા) મુતાલિક ફતેહસિંહરાવ ૧૭૬૮ થી ૧૭૭૮.

પ્ર. દામાજીરાવને કયા કયા દીકરા હતા ?

ઉં સયાજીરાવ, ગોવિંદરાવ, મહદારરાવ ઉર્ફે રામરાવ, માનાજીરાવ ને ફતેહસિંહરાવ.

પ્ર. દામાજીરાવના મરણ પછી ગાદી કોને શી રીતે મળી ?

ઉં દામાજીરાવના મોટા દીકરા સયાજીરાવ હતા, તે બીજી પત્નીના હતા, ગોવિંદરાવ મોટી પત્નીના હતા, પણ તે ઉમરે નાના હતા; તેથી ગાદીના હક્ક સંબંધે તકરારો ચાલી; પ્રથમ તો ગોવિંદરાવે માધવરાવ પેશ્વાને મોટા નજરાણો આપી ગાદી મેળવી; પરંતુ સયાજીરાવ હક્કદાર હોવાથી તેમના બાઇ ફતેહસિંહરાવે મુલક કબજે કરી લીધો, તેથી ગોવિંદરાવનું કંઈ કાબ્યું નહિ. ફતેહસિંહરાવ પુત્રે ગયા, તેણે પોતાના મોટા બાઇ સયાજીરાવને રાજ્ય કર્તા કરાવી પેશ્વા પાસે મુતાલિક તરીકે મોતાની નિમણૂંક રખાવી, અને પેશ્વા પાસે એવી કમુલાલ કીધી કે ગાયકવાડનાં ઘોડાં ને પુનામાં રાખવાનાં હતાં, તે શુબરાતમાં રાખવા દેવાં; જેથી અમારું રક્ષણ કરવામાં અગવડ ન પડે.

પ્ર. રઘુનાથરાવ પેશ્વાને શુબરાતમાં નાશી આવવાનું શું કારણ ?

૬૦ માધવરાવ પછી તેના ભાઇ નારાયણરાવ પેશ્વા થયા, પણ તેની રાજ્ય લોભી કાકી રઘુનાથરાવની પત્ની હતી, તેણે નારાયણરાવનું ખૂન કરાવ્યું. તેથી સર્વ કારભારી મંડળ નારાજ થયું અને રઘુનાથરાવને કાઢી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો; એટલામાં નારાયણરાવની સ્ત્રીને પુત્ર સાંપડ્યો. લોકોએ તેનું સવાઈ માધવરાવ નામ પાડી ખરો પેશ્વા સ્વીકાર્યો. તેથી તે ગુજરાતમાં નાશી આવ્યો, અને ગોવિંદરાવનો પક્ષ લીધો.

૩૦ અડાસની લડાઈ વિષે શું જાણો છો ?

૬૦ ગોવિંદરાવનો કાકો ખડેરાવ તેમના પક્ષમાં હતો, તેને પેશ્વાએ “દિશ્મતે બહાદુર” નો ખિતાબ આપ્યો હતો. પુનેથી પેશ્વાના લશ્કરે આવીને રઘુનાથરાવ તથા ગોવિંદરાવને વડોદરાની નજીકમાંથી કાઢી મૂક્યા. એક ખીજી લડાઈ અડાસગામ આગળ થઈ, અહીં પણ ફતેહસિંહરાવ અને પેશ્વાના એકત્ર સૈન્યે ગોવિંદરાવને હરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૭૫. ગોવિંદરાવ અને તેના કાકો ખડેરાવ કપડવંજ તરફ નાઠા. ફતેહસિંહરાવે નડીઆદ નજીકનો ખડેરાવનો મુઠ્ઠક કબજે કરી તેને પોતાના પક્ષમાં લીધો. રઘુનાથરાવ નાસી સુરત ગયો. ત્યાં અંગ્રેજો સાથે કરાર કરી ચેત્રી બાંધી.

૩૦ ફતેહસિંહરાવે રઘુનાથરાવ પેશ્વા અને અંગ્રેજોને પોતાના પક્ષમાં શી રીતે લીધા ?

૬૦ ઇ. સ. ૧૭૭૨ ની આખરે અંગ્રેજોએ હુમલો કરી ભરૂચનો કિલ્લો લીધો. ફતેહસિંહરાવે અંગ્રેજોને કેટલુંક ધન આપી ભરૂચ પોતાને હાથ લેવાનો વિચાર કર્યો. પણ તે તેમાં શાબ્યો નહિ. કેમકે ૧૭૭૫ માં સુરતમાં જે કરાર થયા હતા, તે અન્યથે

અંગ્રેજોએ કેટલોક મુલક લઈ રાધાબાને મદદ આપવી એમ ઠ્યું હતું. તેથી કર્નલ કીટીંગ રાધાબાની મદદે આવ્યો. તેમને શ્તેસીંગરાવ, ખડેરાવ અને પેશ્વાના એકત્ર સૈન્ય સાથે સાબરમતી નદી આગળ અને વાત્રક નદી આગળ કેટલીક લઠાઈ થઈ. ત્યાર પછી રાધાબા તથા અંગ્રેજ નડીઆદમાં દાખલ થયા. નડીઆદ ખડેરાવનું હતું અને ખડેરાવ શ્તેસીંગને મળી ગયો હતો. તેથી તેની સખ તરીકે રાધાબાએ શહેર ઉપર ૬૦ હજારનો દંડ નાખ્યો, તે પૂરેપૂરો વસુલ થયો નહિ, નડીઆદ છોડો ફ્રેન્ચ અડાસ આગળ આવી. ત્યાં સખત મારામારી થઈ, તેમાં અંગ્રેજ સેનાને બારે નુકસાન થયું. પછી ચોમાસુ ખેસવાથી અંગ્રેજ ફ્રેન્ચ ડભોઈમાં રહી. રાધાબાએ બીલાપુરમાં ઊવણી કરીને કાલકરારના સંદેશા ચલાવવા માંડ્યા. પેશ્વાનું લશ્કર પાછું ગયું હતું, તેથી શ્તેસીંગ પણ તૈયાર હતો. એવું ઠ્યું કે રઘુનાથરાવને ત્રણ હજાર ઘોડસ્વાર અને આઠ લાખ રૂપિયા તથા અંગ્રેજોને બરચ ઉપરનો પોતાનો હક્ક, ચીખલી, વરીઆવ અને કારલ પરગણાં આપવાનાં કબૂલીને શ્તેસીંગરાવે તેમને ગોવિંદરાવનો પક્ષ છોડાવી પોતાના પક્ષમાં લીધા. ગોવિંદરાવ ૧૭૮૨ માં મૃત્યુ ગયા, ત્યાં એમને કંઈક જમીર આપવાનું ઠ્યું.

(૪) શ્તેસીંગરાવ ગાયકવાડ ૧૭૭૮ થી ૧૭૮૯.

- પ્ર. શ્તેસીંગરાવને પેશ્વાએ રાજકર્તા તરીકે શી રીતે સ્વીકાર્યા ?
 ઉ. સને ૧૭૭૬ માં અંગ્રેજો અને પેશ્વા વચ્ચે પુરંધર આગળ કાલકરાર થયા તેમાં સુરતના કરાર રદ કરી રાધાબાનો પક્ષ છોડી

દેવાનું ઠર્યું. પછી પેશ્વા તથા ગાયકવાડ એવા પરસ્પર સંબંધ વિષે કેટલીક ભાંજગડ ચાલી, તેના અંત સને ૧૭૭૮ માં આવ્યો. ક્રતેસીંગરાવે ચઢેલી ખંડણી પેશ્વા સરકારને આપીને નજરાણા કીધો, એટલે તેને સેનાખાસ ખેલતું પદ મળ્યું, અને વડોદરાના રાજ્ય કર્તા તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો.

પ્ર૦ ક્રતેસીંગરાવ ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ વચ્ચે મિત્રતા શી રીતે બંધાઈ ? ને તેમની સાથે કયા કરાર થયા ?

ઉ૦ ક્રતેસીંગરાવ ગાદી ઉપર આવ્યા પછી તરતજ પેશ્વા અને અંગ્રેજો વચ્ચે લઢાઈ શરૂ થઈ; પેશ્વાએ ફ્રેન્ચોને પોતાના પક્ષમાં લીધા, તેથી પેશ્વા સાથે લઢવાના ધરાદાથી જનરલ ગોડાર્ડ અંગ્રેજ લશ્કર લઈ ગુજરાત બહાર ચાલ્યો. એને લાગ્યું કે ગાયકવાડ સાથે સંપ કરવામાં લાભ છે, તેથી ક્રતેસીંગરાવ સાથે સંદેશ ચલાવ્યા; ગોડાર્ડે ડભોઈમાં પેશ્વાની ફાજ હતી તેના ઉપર ધસારો કરી તે શહેર લીધું. અંગ્રેજો વિજયી થયા એટલે ગાયકવાડે તેમની સાથે ડભોઈ પાસે ૧૭૮૦ માં કરાર કર્યો. તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે:—

૧ ગાયકવાડને પેશ્વાથી સ્વતંત્ર ગણવા.

૨ અંગ્રેજોને ત્રણ હજાર સ્વારની મદદ આપવી.

૪ ગુજરાતનો મુલક ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ વચ્ચે વહેંચી લેવો.

આ ઠરાવથી અંગ્રેજોએ બરચમાંથી પેશ્વાના અમલદારોને કાઢી મૂક્યા. અંકલેશ્વર, આમોદ ને હાંસોટ પોતાને કબજે લીધાં. વળી ગોડાર્ડે અમદાવાદ લીધું ને તે ગાયકવાડને આપ્યું. એના બદલામાં સિનોર તથા સુરત અઠ્ઠાવીસીનો કેટલોક ભાગ અંગ્રેજોને મળ્યો. આથી ગાયકવાડ પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થયા ને

અંગ્રેજોની સાથે સંપ વધ્યો. આ સંપથી જાને સત્તાને ધણે લાભ થયો છે. આજ સુધી એ સંબંધ ચાલુજ છે.

પ્ર. અંગ્રેજો અને પેશ્વાને લડાઈ થવાનું શું કારણ ?

ઉ. અંગ્રેજોએ એકવાર સુરતના કરારથી રાધોબાનો પક્ષ કર્યો, પછી બીજા વર્ષે પેશ્વા સાથે સંધી કરી, વળી પાછો રાધોબાનો પક્ષ લીધો, આથી તેમજ ફ્રેંચ તથા અંગ્રેજોને યુરોપમાં લડાઈ થાય એવો સંભવ હતો, તેથી પેશ્વાએ ફ્રેંચો સાથે એકસંપ કરવા માંડ્યો. પેશ્વાનું સૈન્ય ફ્રેંચ દબથી કેળવવા માટે ફ્રેંચ અમલદારો નોકરીમાં રાખ્યા. આ કારણથી અંગ્રેજોને પેશ્વા સાથે વિગ્રહ થયો.

પ્ર. પેશ્વાની સત્તા શી રીતે વધી ?

ઉ. ગાયકવાડ સાથે અંગ્રેજોને દોસ્તી થઈ, પેશ્વા તથા અંગ્રેજોને લડાઈઓ થઈ, તેમાં જાને પક્ષની કેટલીક વાર હારજીત થઈ; ૧૭૮૨ માં સાલબાઈ મુક્કમે તહ થયો, તેમાં એવું ઠર્યું કે રાધોબાને દરવર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવા, અમદાવાદ સહિત પેશ્વાનો મુલક પેશ્વાને પાછો આપવો, ગુજરાતમાં ગાયકવાડનો મુલક ૧૭૭૫ માં નેટલો હતો તેટલોજ મુકરર થયો. આ કરારથી એમ થયું કે અમદાવાદ ગાયકવાડને આપવાની અંગ્રેજોએ કબૂલાત કરેલી તે રદ ગઈ અને તે પેશ્વાના હાથમાં મયું. વળી પેશ્વાને ખંડણી આપવાનું પણ ચાલુ થયું.

પ્ર. ફતેહીગરાવે શી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું ? ને તેમનું મરણ શી રીતે થયું ?

ઉ. એ ધણી કરકસરથી રાજ્ય ચલાવનાર હતા. તેમણે શાંતિથી રાજ્ય ચલાવ્યું. એમણે આરબો વગેરેનું કેટલુંક ભાડૂતી લશ્કર

રાખ્યું, તેથી ભવિષ્યમાં રાજ્યની કેટલીક ખરાબી થઈ. આર-
ખોથી વડોદરાને કેટલાંક વરસ બહુ સહન કરવું પડ્યું છે, એમ
છતાં ફતેસીંગરાવે ધણી તોફાની સમયમાં બાહોશીથી રાજ્ય
નોંકા ચલાવી તેને લોથિજ રાજ્ય ટકી રહ્યું. ઇ. સ. ૧૭૮૯
ના ડીસેમ્બરની ૨૧ ની તારીખે ફતેસીંગરાવ પોતાના મહેલને
દાદરેથી પડી જવાથી મરણ પામ્યા.

પ્ર. ફતેસીંગરાવના મરણ પછી વડોદરાનું રાજ્ય નબળું પડવાનું
થું કારણ ?

ઉ. ફતેસીંગરાવ પછીના ગાયકવાડો દલતા વગરના અને નબળા
હતા; કુટુંબમાં કુસુંપ થયો; ગુજરાત જીતતી વખતે મરેઠા-
ઓમાં લશ્કરી કળા સારી હતી, પણ પ્રાંતો જીત્યા પછી તે
ટકાવી રાખવામાં પછીના ગાયકવાડ પાછળ પડ્યા; અને
ફતેસીંગરાવે બાકુતી માણસોની ભરતી કરી, તેમને રાજ્યનું
અભિમાન નહતું. માત્ર પૈસા ખાતર તેઓ નોકરી કરતા. આ
કારણથી રાજ્યનું મહેસુલ લશ્કરના નિભાવમાં વપરાતું, આનંદ
રાવ ગાયકવાડના સમયમાં તો બાકુતી આરખોએ રાજ્યની
છેક પાચમાલી કરી.

(૫) સયાજીરાવ (મુતાલિક માનાજીરાવ) ૧૭૮૯ થી ૧૭૯૩.

પ્ર. ફતેસીંગરાવ પછી ગાદીપતી કોણ અને શી રીતે થયા ?

ઉ. ફતેસીંગરાવના મરણ પછી ૧૭૮૯ માં ગોવિંદરાવે ગાદી માટે
પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, પણ પેશ્વા સરકારે તેમના બાધ માનાજી-
રાવને મુતાલિક નીમી સયાજીરાવને ગાદીના માલીક તરીકે
ઠરાવ્યા. માનાજીએ આ બદલ પેશ્વાને તેનો સલાખ રૂપિયાનો

નજરાણો આપ્યો અને ફતેસીગરાવના વખતની બાકી પેટ
છત્રીસ લાખ રૂપિયા આપવાનું કબુલ કર્યું. તેમનું (માનાજીરાવનું)
મરણ ૧૭૯૩ માં થયું.

(૬) ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ ઇ. સ. ૧૭૯૩ થી ૧૮૦૦.

- પ્ર. માનાજીરાવના મરણ પછી ગાદીપતી કોણ થયા ?
ઉ. ગોવિંદરાવ રાજ્યના માલિક થયા. તેમની પાસેથી પેશ્વાએ
કરાર કરાવી લઈ ઘણો મુલક પડાવી લેવાનું કર્યું. ગોવિંદરાવે
નજરાણો તથા પાછલી ખંડણી વગેરેની બાકી બદલ એકંદર
એક કરોડ ને વીસ લાખ રૂપિયા પેશ્વાને આપવા; તાપી
નદીની દક્ષિણનો સવળો મુલક આપવો; તથા સુરતની જકાત-
ના ઉત્પન્નમાનો પોતાનો ભાગ આપવો એમ કર્યું. પણ આ
કરાર સાલબાઈના તહનામાથી વિરુદ્ધ છે એમ કહી અંગ્રેજોએ
પોતાના દોસ્ત ગાયકવાડનો પક્ષ કીધો એટલે પેશ્વાની માગણી
ખર આવી નહિ.

- પ્ર. મરાઠી રાજ્યની પડતી થવાનું શું કારણ ?
ઉ. મરાઠી રાજ્યમાં બ્રાહ્મણ પક્ષ અને મરાઠી સરદારોનો પક્ષ
એ એ પક્ષ પડી ગયા. પેશ્વાના શાણા ને ચતુર પુરૂષો મરણ
પામ્યાં. તેથી મરાઠા સરદારોમાં સંપ રહ્યો નહિ, અને આપ
અખત્યાર બની ગયા, ને પોતપોતાની ચઢતી કરવા માંડો-
માંડે લડવા લાગ્યા. અદેખાઈ ને કુસંપને લીધે મરાઠી રાજ્ય
બાંખવા માંડ્યું. આખરે ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં નાનાફડલુવીસ
મરણ પામ્યો ત્યારે સરદારો છેક નિરંકુશ બની ગયા. સિંધીઆ
ને હોલ્કર મહોમાંડે લડ્યા; હોલ્કરે પુના લીધું, તેથી બાજી-

રાવને વસાઈ નાશી જવું પડ્યું. તેણે અંગ્રેજો સાથે સંધિ કરી તેમાં એમ ક્યું કે અંગ્રેજો બાજુરાવને માદીએ બેસાડે તેના બદલામાં પુનામાં અંગ્રેજ લશ્કર રાખવું, તેના ખર્ચને પેટે છત્રીસ લાખના ઉત્પન્નનો મુલક આપવો; અંગ્રેજના શત્રુને નોકર રાખવા નહિ; નિર્જનમ અને ગાયકવાડ સાથે વાંધા હોય તે અંગ્રેજ મારશ્ત પતાવવા. આવા કરારથી પેશ્વાની સ્વતંત્રતાને ઘણો ધોડકો પહોંચ્યો. ૧૮૦૨.

પ્ર૦ ગોવિંદરાવ ગાદી ઉપર બેઠા ત્યારે કોણે ખંડ ક્યું ?

ઉ૦ તેમનો એક પુત્ર કાનોજરાવ કરીને હતો, તે શરો પણ ટંટા ખોર હતો. તેનો સ્વભાવ તેને જાંપીને બસવા દે તેવો ન હતો. તેણે થોડું સૈન્ય ભેગું કરી ધાંધલ મચાવી; આરખ, પઠાણ અને ખીજ લોકોનું બાડુતી લશ્કર હતું, તેમણે તેને કેદ કર્યો, પણ સ્ત્રીના વેશમાં તે કેદમાંથી નાશી ગયો. ડુંગરામાં તેને બીલ લોકોની મદદ મળવાથી સંખેડા અને બહાદરપુરની આસપાસ ત્રાસ વર્તાવ્યો. આ અરસામાં તેને કડીના જગીરદાર મહારાવ સાથે દોસ્તી થઈ, તેથી તે તેને મળી ગયો.

પ્ર૦ કડીના મહારાવે શાથી ખંડ ક્યું ? ને તેનું શું પરીણામ આવ્યું ?

ઉ૦ દામાજરાવે ખંડેરાવને ખોરસદ તથા નડીઆદ તાલુકા સ્વતંત્ર આપ્યા હતા. પછીથી ૪૦૦ થોડેસ્વારની મદદ લેવાની સરતે કડીની જગીર પણ આપી હતી. ખંડેરાવ ઇ. સ. ૧૭૯૫ માં ગુજરી ગયા પછી તેનો દીકરો મહારાવ થયો. તેણે થોડેસ્વારની મદદ બંધ કરી તેને બદલે વાર્ષિક પેશકશ્ચ તરીકે એક લાખ ને વીસ હજાર રૂપિયા ગાયકવાડને આપવાના ઠરાવ્યા.

આ વાત પણ તેને ગમી નહિ, ને તદ્દન મુક્ત થવાની માગણી કરી; તે સ્વીકારાઈ નહિ. તેથી તે બિરોધો, અને કાનોજીરાવ વગેરેને પોતાના પક્ષમાં લઈ તેમના મચાવ્યું. આથી ગોવિંદરાવે તેમના ઉપર સ્વારી કરી; પણ કાનોજીરાવના નિંડર ધસારાથી ગોવિંદરાવના લશ્કરને જે ત્રણ વખત પાછાં હઠવું પડ્યું; પણ ગોવિંદરાવે યુક્તિથી કાનોજીરાવની સહીનો ખોટો કાગળ મહારાવના હાથમાં બાંધ એવી તજવીજ કરી, તેથી મહારાવ અને કાનોજીરાવને અણબનાવ થયો; જેથી કાનોજીરાવને નાશી જવું પડ્યું. મહારાવ પાસે સાડા પાંચ લાખ રૂપિયા દંડ તથા ખંડણી પેટે દરવર્ષે એક લાખ પંદર હજાર રૂપિયા સેવાના ઠરાવી લદાઈ બંધ કરી. ઇ. સ. ૧૭૯૪.

૫૦ આખા સેલુકરના જીલમનું શું પરિણામ આવ્યું ?

ઉ૦ અસાદખી સહીના છેવટના ભાગમાં પેશવાની બધી સત્તા નાના-ફકલ્લીસના હાથમાં હતી. તેનાથી કંટાળીને બાજીરાવે તેને કેદ કર્યો, ને તેના પક્ષના માણસો ઉપર જીલમ કરવા માંડ્યો. તેમાં સેલુકર નામનો અમદાવાદના પેશવાના સુબાનો મુતાલિક પણ હતો. તે પુનામાં રહી પોતાના માણસો અમદાવાદમાં મોકલી સુબાગીરી કરતો હતો. કેદમાંથી છુટવા તેણે દસ લાખ રૂપિયા આપવાનું કબુલ કરીને અમદાવાદ આવ્યો. ત્યાં રૂપિયા એકઠા કરવા તેણે જીલમ કરવા માંડ્યો. ગાયકવાડના મુલકમાં પણ તેણે જીલમ વર્તાવ્યો. તેથી ગોવિંદરાવ મહારાજે પોતાના સરદાર બાબાજી આપાજી તથા શિવરામ ગાદીને મોકલ્યા. કેટલીક કપાકપી થઈ, બાંટવા આગળ સેલુકરે સખત હાર

આધી, એટલે તે અમદાવાદમાં બરાસી; તેથી તેને ઘેરા લાલ્યો. આખરે સેલુકરને તેનાજ માણસોએ બાબાજીના કબજામાં સોંપ્યો. બાબાજીએ તેને ગોવિંદરાવ પાસે મોકલ્યો, તેમણે પ્રથમ વડોદરામાં ને પછી બોરસદમાં કેદ કર્યો. ૧૭૯૮. આખરે ઘણાં વર્ષ પછી અંગ્રેજોએ તેને છોડાવ્યો.

પ્ર૦ આબા સેલુકરના ગુણ કહો.

ઉ૦ તે ઘણો દૂર ને નિર્દય માણસ હતો. એની વર્તણૂક એવી હતી કે સામા માણસને ગુસ્સો ચઢ્યા વગર રહેજ નહિ. એક પ્રસંગે એણે ગોસાંધજીને પણ હુટ્યા હતા. એને થયેલી સજા વાજબી હતી.

પ્ર૦ ગોવિંદરાવનું મરણ ક્યારે થયું ?

ઉ૦ ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં ગોવિંદરાવ મરણ પામ્યા.

(૭) મહારાજા આનંદરાવ ગાયકવાડ ૧૮૦૦-૧૮૧૭.

પ્ર૦ કાનોજરાવ શી રીતે બંડ કર્યું ? ને છેવટે તેની શી દશા થઈ ?

ઉ૦ આનંદરાવ મહારાજા ગાદીએ બેઠા ત્યારે કાનોજરાવ કેદમાંથી કુપા વેશે આવી પ્રથમ તો મહારાજાની પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં ફાળ્યો, પણ વડોદરામાં તે વખતે આરબોનું જોર વધી પડ્યું હતું. તેમને તે વશ રાખી શક્યો નહિ, ને પોતાના સગા સંબંધીઓ પાસેથી નાણાં કઢાવી આરબોને સાંત પાડવાની જોડવણ કરી. તેમાં તે ફાળ્યો નહિ, પણ ઉલટા કુદ્દાલીઓમાં અપ્રિય થઈ પડ્યો. તેણે મહારાજાને કેદ કર્યા, આરબો પણ તેનાથી કંટાળ્યા હતા, તેથી બધાએ એક રાત્રે તેની હવેલીમાં ઘેરી લીધી; ત્યાંથી એને પકડી રામપુર રાહી.

આના કિસ્સામાં કેદ કર્યો. ત્યાંથી આરખો સાથે મુંબાઇ મોકલતાં છુટો થઇ ગયો અને વડોદરા રાજ્યને ધણો ત્રાસ આપવા લાગ્યો; તે રાજપીપળે ગયો, ત્યાં તેને સંખેડાવાળા ગાયકવાડ, કોળી, બીલ તથા કેટલાક આરખો મળ્યા. તેમના ઉપર ગાયકવાડ અને અંગ્રેજના લશ્કરે છાપો માર્યો, વજીરીઆ અને સાવલી આગળ કાનોજની હાર થઇ, ૧૮૦૩, તેથી તે ઉજ્જનમાં જઇ રહ્યો. વર્ષ ૧૮૧૬ માં પાછા ધાંધળ શરૂ કરી. તેને પાદરે રહેવાની પરવાનગી મળી. ત્યાં રહે રહે નવાનગરના જામ સાથે મસલત ચલાવી તોશાન કરવા વિચાર કર્યો, પણ તે ઉઘાડું પડ્યાથી પકડીને પ્રથમ સુરત, પછી મુંબાઇ ને છેવટ મદ્રાસ મોકલ્યો, ત્યાં તેનું મરણ થયું.

૫૦ વડોદરા રાજ્ય ઉપર અંગ્રેજોની સત્તા શી રીતે વધી ?

૬૦ ગોવિંદરાવના મરણ વખતે ગાયકવાડ કુટુંબમાં બેહદ કુસંપ હતો, જુના કારભારીઓને કાઢી મૂકી નવા લાવવાથી અમલદારોમાં અસંતોષ થયો હતો, રાજ્યની તિજોરી ખાલી હતી, કેટલાક મહાલો ધરાણે મૂકવા પડ્યા હતા, કેટલાક ઇન્જરે અપાયા હતા, ખંડણી પણ આવતી નહતી, વર્ષ ૧૮૦૩ આરખોનું જોર ધણું વધી ગયું હતું; આવા વખતમાં કડીના મલ્હારરાવે ખંડ કર્યું. તેની સામે સેનાપતિ બાબાજી ચઢ્યો. અમદાવાદ આગળ ઝપાઝપી થઇ, પણ છેવટે અંગ્રેજોની મદદ લેવી પડી. ચોર્યાસી પરગણું અને સુરતની ચોથ લેવાની સરતે મેજર વાકરના લશ્કરની સહાયથી મલ્હારરાવનો પરાભવ કર્યો. વર્ષ ૧૮૦૩ બહાદરપુરના જંગીરદાર ગણપતરાવે રૈયતને ધણો ત્રાસ આપવા માંડ્યો, તેને પણ અંગ્રેજોની મદદથી હરાવી

તેનો મુલક ખાલસા કર્યો. તેમજ આરખોતું બંડ સમાવી દેવાના કામમાં પણ અંગ્રેજોએ મદદ આપી હતી, તેના બદલામાં ગાયકવાડે ચોર્યાશી પરમણું, સુરતની ચોથ, ચીખલી પરમણું અને ખેડાની જાગીર અંગ્રેજોને આપ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૦૨. આ વખતથી એવો ઠરાવ થયો કે અંગ્રેજોએ ગાયકવાડની મદદ સારૂ એ હજાર સિપાઈઓનું લશ્કર તથા તોપખાનું વડોદરે હાથેશાં રાખવું. તેનો ખર્ચ ૭૮૦૦૦ રૂપિયા હતો. તેના નિભાવ માટે ધોળકા, નડીઆદ, વિજાપુર અને કડી ટપ્પો અંગ્રેજોને આપ્યા. એ પ્રમાણે અંગ્રેજ તથા માયકવાડ વચ્ચે સહાયકારી સૈન્ય રાખવાના જે કરાર થયા તેની રૂએ મેજર વૉકર વડોદરાનો પહેલો રેસિડેન્ટ થયો. અંગ્રેજોને ઇનામ તરીકે અઢી લાખ કરતાં વધારે ઉત્પન્નનો મુલક મળ્યો. ગુજરાતમાં આજથી તેમની સત્તાની શરૂઆત થઈ.

પ્ર. દિવાન રાવજી આપાજી વિષે શું જાણો છો ?

જ. ગોવિંદરાવ મહારાજને દક્ષિણમાંથી મળમુદાર, ફડણવીસ વગેરે દરકદારોને બોલાવ્યા હતા, તેમાં એક પ્રભુ કુટુંબ સારી સ્થિતિએ પહોંચ્યું હતું; તેનો મુખ્ય પુરૂષ રાવજી આપાજી દિવાન હતા. તેનો બાપ બાબાજી હતા, તે સેનાપતિ થયો હતો. મહારાજ ગોવિંદરાવ તથા આનંદરાવના સમયમાં રાવજીએ વડોદરાની સારી સેવા બજાવી છે. અંગ્રેજોને વડોદરામાં બોલાવવામાં, ગોવિંદરાવના સંકટ સમયે ગાદી સાચવી રાખવામાં અને કાનોજીને પકડાવી પોતાની સત્તા તાજી રાખવામાં તેણે સારી કુનેહ બતાવી છે; પણ જે આરખોએ બહુ રમખાણ મચાવ્યું હતું તેની સંખ્યામાં વધારો કરનાર પણ એજ

હતો; રાજ્યમાં નાણાંની સ્થિતિ નકારી હતી, ત્યારે પોતે તથા પોતાના કુટુંબના માણસોને શ્રીમંત બનાવવા પ્રયાસ કરતો. આરબોના તોફાન વખતે તથા રાજ્યમાં સુધારો કરવામાં તેણે કાળજી બતાવી નહોતી. તોપણ જે કટાકટીના સમયમાં રાવજીએ રાજ્યનો કા ચલાવી હતી, તેનો વિચાર કરતાં તે રાજકિય પુરૂષ તરીકે પ્રશંસાપાત્ર છે. એના અમલમાં અંગ્રેજોને ઘણો લાભ થવાથી તેના વારસોને દિવાનપદ ઉપર કાયમ કર્યા. સને ૧૮૦૩ માં રાવજીના સ્વર્ગવાસથી એનો ભત્રિજો સીતારામ જેને એણે દત્તક નીમ્યો હતો, તે દિવાન થયો. રાવજીને અંગ્રેજ તરફથી ચોર્યાશી તાલુકાનું બાટા ગામ તથા ગાયકવાડ તરફથી વરસે ૪૦ હજારની નીમણુંક મળી હતી. વડોદરામાં રાવપુરાનો જે હતો છે, તે રાવજીના નામ ઉપરથી પડેલો હોય એમ જણાય છે.

પ્ર૦ કડીવાળા મહારાવની જગીર શી રીતે ખાલસા કરી ?

ઉ૦ આનંદરાવ નખળા મનના હોવાથી સઘળો રાજવહીવટ દિવાન રાવજીના હાથમાં હતો, તેથી તેની સત્તા વધી ગઈ હતી. તેથી તેનાથી કંટાળીને ગજરાબાઈ તથા મુકુંદરાવ કડીના મહારાવ સાથે મળી ગયાં. મહારાવે જાહેર કર્યું કે રાવજીએ કેટલાંક જીલ્લા કામે કર્યાં છે, ગાયકવાડના કુટુંબના માણસો ઉપર ગેરવર્તણૂંક ચલાવી છે, કાનોજી વચેરેના વાજખી હડકો છીનવી લીધા છે, તે બધાને ન્યાય અપાવવા હું બહાર પડ્યો છું. એમ જણાવી લશ્કર જમાવી બંડ કર્યું. તેણે વીસનગર અને વીંજપુર છતી લીધાં. આ તકરારનો નિવેડો લાવવા બંને પક્ષોએ અંગ્રેજોની મદદ માગી. તેથી

મુંબાઈના મવર્નર ડંકને મેજર વૉકરને તપાસ કરવા વડોદરા મોકલ્યો; તે ૧૮૦૨માં બે હજાર માણસ સાથે વડોદરા આવ્યો. તેને તપાસ કરતાં જણાયું કે આનંદરાવની મહારાવ ઉપર ઇતરાજ છે, આરખોનો તેમને ડર છે, મહારાવ કેવળ પોતાના સ્વાર્થ સાફ કરવા કરે છે, ને વીસનગર તથા વીજપુર પચાવી પડ્યો છે, તે આપતો નથી. તેથી મુંબઈથી વધારે લશ્કર મંગાવી જાણની સાથે કડી ઉપર સ્વારી કરી. મહારાવે લશ્ચી બહાદુરી બતાવી, પણ છેવટે મહારાવ હાર્યો ને તેનો બધો મુલક લઈ વડોદરા રાજ્ય સાથે બેડી દેવામાં આવ્યો. મહારાવને નિમણુંક બાંધી આપી નડિઆદમાં રાખ્યો. ત્યાંથી પણ નાસીને કાઠિઆવાડમાં ગયો, ત્યાં કેટલાક ઠાકોરોને બંબેરીને બંડ કરાવ્યું. કેટલીક ઝપાઝપી થઈ પણ છેવટે તે હાર્યો; તેથી પાલીતાણાના ડુંગરોમાં જઈ બસાયો; ત્યાંથી પણ કેદ પકડાયો. મરતાં મૃધી અંગ્રેજોએ તેને મુંબાઈમાં કેદમાં રાખ્યો. આ પ્રમાણે કડીના બુદ્ધિમાન પણ તરંગી, લોભી અને ભાગ્ય-હીન જામીનદારની સત્તાનો અંત આવ્યો. આથી ગાયકવાડ સરકારને ખાંચ લાખના ઉત્પન્નનો મુલક મળ્યો.

- પ્ર૦ કાઠિઆવાડની મુલકગીરીની હકીકત કહો.
- ઉ૦ આપણા દેશની પશ્ચિમે કાઠિઆવાડનો હીપકલ્પ આવેલો છે, તેમાં નાની મોટી લગભગ જુદી જુદી ત્રણસો રાજ્ય સત્તા હતી, તેમના ઉપર કોઈ રાજ્ય કર્તાનો કાયમનો અમલ ન હતો. યશાદાએ કાઠિઆવાડમાં સ્વારીઓ કરતા, તે રાજ્ય સ્થાપવાના હેતુથી નહિ, પણ મેસા મેજવવા માટે કરતા હતા. એમ કહતાં જમાજમાને કાઠિઆવાડમાં થોડો મુલક મળ્યો.

હતો. મહમદ બેગડાના વખતમાં એક સૈયદને થોડી જમીન
 ઇનામમાં મળી હતી, તેને કાઠિયાએ હેરાન કર્યો, તેથી દા-
 માજીરાવને મદદ માટે બોલાવ્યા હતા; લાઠીના કાકારે પો-
 તાની દીકરી દામાજીરાવને આપીને દામનગર તથા ખીજાં
 દશ ગામ ૧૭૩૮માં પહેરામણીમાં આપ્યાં હતાં; વળી જુના-
 મઢના નવાબ પાસેથી થોડો મુલક દામાજીરાવે જીત્યો હતો.
 સને ૧૮૦૫-૬ સુધીમાં તો લાઠી, અમરેલી, કોડીનાર, શિયા-
 નગર, બીમકદ્દા, યાન અને લખતર એમ એકંદરે સાત
 થાણાં ગાયકવાડે સ્થાપ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત કેટલાંક ગામો ત્યાંના
 મરાઠીઓએ પોતાના સંરક્ષણ માટે આપ્યાં હતાં. કાઠિયા-
 વાડનાં નાનાં મોટાં ૩૦૦ રાજ્યોમાંથી લગભગ ૮૦ આપણા
 અમરેલી પ્રાંતમાં આવી ગયાં છે. સને ૧૮૧૩ માં કોડીનાર
 પરગણાનો આક્રમણ અરબો ભાગ જુનાગઢના નવાબ તરફથી
 મળ્યો, તથા પ્રભાસ પાટણની દેખરેખના બદલામાં જુનાગઢ
 તરફથી ૨૦૦૦ ફોરી મળવા માંડી. ૧૮૧૭માં બ્રિટિશ સરકાર
 સાથે કોલકરાર થયા તે રૂએ ઓખામંડળ ગાયકવાડને મળ્યું.
 આ રીતે ગાયકવાડ સરકારે જે મુલક કાઠિયાવાડમાં મેળવ્યો
 હતો, તેની ખંડણીનો આંકડો નક્કી કરેલો નહતો, જુદા
 જુદા નામથી અનેક બાબતો વસુલ લેવામાં આવતી. શિવરામ
 ગાર્દી તથા બાબાજી આપાજીએ એ આંકડો બહુજ ચઢાવી
 દીધો હતો, તેથી મુલકગીરીનો આંકડો વસુલ લેતાં ઘણું
 જુલમ થતો હતો. બાબાજીએ ઘણી સમ્પત્તિથી કામ લેવા
 માંડ્યું, તેથી કંટાળીને ત્યાંના સંસ્થાનિકોએ અંગ્રેજની મદદ
 માગી તેથી કર્નલ વૉકરને તે કામ સોંપાયું. તેઓ ૧૮૦૭

માં બાબાજીના સૈન્ય સાથે કાઠિયાવાડમાં ગયા. ત્યાં બધા તાલુકદારોને ભેગા કરી એક આંકડી ખંડણી આપવાનું ડેર-વ્યું. આથી ગાયકવાડ સરકારની ખંડણી લગભગ ચારલાખ સત્તર હજારની થઇ. પાછળથી તેમાંથી કંઇક અંશે ઓછી કરવામાં આવી હતી, તે આંકડો પોણા ચાર લાખ ઉપરનો હતો.

- પ્ર. મેજર વૉકરે ગાયકવાડ સરકારની શી સેવા બજાવી હતી ?
- જી. કડીના મહારાજાવનું ખંડ શાંત પાડવામાં અને તેનો મુલક ખાલસા કરવામાં તથા આરખોનું જોર કમી કરવામાં તેણે સારી મદદ કરી હતી. આરખોનો પગાર નહિ મળવાથી તેમની સત્તા ઘણી વધી ગઇ હતી, તેથી પોણાબાર લાખની આવકનો મુલક સાનમાં લઇ નાણાં ધીર્યાં હતાં, અને આરખોને વડોદરાના કોટમાં ઘેરી લઇ ચઢેલો પગાર આપી કાઢી મૂક્યા. સંખેડા બહાદુરપુરના જગીરદાર ગણુપતરાવ સાથે લઢાઇ કરવામાં અને તેની જગીર ખાલસા કરવામાં તેણે મદદ કરી હતી. ગાયકવાડ માટે સહાયકારી સૈન્ય રાખવા માટે અંગ્રેજો સાથે દોસ્તી તેને લીધે થઇ હતી. સને ૧૮૦૫ નં નવું તહનામું પળ્ય એને લીધેજ થયું હતું. લશ્કરનો ખર્ચ ઓછો કરવામાં તથા ગાયકવાડનું વધી ગયેલું દેવું પતાવવામાં, તથા કાઠિયાવાડનો મુલકગીરીમાં બાબાજી સાથે જઇ ત્યાંના તાલુકદારોનો એક આંકડી ખંડણી નક્કી કરવામાં તેણે સારી મદદ કરી હતી. તે ઉપરાંત બધે કરકસરથી ખર્ચ કરવાની રીત દાખલ કરાવી ઉપજમાં વધારો કરાવ્યો. એ બધાં કામ ફતેહમંદીથી પાર ઉતારી તે સને ૧૮૧૦ માં વડોદરા છોડી પોતાને વતન ગયો.

વડોદરાના ઇતિહાસમાં એણે કરેલાં અનેક ઉપયોગી કામોને લીધે એનું નામ હમેશાં સુપ્રસિદ્ધ રહેશે.

૫૦ ગંગાધર શાસ્ત્રી વિષે શું જાણો છો ?

ઉ૦ ગુજરાતમાં પેશ્વાને દિરસે જે મુલક તથા ખંડણીનો ભાગ આવ્યો હતો, તેનો ઇજારો શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને સને ૧૮૦૦ માં પાંચલાખ રૂપિઆથી પાંચ વર્ષ માટે આપ્યો હતો. ફરીથી ૧૮૦૫ માં સાડાચાર લાખથી દસ વર્ષ માટે આપ્યો હતો. આ ઇજારાની રકમ તથા ખંડણીની રકમની પેશ્વા તરફથી માગણી થઈ, ત્યારે ગાયકવાડ સરકારે પોતાનું લેણું કાઢ્યું. આવી તકરાર ઉભી થવાથી પટ્ટો પૂરો થયા પછી બીજો પટ્ટો કરી આપ્યો નહિ. વળી ત્રિઅંકજી ડેંગલેએ કાઠિયાવાડના ખંડિયા રાજાઓને જણાવ્યું કે પેશ્વાની ખંડણીનો ભાગ હવેથી ગાયકવાડને આપવો નહિ. વળી ૧૮૧૩ માં કાગળીઆ અને દુકાળથી લોકો બહુ હેરાન થયા, પણ તકરારને લીધે લોક સુખાકારી માટે કાંઈ થયું નહિ. આ તકરારનો નિવેડો લાવવા ગંગાધર શાસ્ત્રીને અંગ્રેજ સરકારની બાંહેધરીથી પુને મોકલ્યા. ૧૮૧૪. ધણી બાંજગડો થઈ પણ કાંઈ નિકાલ થયો નહિ, એટલે તેણે વડોદરા પાછા આવવા વિચાર કર્યો. ગંગાધર શાસ્ત્રી શાણો ને હયાનો બોળો, એક બન્નો ગૃહસ્થ હતો. કપટી માણસોના કપટની એને સમજ પડતી નહિ. મેજર વૉકરની તેના ઉપર ધણી પ્રીતિ હતી. એ દક્ષિણના પટવર્ધન કુટુંબનો ધણો કામેજી ને કથમખાજ હતો, ને ધણો પ્રમાણિક હતો. અંગ્રેજ સરકારની સેવાના બદલામાં તેને એક ગ્રામ ઇનામમાં મળ્યું હતું. ગાયકવાડની નાણાંની

સ્થિતિ સુધારવાની ઘણી યોજનાઓ એમને હાથે થઇ હતી. બીજો બાજુરાવ પેશ્વા પંઢરપુરની જાત્રાએ જતા હતા, તેની સાથે એ પણ ગયો. ત્યાં ત્રિંબકજી ડેંગલેએ ૧૮૧૫ માં તેને દગાથી મરાવ્યો. ડેંગલે ગુન્ડેગાર છે એ વાતની પેશ્વાએ ના પાડી, તો પણ અંગ્રેજ તરફથી તેને થાણાના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો, ત્યાંથી તે નાસી ગયો. ત્યારે ફરીથી પકડીને ચુનારગઢના કિલ્લામાં જન્મ કેદ રાખ્યો. પેશ્વા અને ગાયકવાડના લેણદેણનો નિકાલ ૧૮૧૭માં અંગ્રેજોની મદદથી થયો. પેશ્વાનો જે મુલક ગુજરાતમાં હતો, તેનો કાયમનો ઈજારો ગાયકવાડને આવ્યો, તેના બદલામાં સાડાચાર લાખ રોકડ રકમ આપવાની દરાવી. એ દરાવ અન્યથે ગાયકવાડ સરકારને સ્વતંત્ર સત્તાધીશ સ્વીકારવામાં આવ્યા. વળી કોઇ પણ પ્રકારની ખંડણી કે નજરાણો આપવાનું બંધ થયું.

પ્ર૦ અંગ્રેજોની હકુમત ગુજરાતમાં શી રીતે કેટલી વધી ?

ઉ૦ સને ૧૭૭૫ પહેલાં અંગ્રેજોની હકુમત ગુજરાતમાં નહિ જેવી હતી; પણ ફતેહગઢ ગાયકવાડે રઘુનાથરાવ અને અંગ્રેજોની મદદ માગી, ત્યારે ભરૂચ, ચીખલી, વરીઆવ અને કારલ પરગણાં તેમને મળ્યાં. વળી ૧૭૮૦ માં ગાયકવાડ પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થયા ત્યારે સુરત અઠાવીસીનો કેટલોક ભાગ અને શિતોર મળ્યાં; પણ સાલખાઇના તહનામાથી આ બંધી બ્યવસ્થા ફરી ગઇ. સને ૧૮૦૨ માં વસાઇના કરાર પેશ્વા સાથે અંગ્રેજોને થયા. તેથી સુરતની ચોથ હપતો તથા ચોર્ણાશી અને ચીખલી પરગણાંનો હક અંગ્રેજોને મળ્યો. ગાયકવાડનો એ મુશ્કેલી હિસ્સો તો એમને પ્રથમથી મળ્યોજ હતો. ૧૮૦૨

માં જે કરાર ગાયકવાડ સાથે થયા તે અન્વયે વડોદરામાં સહાયકારી ફોજ રાખવાનું ઈર્થ હતું. ૧૮૦૫ માં નવું તહનામું થયું, તે અન્વયે સહાયકારી લશ્કરમાં વધારો કરવામાં આવ્યો, તેના ખર્ચ બદલ ગાયકવાડે અગિયાર લાખ સિત્તેર ઇન્જરની ઉપજનો મુલક અંગ્રેજને આપ્યો. ૧૮૦૬ માં મેજર વાકરે રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો, તેમાં આનંદરાવ મહારાજના વખતથી ખેડાની કિલ્લેદારી, ચીખલી પરગણું, સુરતની ચોથ અને ચોર્યાશી પરગણું. એ સિવાય નડિયાદ, ધોળકા, વિઙ્ગપુર, માતર તથા મહુધા પરગણું, કડી ટપ્પો. કીમ, કઠોરની જકાત અને કાઠિયાવાડની વાર્ષિકવરાત એ મળી પોણાબાર લાખનો મુલક જાહીદાદમાં મળ્યો હતો. અંગ્રેજને પેશ્વા સાથે ૧૮૧૭ માં કરાર થયા, તે અન્વયે જમ્બુસર, આમોદ, ડભોઇ, બહાદરપુર અને સાવલી પરગણાં અને કાઠિયાવાડની પેશ્વાની ખંડણી મળ્યાં. તેના બદલામાં પેશ્વાના રાજ્યમાં તહેનાતી લશ્કર વધારવામાં આવ્યું, અને પેશ્વાના મુલકનો ઇન્જરો ગાયકવાડને બદલે અંગ્રેજને આપ્યો. આ મુલકનું ઉત્પન્ન સત્તર લાખ કરતાં વધારે હતું, પરંતુ ઇન્જરો સાડાચાર લાખ આપવાની સરતે મળ્યો હતો; અને તે રકમ અંગ્રેજોએ પેશ્વાને આપવી એમ ઈર્થ. આથી અમદાવાદનો અરધો ભાગ અંગ્રેજને મળ્યો. વળી એજ તહનામા અન્વયે શ્રીમંત ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ વચ્ચે મુલકની આપ લે થતાં ગાયકવાડને ડભોઇ, બહાદરપુર, સાવલી અને વીજપુર મળ્યાં; તથા અંગ્રેજને કપડવણ્જ, બાલેજ, કડોદ, અમદાવાદનો ગાયકવાડનો અરધો ભાગ, દશકોઇ પરગણું તથા હવેલી મળ્યાં. વળી બાહુરાવ પેશ્વાએ પુનામાં

રેસીડેન્સીના ઉપર હુમલો કર્યો, તેથી તેને નાસી જવું પડ્યું તે તેનું રાજ્ય અને સત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યાં. આથી ગુજરાતમાં ગાયકવાડ અને અંગ્રેજની સત્તા રહી.

- પ્ર૦ કંપની સરકાર સાથે દોસ્તીના કયા કયા કરાર થયા હતા ?
- ઉ૦ ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં પહેલાંના થયેલા કરાર એકત્ર કરી છેવટનું એક નવું તહનામું કંપની સરકાર સાથે થયું હતું, તેમાં નીચે પ્રમાણે હતું.
- ૧ ૧૮૦૫ સુધીમાં જે સંધીઓ બેઉ સરકાર વચ્ચે થઇ હોય તે તેમને તથા તેમના વાલીવારસોને કબૂલ મંજૂર છે.
 - ૨ એકના દોસ્ત તે બીજાના દોસ્ત, અને એકના દુશ્મન તે બીજાના દુશ્મન એમ હતું. વળી બે સરકાર પૈકી કોઇને બીજા રાજ્ય તરફથી હરકત કે સતાવણી થાય તો પરસ્પર મદદ કરવી.
 - ૩ કાયમનું તથા હજાર માણસનું સહાયકારી સૈન્ય તથા એક યુરોપીઅન તોપખાનું રાખવાનું હતું.
 - ૪ સહાયકારી ફોજે મહારાજાનું અને તેના વાલી વારસોનું રક્ષણ કરવાનું અને ટંટો શીસાદ કરનારને શિક્ષા કરવામાં મદદ કરવાનું હતું. મહેસુલ ઉધરાવામાં તેનો ઉપયોગ કરવાનો નથી, પણ જરૂર પડે કાઠિયાવાડમાં મોકલવા હરકત નથી.
 - ૫ સહાયકારી ફોજના માટે ધાસ, ચંદી અને ખોરાકના સામાન ઉપર ગાયકવાડ સરકારે જકાત લેવી નહિ એમ હતું.
 - ૬ જે મુલક ૧૮૦૫ પહેલાં કંપની સરકારને આપવામાં આવ્યો હતો, તે રાજ્ય સત્તાના કુલ અખત્યાર સાથે હાથેશને માટે અંગ્રેજોને સોંપ્યો.
 - ૭ કંપની સરકારે તથા શાહુકારોએ જે નાણાં ગાયકવાડ સરકારને

ધીમાં હતાં, તે બાજુ તથા મુદ્દલ સહિત પૂરાં ધીમ ત્યાં મુધી વડોદરા, રાજપીપળા, પેટલાદ તથા કડી પરગણાંનું ૧૨૯૫૦૦૦ રૂપિયાનું ઉપન્ન કંપની સરકારને આપવાનું હતું.

૮ બેઉ સરકારના અમલદારોનો માન મર્તબો સચવાય, એવું વર્તન રાખવાનું તથા ગાયકવાડ સરકારના કુટુંબ કે દિવાન માટે કંપની સરકારના રાજ્યમાંથી ખરીદેલી કાંઈ પણ વસ્તુ ઉપર જકાત નહિ લેવાનું ઠરાવ્યું.

૯ ગાયકવાડ સરકારે કંપની સરકારની સમ્મતિ વગર કાંઈ પણ યુરોપીઅન, અમેરિકન, કે અંગ્રેજની રૈયત હોય એવા દેશીને નોકરીમાં ન રાખવો; તથા અંગ્રેજ સરકારે વડોદરા સરકારની વિરુદ્ધ તેમના આશ્રિતોમાંથી કાંઈને નોકરીમાં ન લેવો એમ હતું.

૧૦ કાંઈ રાજ્ય સાથે વાંધો પડે તો ગાયકવાડ સરકાર સાથે મસ-લત કરી કંપની સરકારે તેનો નિવેડો લાવવો, એમ હતું.

૧૧ પેશ્વા અને ગાયકવાડ સરકાર વચ્ચે જે લેણદેણનો વાંધો ચાલતો હતો, તેનો ગાયકવાડ સરકારની નાણાં સંબંધીની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરીને એક ખીજામાં સંપ રહે એવી રીતે નિકાલ કંપની સરકારે કરવો. કાંઈ સાથે લડાઈ જાય તો મહારાજાના રક્ષણ પુરતું સહાયકારી બરકર વડોદરામાં રાખી બાકીનું દુશ્મન સામે લઈ જવું. એકનો શત્રુ તે ખીજાનો મિત્ર થઈ શકે નહિ, તથા મહારાવ અને કનોજરાવની જે નીમણુંક હરે તે સિવાય ખીજે કાંઈ પ્રકારનો દાવો ન સ્વીકારવો એમ હતું.

૧૨ એક ખીજાના રાજ્યમાં ટંટો શીસાદ થાય તો અન્યેન્યે ક્રમક આપવી; અને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે બ્રિટિશ મુલકમાં સહાય-કારી ફાળવો અને ગાયકવાડના મુલકમાં બ્રિટિશ ફાળવો.

ઉપયોગ કરવો. તેમજ જેની પાસે લેણું હોય એવો માણસ એક ખીજના મુલકમાં જઈને રહે, તો ઉભયપક્ષે વાજબી કારણસર આપ લે કરવાનો ઠરાવ થયો.

૧૩ સને ૧૯૧૭ ના કરારથી ગાયકવાડ સામે પેશ્વાના લેણાનો નીકાલ થયો હતો; અને ભવિષ્યમાં કશો દાવો કરવો નહિ એમ ઠર્યું હતું.

૧૪ સને ૧૮૧૭ ના બાબત કરારથી સહાયકારી ફોજમાં વધારો થયો, અને ગાયકવાડે પેશ્વાનો મુલક દખ્ખરો રાખવાથી તેમને જે હક્ક મળ્યા હતા તે કંપની સરકારને આપવાનું ઠર્યું.

૧૫ કેટલાક મુલકની ફેરબદલી કરીને ગાયકવાડ અને કંપનીને મુલક નક્કી કરવામાં આવ્યો; અને શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે ૩૦૦૦ ઘોડેસ્વારનું લશ્કર પોતાના ખર્ચે રાખી તહેનાતી ફોજ સાથે મોકલવાનું ઠર્યું. (આ લશ્કર બરાબર ન રખાવાથી પાછળથી સયાજીરાવ મહારાજના વખતમાં વર્ષે ત્રણલાખ રૂપિયા અંગ્રેજ સરકારને આપવાનું ઠર્યું હતું.)

૧૬ લઠાઈના પ્રસંગે એક ખીજને મદદ કરવી; અને જીતાયત્તા મુલક પૈકી મદદના બદલામાં કંઈ ભાગ આપવો, તે નક્કી કરવાનું અંગ્રેજ સરકારે કબુલ્યું.

૧૭ ફોજદારી ગુન્હેગારોની પરસ્પર આપલે કરવાનું પણ ઠર્યું. અને ઓખામંડળ પરગણું તથા બેટ તેમાંના સર્વ કિલ્લા સાથે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને સ્વતંત્ર રીતે અંગ્રેજ સરકારનાં વહાણોને હરકત ન કરવાની સરતે સોંપી દેવામાં આવ્યાં.

(૮) સયાજીરાવ બાબત ૧૮૧૯ થી ૧૮૪૭.

૫૦ આનંદરાવ મહારાજ પછી માહીપતી કોણ થયા ?

ઉં શ્વેતસીંગરાવના નાના ભાઈ સયાજીરાવ પ્રથમ આનંદસવના સુતાલિક તરીકે; અને પછીથી ગાદીપતી ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં થયા. તે વખતે તેમની ઉંમર ૧૯ વર્સની હતી. એ વ્રજા બાહોશ હોવાથી તેમના હાથમાં રાજ્ય સત્તા આવે, એ રાજ-કુટુંબનાં માણસોને પસંદ નહોતું.

પ્ર૦ સયાજીરાવ (ખીજ) મહારાજના ગુણ કહો.

ઉં તેમને સત્તા ઉપર ઘણી પ્રીતિ હતી, તેઓ શાંત, અબ્યાસી, સ્વભાવના અને પ્રેમાળ હતા; પણ પ્રભુતાને માટે એમને બહુ શોખ હતો. ખંતથી મંડ્યા રહેવાની ને નમ્ર રીતે વર્તવાની ટેવ હતી. કોઈ પ્રકારનું વ્યસન નહોતું. તેઓ આગ્રહી સ્વભાવના અને ખીજ ઉપર એકદમ વિશ્વાસ નહિ કરનારા હતા. ઉડાઉ ખર્ચ ન કરતાં સંગ્રહ કરનારા હતા. સારી બુદ્ધિ, આત્મબળ અને કળવણીને લીધે પહેલાં થઈ ગયેલા ગાયકવાડોથી એ જુદા પડે છે.

પ્ર૦ સયાજીરાવ મહારાજને અંગ્રેજ સરકાર સાથે વિરોધ થવાનું શું કારણ? અને તેનો નિવેડો શી રીતે આણ્યો?

ઉં સને ૧૮૦૫માં અંગ્રેજ સાથે જે કરાર થયા હતા, તેની કલમ ૧૬ મુજબ જોઈએ તેવો ન્યાય મળ્યો નહોતો; અને બ્યારે પેશ્વા નાગપુરના રાજા અને હોલ્કરે અંગ્રેજ સાથે લડાઈ જોડી ત્યારે ગાયકવાડ સરકાર તરફથી સહાયકારી ફોજની મદદ આપી હતી, તેનો તેમને આળીસલાખ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો. તેમ છતાં ગાયકવાડ સરકારને તેનો કોઈ પણ બદલો મળ્યો નહોતો. વળી તેમના દિવાનોએ પણ અણરાગ કરાવ્યો હતો. મહારાજાએ ધાકજી દાદાજી દિવાન પસંદ કર્યો, પણ તે ઘણો

લુચ્ચો, ખટપટી અને યુક્તિબાજ માણસ હતો. તેણે અંગ્રેજ સરકાર સાથે ઘણો અભ્યુરાગ કરાવ્યો; ને ઘણા પ્રસંગે તકરારો થઈ હતી. ૧૮૨૮ માં વેણીરામ આદિતરામ દિવાન થયા. તેણે મહારાજને શીખવ્યું કે રેસિડેન્ટનું કહું સાંભળવું નહિ; તેથી તકરાર વધી પડી. તે એટલે સુધી કે ૧૮૩૮ માં તો હિંદુસ્તાન સરકારે મહારાજને પદબદ્ધ કરવાની ધમકી આપી. આવી કઠંગી સ્થિતિથી સયાજીરાવે કંઈક નમતું આપીને બધી તકરારોનો નિવેડો આણ્યો.

પ્ર૦ સતી થવાનો રિવાજ કોણે ક્યારે બંધ કર્યો ?

ઉ૦ સયાજીરાવ મહારાજએ સને ૧૮૪૦ માં.

પ્ર૦ સયાજીરાવ મહારાજનો સ્વર્ગવાસ ક્યારે થયો ?

ઉ૦ સને ૧૮૪૭ માં.

પ્ર૦ સયાજીરાવ મહારાજએ દેવું પતાવવા શી જોડવણ કરી હતી ?

ઉ૦ એમના વખતમાં ગાયકવાડ સરકારને એક કરોડ ઉપરાંત દેવું હતું. આ દેવું પતાવવા માટે ત્રણ લોન એટલે કર્જબંધી નાણાં કાઢવાનો દરાવ થયો. પહેલી લોન પચાસ લાખની એવી સરતે કાઢવી કે દરવરસે તે પેટે બારલાખ રૂપિયા પાછા ભરવા. બીજી લોન ૨૦ લાખની કાઢિઆવાડની સ્વારીનું દેવું પતાવવા કાઢવાની હતી, તે પૈકી એ લાખ દરવરસે પાછા ભરવાના હતા અને ત્રીજી નામીયા શાહુકારોની રૂ. ૩૦ લાખની ચાલુ ખર્ચ માટેની હતી. જે વાર્ષિક રકમ ભરવાની તેની વરાતો જુદા જુદા મહાસો ઉપર કાઢવાનું નક્કી થયું હતું.

પ્ર૦ એકંદર દેવાની પતાવટ માટે ગવર્નર એલિસ્ટને પોતાના ખર્ચમાં શી જોડવણ બતાવી હતી ?

૬૦ પરમુલ્કના રાજ્ય સાથેના કામકાજની વ્યવસ્થા અંગ્રેજ સરકાર કરશે. પરંતુ આપના રાજ્યની અંતર વ્યવસ્થાની બાબતમાં મહારાજની સત્તા રહેશે. જે શાહુકારોને અંગ્રેજ સરકારની બાંહેધરી છે, તેઓનું દેવું પતાવવા જે જે સરતો થઈ છે તે આપની સરકારને પાળવાની છે. એ દેવું પતાવવા શ્રીમંત સરકાર જે વ્યવસ્થા કરે; તેની ખર્ચ રેસીડેન્ટને આપવાની છે. જરૂર પડે રેસીડેન્ટ હિસાબ પણ જોઈ શકશે. વળી આપને કાંઈ બારે ખર્ચ કરવાનો હોય તો તેવે પ્રસંગે તેની સલાહ લેવી ઇષ્ટ છે. અંગ્રેજ સરકારને રાજ્યના દિવાનને કે બીજા ગૃહસ્થોને જે બાંહેધરી આપેલી હોય તે માન્ય રહેવા જોઈએ. શ્રીમંત મહારાજ પોતાની મરજીમાં આવે તેને દિવાન તરીકે પસંદ કરી શકશે, પણ તેને નીમતા પહેલાં અંગ્રેજ સરકારની સલાહ લેવી જોઈએ. ગાયકવાડના તથા અંગ્રેજના રાજ્યનું કિત એક સરખું હોવાથી જરૂર પડે અંગ્રેજ સરકાર યોગ્ય બાબતોમાં સરકાર વચ્ચે પડશે નહિ. ગાયકવાડ સરકારના કામમાં હવેથી નેટિવ એજન્ટ કાંઈ પણ રીતે હાથ ધાલશે નહિ. આ પત્ર આપના રાજ્યનું શુભ શાય એવી ઈચ્છાથી તથા આપણી દોસ્તીના હક્કમાં લખ્યો છે. મને એમ ઉમેદ છે કે ભવિષ્યમાં મહારાજની પ્રતિષ્ઠા અને આબાદીમાં સારી વૃદ્ધિ થશે.

૫૦ સયાજીરાવના વખતમાં કયા કયા દિવાન થયા ? અને તેઓએ કેવી રીતે કામ ચલાવ્યું ?

૬૦ સયાજીરાવ મહારાજ ગાદી ઉપર આવ્યા, ત્યારે ધાકજી દાદાજી નામના માણસને દિવાન નીમ્યો. રેસીડેન્ટ કાનકિના વડીલ સાથે તેમને સાડે ઓળખાણ હોવાથી તેમની લાગવગથી રેસી-

ડેસીમાં સાંઝે વજન પડશે એમ ધારી તેને દિવાન નીમ્યો હતો. પણ તે ખટપટી અને પ્રપંચી હતો; એણે માણસંબંધી કામમાં ધણી ગરબડ કરી, તેથી ૧૮૨૦માં તેને કમી કર્યો. તેનો સંબંધ તદ્દન કાઢી નાંખવા માટે તેની નીમણુંક અને ઇનામી ગામ પણ બંધ કર્યાં. તેણે કાયમ રહેવા ધણી ખટપટ કરી હતી. વળી કાનકિ મુંખાઇનો ગવર્નર થયો, ત્યારે ગાયકવાડ સરકારને સારી મદદ કરશે, એવું સમજાવીને સયાજીરાવ મહારાજ પાસે દસલાખ રૂપિયા કઢાવ્યા હતા.

ધાકજીને કમી કર્યા પછી સયાજીરાવે સીતારામ રાવજીના દીકરા વિઠ્ઠલરાવ બાઉને પસંદ કર્યો, પણ અંગ્રેજોએ ના પાડવાથી બાબાજીના દીકરા વિઠ્ઠલરાવ બાવને પસંદ કર્યો, પણ તેની સાથે કાઠિયાવાડ દિવાનજીના ઉપનામથી મજબૂર થયેલા વિઠ્ઠલરાવ દેવાજીને નીમ્યો. બાઉ ૧૮૨૦માં મરણ પામ્યાથી તેના હાથમાં બધા કારભાર આવ્યો. આ માણસે કડીની લડાઇમાં તથા કાઠિયાવાડમાં મોટાં પરાક્રમ કર્યાં હતાં. કાઠિયાવાડનો મોટો ભાગ તેણે જ મેળવી આપ્યો હતો. આથી પહેલાં તો મહારાજને બહુ ગમ્યો, પણ પાછળથી તેમને લાગ્યું કે તે રેસીડેંસીની તરફથી માં ઉતરે છે અને રાજ્યનો પક્ષ ખેંચાતો નથી; તેથી સયાજીરાવની પ્રીતિ તેના ઉપરથી ઓછી થઇ. ૧૮૨૭. દેવું પતાવવાની બાંજગડ પણ એના વખતમાં થઇ; મહારાજાએ રેસીડેંસી કહ્યું સાંભળ્યું નહિ; દેવું પતાવવું બાકી રહ્યું; અંગ્રેજોએ આપેલી બહિષ્કારી પણ ગમ્યકારી નહિ, તેથી રેસીડેંસી સાથે વિરોધ થયો. એ મુસ્સો દિવાન પર કાઢી કમી કર્યો; અને ૧૮૨૮ માં વેણીરામ આદિતરામ નામના વીસમગરા વામરને

નીમ્બો. તે સાથે પ્રભાકર દિક્ષિત ઉર્ફે બાઉ પુરાણિકને નીમ્બો. એક વરસ પછી તેમની સાથે ગોકલ આત્મારામને પણ નીમ્બો. વેણીરામને લીધે રેસીડેંસી સાથે બનતું નથી, એમ જણાયાથી અગ્રેજોના કહેવાથી તેને પણ કમી કર્યો. ત્યાર પછી સયાજીરાવે કોઇને દિવાન નીમ્બો નહિ, પણ મણેશ સદાશીવ ઓઝે, બાપુ અરગડે, બાબા નાદડે, ગોપાળરાવ મૈરાળ, સખારામ રોડે, તથા બાઉ પુરાણિક એમની સલાહ પ્રમાણે રાજકારનાર ચલાવવા માંડ્યો.

(૬) ગણપતરાવ મહારાજ ૧૮૪૭ થી ૧૮૫૬.

- ૨૦ ગણપતરાવ મહારાજે કોને દિવાન નીમ્બો ?
- ૬૦ બાઉ તાંબેકર ઉર્ફે વિકૃલ ખડેરાવ. મહારાજ સરીરે નબળા હતા; ઝાઝું બળ્યા નહોતા તેથી દિવાનના કલા પ્રમાણે ચાલતા.
- ૨૦ દરિભક્તિના ગુમાસ્તાની દગલબાજીતું શું પરીણામ આવ્યું ? તે તે તપાસ કોણે કરી હતી ?
- ૬૦ દિવાન તાંબેકર અને રેસિડેંટ ઓટ્ટોમને બનતી રાશ નહોતી, તેથી રેસિડેંટ અને શ્રીમંત સરકાર વચ્ચે તકરારો ઉભી થઇ. દરિભક્તિના કોઇ ગુમાસ્તાએ સાહુકાર કુટુંબની જોઇતી બાઇ ઉપર કામ ચલાવ્યું, તેની તપાસ ઓટ્ટોમ કરતો, પણ તેને ૧૮૪૮ માં રજા ઉપર જવું પડ્યું; તેથી કપ્તાન ફ્રેન્ચે તેનો નીકાલ કર્યો. પણ ૧૮૫૦ માં ઓટ્ટોમ પાછો આવ્યો, ત્યારે તેણે ફ્રેન્ચવાળો કરાવ કરી તપાસીને ગુમાસ્તાની દગલબાજી ઉઘાડી પાડી. વળી રેસિડેંસીમાંથી પૈસા ખાનારા લોકોને ઝાલી ચૂક્યા.

- પ્ર. વડોદરા ખટપટ નામનો રિપોર્ટ કાણે કર્યો ? ને તેનું શું પરી-
ણામ આવ્યું ?
- ઉ. રેસિડેન્ટ ઔદ્યોગ ૧૮૫૧ માં એ રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો, તેમાં
મુંબાઇ સરકાર વિરૂદ્ધ કેટલીક ટીકા કર્યાંથી મુંબાઇ સરકારે
તેને રેસિડેન્ટની જગા ઉપરથી દૂર કર્યો પણ ઔદ્યોગ વિલાયત
ગયો; ત્યાં તેણે કેટલીક તકરારો કરી. આખરે કોર્ટે ઓફ ડાય-
રેક્ટર્સને તેનું વર્તન વાજબી લાગ્યાથી તેને ફરીથી વડોદરાનો
રેસિડેન્ટ નીમ્યો, અને વડોદરા રાજ્યનો મુંબાઇ મુંબાઇ સરકાર
નરફથી તોડી નાંખી હિંદુસ્તાન સરકાર એટલે ગવર્નર જન-
ગલ સાથે જોડ્યો-૧૮૫૪. ઔદ્યોગ રેસિડેન્ટ નીમાયા પછી
બાઉ તાંબેકર દિવાનપદ પરથી કતર્યો, અને ગોવિંદરાવ રોડે
દિવાન નીમાયા. ૧૮૫૪.
- પ્ર. ગણપતરાવ મહારાજાએ ક્યાં ક્યાં મુસાફરી કરી હતી ?
- ઉ. એમણે મુંબાઇ, પુના, ખાનદેશ વગેરે જાગો ફરોને જોયા હતા.
તેઓ ડાકોરની યત્રા કરોને આવતાં મહી નદીને કીનારે મરણ
પામ્યા. ૧૮૫૬.
- પ્ર. ગણપતરાવ મહારાજાના વખતમાં ક્યાં રેલ્વે શરૂ થઇ ને તેથી
તેમને શા લાભ થયા ?
- ઉ. મુંબઈથી જે મુખ્ય રેલ્વે નીકળે છે, તે વડોદરા અને ગુજરા-
તમાં ખીજાં મુખ્ય શહેરો આગળ થઇ છેક વીરમગામ સુધી
જાય છે. આ રેલ્વે લાઇનને બાંધે ખરોડા ને સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા
રેલ્વે કહે છે. રેલ્વે બાંધનારી કંપનીએ જ્યારે સડક બાંધ-
વાની પરવાનગી માગી ત્યારે નીચેની સરતોએ રેલ્વે બાંધવાની
રજા આપી હતી.

- ૧ જે ખાનગી ઇસમોની જમીન સડક માટે લેવામાં આવે, તેમને કંપની કિંમત આપે.
- ૨ રેલ્વે થયાથી ગાયકવાડની જગતમાં જે ખોટ આવે, તે કંપની ભરી આપે.
- ૩ પોતાની રાજધાની વડોદરાનું નામ એ રેલ્વે કંપનીના નામ સાથે જોડવું.

રેલ્વે બાંધવાની શરૂઆત ગણપતરાવ મહારાજના વખતમાં થઇ, તોપણ વડોદરા સુધી રેલ્વે આવતાં પહેલાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં વડોદરા સુધી રેલ્વે આવી હતી.

- ૫૦ વડોદરા રાજ્યનાં ક્યાં ક્યાં સ્થળોએ રેલ્વે બંધાઇ છે ?
- ૬૦ ગણદેવી, ખીલીમોરા, નવસારી, સોનગઢ, વ્યારા, વેળાછા, વાકળ, મીયાંગામ, ડભોઇ, ચાણોદ, ખોડેલી, જરોદ, વાઘોડીઆ, પાદરા, શીનોર, પેટલાદ, સોજીત્રા, વસો, પીછીઝ, નાર, દહેગામ, કલોલ, કડી, વીજપુર, વડનગર, વીસનગર, મહેસાણા, પાટણ, સિદ્ધપુર, ઉંઝા, ચાણુરમા, હારીજ, મોઢેરા, બેચરાજી, અમરેલી વગેરે સગભગ દરેક મોટા કર્યામાં તથા તાલુકાના સ્થળે આવળ કરવા માટે રેલ્વેનું સાધન છે. તેમાંની કેટલીક રેલ્વે ખાનગી કંપનીએ અને કેટલીક શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે પોતાની માલકીની બાંધી છે.

(૧૦) ખડેરાવ મહારાજ ૧૮૫૬ થી ૧૮૭૦.

- ૫૦ ગણપતરાવ મહારાજ પછી ગાદીપતિ કોણ થયું ?
- ૬૦ તેમના દીકરા મુન્નરી ગયેલા હોવાથી તેમના ભાઇ ખડેરાવ મહારાજ સને ૧૮૫૬ માં ગાદીએ બેઠા.

પ્ર૦ લશ્કરી સિપાઇઓનો બળનો અંગ્રેજ સરકાર સામે શાથી થયો ?
ને તેમાં ખડેરાવ મહારાજને શી મદદ આપી હતી ?

ઉ૦ કેટલાક લોકોએ એવી વાતો ફેલાવી કે આખા દેશની ચારે તરફ રેલ્વે જોડવાને આપણને સાંકળી લે છે; બંદુકોની તોટી-ઓને ગાય તથા સુવરની ચરખી ચોપડીને હિંદુ તથા મુસલમાનને વટલાવે છે, આથી હિંદુ મુસલમાનોનાં મન ઉશ્કેરાયાં; તેથી એકી વખતે ચારે તરફ બંડ ઉઠાવ્યાં. તેની અસર ગુજરાતમાં ન આવે, તે માટે ખડેરાવ મહારાજને સારી મદદ કરી હતી; પોતાનું તમામ લશ્કર મદદ માટે મોકલ્યું હતું. ગુજરાતમાં પણ કેટલાક કોળી બીલ વજેરે બંડ કરવા તૈયાર થયા, તેમને દ્વાવી દષ્ટિ સારો બંદોબસ્ત રાખ્યો.

પ્ર૦ સિપાઇઓના બળવામાં મદદ આપ્યાથી શ્રીમંત સરકારને શા લાભ થયા ?

ઉ૦ લશ્કરી ખર્ચના પ્રથમથી ત્રણ લાખ રૂપિયા અંગ્રેજ સરકાર લેતા હતા તે આશ્ચર્ય. તેમજ મહારાજને બહુ માન તરીકે મોચરલ જોડની બેઠ એટલે કે. સી. એસ. આઇ. (નાર્થ કમાન્ડર ઓફ ધી રટાર ઓફ હિંડીઆ) નો ઇલકાબ અને દરજ્જા લેવાનો અધિકાર આપ્યો.

પ્ર૦ આખામંડળના વાઘેરોના બંડની હકીકત જણાવો.

ઉ૦ સિપાઇઓના બળવાની અસર આખામંડળના વાઘેર લોકોમાં મધ. એ લોકો બહુ તોફાનીને બળવાન હતા; તેઓ ચોરીઓ અને જુલમ કરતા. તેમણે બંડ કરી બેઠ સંખોદાર અને દારકાં જુલમ, અને ગાયકવાડનાં માણસોને કાઢી મૂક્યાં. તેથી અંગ્રેજ સરકારની મદદથી તેમને હરાવીને બરડાના મુલકમાં

કાઠો મૂક્યા, ને તેમના બદોબસ્ત સાર આપણા રાજ્ય તરફથી આસિસ્ટન્ટ રેસિડેન્ટની દેખરેખ નીચે એક લશ્કર રાખવામાં આવ્યું.

પ્ર. ખંડેરાવ મહારાજએ શા સુધારા કર્યા? અને તેમને કથી બાબતનો શોખ હતો?

ઉ. તેમણે રાજ્યમાં સેન્ટલમેન્ટ ખાતુ કાઢ્યું; ન્યાય ખાતુ સુધારી રાજ્યના કાયદા સુવ્યવસ્થિત કર્યા. એમને મરદાની રમતનો, શિકારનો અને લશ્કરનો સારો શોખ હતો. તેમણે મકરપુરામાં રાજમહેલ બંધાવી ત્યાંજ રહેતા. ત્યાં તેઓ સને ૧૮૭૦ માં મરણ પામ્યા.

(૧૧) મલ્હારરાવ ગાયકવાડ સને ૧૮૭૦ થી ૧૮૭૫.

પ્ર. ખંડેરાવ મહારાજ પછી કોણ ગાદીએ બેઠું?

ઉ. ખંડેરાવને પુત્ર ન હોવાથી તેમના નાના ભાઈ મલ્હારરાવને ગાદીએ બેસાડયા. પરંતુ મહારાણી જમનાબાઈ સગર્મા હોવાથી રાજ્યના બધા અધિકાર આપ્યા નહોતા; પણ જ્યારે મહારાણીને કન્યા રત્નનો જન્મ થયો ત્યારે બધા અધિકાર આપ્યા. એ કન્યાનું નામ તારાબાઈ પાડ્યું. તેમનો જન્મ ૧૮૭૧ માં થયો.

પ્ર. મલ્હારરાવ મહારાજએ ગાદીએ બેસીને શું અયોગ્ય કામ કર્યું?

ઉ. શરૂઆતમાં તો રાજ્યકારભાર ઠીક ચલાવ્યો, પણ પછીથી રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા વધતી ગઈ, રૈયત વર્ગ અસંતુષ્ટ થયો, તેમના વાંધાભરેલા વર્તનથી રાજ્યમાં સઘળે ત્રાસ વ્યાપી રહ્યા, તેથી બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રાજ્ય વ્યવસ્થા સુધારવાની સૂચના કરવામાં આવી પણ તે વખતના રેસિડેન્ટ સાથે મહારાજને અણબનાવ હતો, તેથી સુધારો કરવાની મદદ મળી

નહિ. મહારાજની માગણીથી રેસિડેન્ટ ફેરને બદલી તેની જગ્યાએ સર લુઇ પેલીની ગવરનર જનરલના સ્પેશિયલ એજન્ટના હુદાથી નીમણુંક થઇ.

પ્ર. મહારાવ મહારાજના ઉપર કમિશન એસાડવાનું શું કારણ ?
ને તેનું શું પરિણામ થયું ?

ઉ. રેસિડેન્ટ કર્નલ ફેર જવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં તેને પી-વાના શરણતમાં ઝેર આપવાની કાઠએ કાશિસ કરી, તેમાં મહારાવનો હાથ છે, એવો તેને સંશય આવ્યો. તેથી મહારાજને થોડો વખત રાજ્યાધિકાર ઉપરથી દૂર કરી દેશી ગૃહસ્થો અને અંગ્રેજ અધિકારીઓનું કમિશન નીમાઈ તપાસ ચલાવી. મહારાજ નિર્દોષ ડર્યા, પણ રાજ્ય વહીવટની ખામી લક્ષમાં લઇ રાજ્ય કારભાર ચલાવવાને યોગ્ય નથી એમ ઠરાવી એક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરી રાજ્ય કારભાર ઉપરથી દૂર કર્યા. તા. ૧૯-૪-૧૮૭૫.

પ્ર. આ જાહેરનામામાં શું હકીકત હતી ?

ઉ. મહારાજ મહારાવ ગાયકવાડે બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિ કર્નલ ફેરને ઝેર દેવાની ઉશ્કેરણી કરી છે, એવા આરોપની તપાસ થવા માટે કમિશન નીમવામાં આવ્યું હતું, તે દરમ્યાન મહારાજને રાજ્યપદથી દૂર રાખ્યા હતા; કમિશનની તપાસને અંતે મતભેદ જણાયો છે, ને મહારાજ ઉપરનો આરોપ સાબિત થયો નથી. પરંતુ તેઓ ગાદીએ બેઠા પછી અત્યાર સુધીમાં રાજ્યમાં જે ગેરવ્યવસ્થા ને અધેર ચાલતાં હતાં, તથા જે રાજ્યો વચ્ચે જે મિત્રાચારીનો સંબંધ છે તે રહેવાનો સંભવ નથી, તેનો વિચાર કરીને શ્રીમતી મહારાણી વિક્ટો-

રીઆની સરકાર તેમને વડોદરાના રાજ્ય ઉપરથી દૂર કરે છે; અને તેમને વંશ વારસને મહારાજ તરીકેના હક્ક, માન તથા પ્રતિષ્ઠાથી હવેથી વિમુખ રાખશે. વડોદરા રાજ્યને ખર્ચે બ્રિટિશ સરકારની સમ્મતિથી તેઓ જ્યાં રહેવાનું પસંદ કરે ત્યાં તેમને તથા તેમના કુટુંબને ધાજે નેવી રીતે રહેવાની છૂટ છે.

શ્રીમંત ખંડેરાવ મહારાજે ૧૮૫૭ ના બળવામાં બ્રિટિશ સરકારને જે મદદ કરી છે, તેની બુજ્જ બાજીને શ્રીમતી મહારાણી વિક્ટોરીઆ વડોદરા રાજ્યને માટે યોગ્ય વારસ ગાયકવાડ કુટુંબમાંથી પસંદ કરવાની મહારાણી જમનાબાઈની વિનંતિ, કૃપાવંત થઈને સ્વીકારે છે. આવી રીતે લીધેલા વારસને રાજ્યના સર્વ હક્ક પ્રાપ્ત થશે; અને બેઉ સરકારની વચ્ચે થયેલા કાલકરાર છે તેવા કાયમ રહેશે. આથી મહારાણી જમનાબાઈએ દક્ષિણમાંના ગાયકવાડના વંશના કાશીરાવના આનંદરાવ, ગોપાળરાવ અને સંપતરાવ, એ ત્રણ પુત્રો પૈકી ગોપાળરાવ મહારાજને હતક લેવાનું નક્કી કર્યું. તા. ૨૭ મે સને ૧૮૭૫ ના રોજ હસ્તવિધાન કરી સમાજરાવ નામ આપી ગાદી ઉપર બેસાડયા. આથી તેમને સર્વ હક્ક પ્રાપ્ત થયા.

પ્ર. મહારાવ મહારાજને પદભ્રષ્ટ કર્યા ત્યારે કોણ દિવાન હતા ? ને તેમણે શા સુધારા કર્યા ?

ઉ. હિંદના દાદા દાદાબાઈ નવરોજી હતા. તેમણે ગાયકવાડ અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે સમાધાની કરવા માંડી, ન્યાયબાજી સુધાર્યું, અને રાજ્યના ખીજા ખાતામાં પણ સુધારા કર્યા. તેઓ દિવાનપદ ઉપર ઝાઝો વખત રહ્યા તથા. તેમણે ૧૮૭૫ માં વડોદરા બોલ્યું.

૩૦ હિંદના દાદા દાદાભાઈનું ચારિત્ર્ય કહો.

૬૦ સુભાષે બારસો વરસ ઉપર ધરાનથી આર્થ પ્રજનનું એક ટાણું આપણા દેશમાં આવીને વસ્યું હતું. આ લોકો અગ્નિપૂજક હતા, તેમના વંશજ તે પારસીઓ છે. તેમની અનેક પેઢીઓ થઈ ગઈ છે, તેથી હિંદુસ્તાનનેજ તેઓ પોતાની માતૃભૂમિ ગણે છે. તેમનું રહેઠાણ સુરત જીલ્લામાં છે. તેઓમાંથી કેટલાક વેપારમાં, કેટલાક સરકારી નોકરીમાં અને કેટલાક દેશ સેવા કરવામાં આગળ વધ્યા છે. જે મહાન દેશ સેવકોએ આપણા લોકોને પ્રજ્ઞના હક્ક અને જવાબદારીનું જ્ઞાન કરાવી ખ્રિષ્ટિય સરકાર પાસેથી રાજકાજ ચલાવવામાં કંઈક હિસ્સો મેળવી આપ્યો છે, તેમાં સૌથી મોખરે આ વીર નર ગણાય છે. એમણે સતત અરધી સદી સુધી દેશી પ્રજાની રાજકીય અને નાગરિક તરીકેના હક્કો વિષે મામણી, અંગ્રેજ સરકાર તથા ખ્રિષ્ટિય પ્રજાને જાહેર કરી તે પૂરી પડાવવા અથાગ શ્રમ વેઠ્યો છે.

દેશભક્ત દાદાભાઈનો જન્મ ૧૮૨૫ માં મુંબાઈમાં થયો. એમનું વતન નવસારી હતું. એટલે તેઓ શ્રીમંતની રૈયત છે. તેમના વડીલો મોખેદ હતા, પણ દાદાભાઈએ ધર્મક્રિયાઓ કરાવવાનું છોડી લોકસેવાનું કામ પસંદ કીધું. તેમની ચાર વર્ષની ઉંમરે તેમના પિતા મરણ પામ્યા, તેથી તેમની માતાની છાયામાં ઉછર્યા. અયપણમાં તેમની સ્થિતિ ગરીબ હતી, કેળવણી મેળવવા તેમણે અત્યંત પ્રયાસ કર્યો હતો. “પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી” એ કહેવત તેમણે ખરી પાડી છે. સને ૧૮૪૫ માં તેમનું નામ જાણીતું થયું. તેમને કાય.

દાના અભ્યાસ માટે વિદ્યાયત મોકલવાના હતા, પણ તે વિચાર બંધ પડ્યો. નવ વરસ કહે મુંબાઈની પાઠશાળામાં ગણિત અને પદાર્થવિજ્ઞાનના શિક્ષકની જગાએ તેમની નીમણૂક થઈ. એ જગાએ તેમણે પોતાના કામથી સંતોષ બતાવ્યો.

સને ૧૮૫૫ માં તેઓ વેપારાર્થે ઇંગ્લાંડ ગયા. ત્યાં તેમણે “લંડન ઇન્ડિઅન સોસાયટી” નામે મંડળી સ્થાપી, તે હજુ પણ ચાલુજ છે, ત્યાં એમણે અનેક પ્રકારે દેશની સેવા બજાવવા માંડી. વેપારમાં ફતેહ ન મળ્યાથી તેઓ પાછા ફર્યા. તેમણે સ્ત્રી કેળવણી માટે અનેક સંસ્થાઓ સ્થાપી, વર્તમાન પત્રોમાં ઘણી બાબતના લેખો લખ્યા, અને બીજા ઘણાં જાહેર સેવાનાં કામો કર્યા છે.

આ વખતે વડોદરાના રાજ્યમાં અધેર ચાલતું હોવાથી બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રાજ્ય વ્યવસ્થા સુધારવા સારૂ તેમની દિવાનપદ ઉપર નીમણૂક કરી. તેમણે ધામે ધામે બધાં ખાતાંમાં સુધારા કર્યા, ને બ્રિટિશ સરકાર સાથે સમાધાની કરાવી. પણ ૧૮૭૫ માં તેમણે વડોદરા છોડ્યું. વડોદરાની એમની સેવાની કદર કરીને શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે સને ૧૯૧૫ થી માસિક રૂ. ૩૦૦ નું પેન્સન બાંધી આપ્યું છે, મુંબાઈની સારદાપોઠે તેમને હમણા એલ. એલ. ડી. ની પદ્ધિ આપી છે.

લૉર્ડ રીપનની કારકીર્દીમાં દેશીઓને સ્વરાજ્યનો હક્ક મળ્યો, તેથી કેળવાએલા દેશીઓએ ૧૮૮૫ માં હિંદી પ્રજા સમાજ સ્થાપ્યો, તેના એ પ્રમુખ થયા હતા. અત્યાર સુધીમાં તેઓ ત્રણ વાર પ્રમુખપદે બીરાજ્યા હતા. સને ૧૮૯૨ માં

તેમને આમની સભાના સભાસદ તરીકે ચુંટી કાઢ્યા, ત્યારે આખા દેશમાં ઘેર ઘેર દીવાળી થઇ રહી હતી. કેમકે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થનાર એ પહેલાજ હિંદી હતા. એમણે આપણા દેશની આર્થિક સ્થિતિને લગતાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. પોતાનાં ભાષણો દ્વારા રાજકીય બાબતોમાં કેવી રીતે હક્કો મેળવી શકાય, તે વિષે દેશીઓને સારો બોધ આપ્યો છે. આપણી પ્રજાની કિમતી સેવા બજાવનારા મહા પુરુષોમાંના આ એક છે. એઓ સૌથી વૃદ્ધ હોવાથી “હિંદના દાદા” તરીકે ઓળખાયા છે. તેઓ તા. ૨૭ માર્ચે જુન સને ૧૯૧૭ ના રોજ સ્વર્ગવાસી થયા છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાંતિ આપો.

પ્ર૦ પ્રથમના વખતમાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું સૈન્ય કેટલી જાતનું અને કેવી રીતનું હતું ?

ઉ૦ ગાયકવાડના વંશના મૂળ પુરુષ સાનગઢમાં આવી વસ્યા હતા; તે વખતે તે દાબાડેના સરદાર હતા; વખત જતાં તેમના દીકરાને સેનાપતિનો અધિકાર મળ્યો. અને પાછળથી મહારાજાની પદ્ધતિ પહોંચ્યા. એ કામમાં તેમને ઘણા મરાઠા સરદારોની મદદ હતી.

૧ પ્રથમ પદ સ્વારોનું છે. હજુરાત પાગા તે પિલાજીરાવના વખતથી છે. તેમની પાસે જરીપટકો, નિશાન, (રાજ્યનો વાવટો) અને રાજ્યનું નગાઈ રહે છે. આ રાજ ચિન્હો સનારાના શાહુ મહારાજા તરફથી મળ્યાં હતાં. લશ્કરનો આ ભાગ ખુદ મહારાજાની સરદારી નીચે રહે છે. દશરાની સ્વારીમાં જરી પટકો લઇને આ પાગા નીકળે છે.

૨ જે સરદારો પિલાજીરાવ અને દામાજીરાવની સાથે દક્ષિણમાંથી આવ્યા હતા, તેઓના વંશજો પોતાની પાખા રાખે છે, સરકાર તરફથી એ લોકોને અમુક પગાર મળે છે, અને રાજ્ય તરફથી સાંઠ માન રાખવામાં આવે છે. આ પુરૂષોમાં રાજે પાંદરે, રાજે ઘોરપડે, અને મીરસાહેબ એ મુખ્ય છે.

૩ પરદેશી લોકોને પણ લશ્કરમાં રાખવામાં આવતા. પહેલાં તે તે થોડા હતા, પણ જેમ જેમ શહેરો અને કિલ્લાઓ જીતાયા, તેમ તેમ તેના રક્ષણ માટે વધારો કરતા ગયા. આ સૈન્યને સિખંદી કહેતા. સિખંદીના નાયકોમાં અમીન જમાદાર, બચા જમાદાર, રાધા રામચંદ્ર અને કાસમ કાળે એ મુખ્ય હતા. આ બધું સૈન્ય ઘોડેસ્વારનુંજ હતું.

૪ ચોથી જાતનું સૈન્ય—સારા પગારદારોવા બદલે પોતાના ઘોડા લઈ ઢુંકા પગારમાં બીજા માણસો નોકરી કરતા. આ લોકો સાંઠ કામ બજાવતા. લશ્કરી સરદારોને જમીન કે મામ કવચિતજ આપવામાં આવતાં. ઘણું કરીને નોકરીના બદલામાં રોકડ રકમ આપવામાં આવતી.

૫ પાયદળ લશ્કરની શરૂઆત કોના વખતથી થઈ ?

ઉં શ્રીમંત ખડેરાવ મહારાજના વખતથી પાયદળ લશ્કર રાખવાની શરૂઆત થઈ. કિલ્લાના બચાવ અર્થે આવી ફાજનો ઉપયોગ કરતા. તેમાં ઘણાખરા આરબો છે. ખડેરાવ મહારાજએ સૈન્ય સુધારવા સારો પ્રયાસ કર્યો હતો. લશ્કરમાં કેટલાક અંગ્રેજોને તથા યુરેઝીઅનોને રાખીને વિલાયતી ક્વાયત દાખલ કરી. પોતે બાહોશ લડવૈયા હોવાથી સૈન્યને સુધારવામાં બહુ રસ પડતો.

પ્ર૦ હાલ આપણા રાજ્યમાં ક્યા ક્યા પ્રકારનું કેટલું સૈન્ય રાખવામાં આવ્યું છે ?

ઉ૦ એ પ્રકારનું છે. એકને 'રેઝ્યુલર' એટલે કવાયતી અને બીજાને "ઈર્રેગ્યુલર" એટલે બીનકવાયતી ફાજ કહે છે. રેઝ્યુલરમાં ૧૬૦ તોપખાનાના માણસો, ઘોડેસ્વાર લશ્કરની ચાર ટુકડીઓમાં ૧૫૮૨ માણસો, અને પાયદળની પાંચ ટુકડીના ૩૨૧૭ માણસો છે. એ સિવાય લશ્કરી વાજામાં ૧૧૭ માણસો છે તે જુદાં. એકંદરે કવાયતી લશ્કર ૫૦૮૪ માણસોનું છે. એ બધા સૈન્યના આઠ અમલદાર છે. ઈર્રેગ્યુલર સૈન્યમાં પણ ઘોડેસ્વાર અને પાયદળ બંને છે. શિક્ષેદાર, સિખંદી, પાગાનિ હાય, અને ખાલસા એ બધા મળીને ૩૦૮૬ માણસો છે. લશ્કરી ખાતાને એકંદરે ખર્ચ વર્ષે લગભગ ૨૦ લાખ રૂપિયા થાય છે. આ ખાતાથી પોલિસ ખાતુ તદ્દન જુદું જ છે.

(૧૨) શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ ૧૮૭૫થી ચાલુ.

પ્ર૦ મહારાવ મહારાજ પછી ગાદીપતિ કોણ થયા ?

ઉ૦ આપણા હાલના શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ તા. ૨૭ મે સને ૧૮૭૫ ના રોજ રાજ્યાશ્ઠ થયા. તે વખતે તેમની ઉંમર ૧૩ વરસની હતી. જેથી યોગ્ય વયે સને ૧૮૮૧ ની સાલમાં તેમને સર્વ અધિકાર પ્રાપ્ત થયા.

પ્ર૦ શ્રીમંતની બાહ્યાવસ્થામાં રાજ્યકારભાર ચલાવવાની શી વ્યવસ્થા કરી હતી ?

ઉ૦ ઈંદોર સરકારની પરવાનગીથી રાજ સર ટી. માધવરાવને વડોદરાના દિવાનપદ ઉપર રાખી કામ લેવામાં આવ્યું હતું.

પ્ર૦ આપણા શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજને ગાદી શી રીતે મળી ?

ઉ૦ વડોદરામાં મહારાવ ગાયકવાડને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યા, તે વેળા ખડેરાવ મહારાજનાં પત્ની મહારાણી જમનાબાઈએ એમને દત્તક લીધા. ખાનદેશ જીલ્લાના એક ગામમાં સને ૧૮૬૩ માં જન્મ્યા હતા. એ રીતે એમણે રાજ્યના બધા હક્કો, માન પ્રતિષ્ઠા તથા રાજ્ય કર્તા તરીકેની સર્વ હકુમત પ્રાપ્ત કરી.

પ્ર૦ વડોદરાનું રાજ્ય હિંદનાં દેશી રાજ્યોમાં કયું પંક્તિનું ગણાય છે ને તે શા કારણથી ?

ઉ૦ હિંદમાં એકંદરે દેશી રાજ્યો ૬૪૬ છે. તે પૈકી બાર પંદર તો મોટાં છે. વડોદરાનું રાજ્ય વિસ્તારમાં બીજા કરતાં નાનું છે, અને એનું ઉત્પન્ન પણ ઓછું છે; તેમ છતાં હાલના મહારાજશ્રીએ અથાગ શ્રમ વેળીને જે જ્ઞાન, વિદ્યા, અને ગૌરવ સંપાદન કર્યાં છે, તેને પરિણામે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને સઘળા દેશીઓ સૌથી શ્રેષ્ઠ રાજ્ય કર્તા તરીકે સ્વીકારે છે; અને આખા દેશમાં તે બીજા નંબરનું દેશી રાજ્ય ગણાય છે. પહેલા નંબરે નિજમ સરકાર અને બીજે નંબરે ગાયકવાડ સરકાર ગણાય છે.

પ્ર૦ શ્રીમંતે પોતાની પ્રજાને માટે શાં શાં કામ કર્યાં છે ?

ઉ૦ શ્રીમંતે યુરોપ, અમેરિકા, જાપાન તથા મિસર વગેરે દેશોમાં મુસાફરી કરી અનેક પ્રકારનું ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવ્યું છે, અને જુદી જુદી પ્રજા કેવી રીતે આગળ વધી છે, તેનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેમને પ્રશ્નિમના સંસ્કારો પ્રાપ્ત થયા છતાં હિંદવાસી હોવાનું અભિમાન છે, અને તેઓનું જીવન એક ખરા નર

અને ઉમદા નરેશને દીખાવે તેવું છે. પોતે મેળવેલી માહિતીનો બહોળો હાથે ઉપયોગ કરી ૩૦ વરસમાં તો વડોદરાની પ્રજાને ઉન્નતિને માર્ગે ચઢાવી છે. અજ્ઞાનનો આંધકાર દૂર કરવા શાળાઓ સ્થાપી છે; જનસુખાકારી સારી રહેવા માટે અનેક ઉપાયો યોજ્યા છે; સારા રસ્તા, રેલ્વે, દવાખાનાં, પાણીનાં આંધકામો તથા ખેતીના સુધારા અર્થે અને ઉદ્યોગ ધંધાને માટે સંસ્થાઓ સ્થાપીને પ્રજાના ઉપર અસંખ્ય ઉપકારો કર્યા છે. લોકોને અનેક પ્રકારના હક્કો આપ્યા છે, અને પ્રજા પોતાની જવાબદારી સમજી ખડું નાગરિક જીવન ભોગવવાને યોગ્ય અને તેવી વ્યવસ્થા કરી છે. આખા એશિયા ખંડમાં જાપાન પછી વડોદરાએજ કેળવણી મફત અને ફરજિયાત આપવાની સારી વ્યવસ્થા કરી છે.

પ્ર૦ શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજની કીર્તિ હિંદુસ્તાનમાં શા કારણથી પ્રસરી છે ?

ઉ૦ દેશીઓના ધંધા ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ માટે તથા સંસાર સુધારા માટે ભરાતા મંડળમાં બાપણુ આપી હિંદી પ્રજાને કિંમતી બોધ આપ્યો છે. કોમ પણુ જાતના ભેદ વગર જે સંસ્થા દેશમાં સારી જણાઈ તેને શ્રીમંતે ઉદાર દિલે મદદ કરી છે, તથા હિંદુ, મુસલમાન અને પારસી સૌ હિંદ માતાના સંતાન છે, એમ માની પોતાના રાજ્યમાં યોગ્યતા પ્રમાણે અધિકાર આપ્યા છે. વડોદરાના દિવાનપદ ઉપર દેશના જુદા જુદા ભાગમાંથી અને જુદી જુદી કોમમાંથી પસંદ કરી બાહોશ હિંદીઓની એમણે નીમણુંક કરી છે. એક પ્રસંગે થોડો વખત સુધી મી૦ સેડન નામના અંગ્રેજ ગૃહસ્થને પણ તે

અધિકાર ઉપર નીચ્છા હતા. આ બધી હકીકતથી સિદ્ધ થાય છે કે વડોદરા રાજ્યનું જ નહિ, પણ આખા દેશનું હિત વિચારીનેજ આપણા કૃપાળુ મહારાજ રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે. આવા નમુનેદાર અને કર્તવ્યપરાયણ નરેશના પ્રત્યે પ્રજા ભક્તિ ભાવ રાખે તેમાં શી નવાઈ ? શ્રીમંતના ઉપર પ્રભુની પણ મહેર છે.

પ્ર૦ શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજને શું પરિવાર છે ?

ઉ૦ ૧ યુવરાજ ક્ષત્રેહસિંહરાવ સ્વર્ગવાસી થયા છે, ૨ શ્રીમંત જયસિંહરાવ, ૩ શ્રીમંત ધૈર્યસિંહરાવ, ૪ શ્રીમંત શીવાજીરાવ, તથા એક પુત્રી શ્રીમતિ ઇંદિરા રાજ, તે કુચ બિહારના રાજ સાથે પરણાવ્યાં છે.

પ્ર૦ શ્રીમંત ક્ષત્રેહસિંહરાવને શું પરિવાર છે ?

ઉ૦ એક પુત્ર યુવરાજ પ્રતાપસિંહરાવ તથા બે પુત્રીઓ મન્દુમતિ તથા લક્ષ્મીદેવી છે.

પ્ર૦ વડોદરા રાજ્યની રાજ પ્રજાને લાભદાયી ખુશીઓ કયી છે ?

ઉ૦ ૧ વડોદરા વિશ્વામિત્રિના કિનારે ગુજરાતના મધ્ય બિંદુ જેવું છે. પાલણુપુરથી વલસાડ સુધી અને દારકાંથી ખાનદેશ સુધી વડોદરા રાજ્યનો વિસ્તાર છે. અનેક દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ સુલક સાથે વડોદરાનું રાજ્ય સળભેળ હોવાથી ખનતા ખનાવોની એક ખીજ રાજ્ય ઉપર અસર થાય છે. હૈદરાબાદ, મહેસુર, ઉદેપુર, ગ્વાલીઅર અને કાશ્મીર વગેરે રાજ્યોને તાબે એકે બંદર નથી, પણ આપણા રાજ્યનો અમરેલી અને નવસારી પ્રાંત દરિયા કિનારે છે, આથી પરરાજ્યો સાથેના સંબંધ અને વેપારવણ વધારી શકાય છે.

- ૨ શ્રીમંતને કેટલાંક દેશી રાજ્યો ખંડણી આપે છે, ખંડણી ઉધરાવવામાં કોઇ પણ જાતનો જુલમ કે લઢાઇ થતાં નથી, તેથી તે બધાંની સાથે દોસ્તીનો ધાડો સંબંધ થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે એ રાજ્યો વડોદરા સરકારની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરવાથી આતુર રહે છે.
- ૩ બીજાં મરાઠા મુખ્ય રાજ્યો અંગ્રેજ સરકાર સાથે લઢાઇમાં ઉતરી પરાજય પામ્યાં છે, ત્યારે ઓમશીશમી સદીની શરૂઆતથી આજ સુધી શ્રીમંત સરકાર અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે કોઇ દિવસ લઢાઇ થઇ નથી. ઉલટું એક બીજાને મદદ કરીને મહાત કીધા છે. લાંબા વખતના આ સહવાસથી વડોદરાને લાભ થયો છે, અને વડોદરાની મદદથી બ્રિટિશ સરકારનું રાજ્ય તેના આસપાસમાં સખળ થયું છે. વળી આ બે રાજ્યોની દોસ્તીથી ખંતે સરકારની પ્રજા વચ્ચે ઘણો સંબંધ જોવામાં આવે છે.
- ૪ આપણા દેશનાં દેશી રાજ્યોમાં વડોદરાની પ્રજા સૌથી વધારે હક્કો ભોગવે છે; કાયદા બાંધવામાં તે ન્યાય આપવામાં પ્રજાની સમ્મતિ લેવાય છે; ન્યાય અને કારોબારી ખાતાં જુદાં છે; પ્રજાના હિતાર્થે રાજ્ય તરફથી અનેક નિયમો થયા છે અને લોકો સુખી થાય તે માટે રાજ્યતંત્રીઓ અત્યંત કાળજી રાખે છે; રાજ્યના દરેક પ્રાંતમાં રેલ્વેની સગવડ કરી આપી છે; પ્રાંત પંચાયતો તથા ગ્રામ્ય પંચાયતો સ્થાપી લોકોને રાજકર્મમાં ભાગ લેતાં શીખવે છે; એવા એક જુના, પ્રતિષ્ઠિત તથા તમુકેદાર દેશી રાજ્યની પ્રજા ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે પોતાની જવાબદારી સમજી પોતાની ઉન્નતિ સાર સજ પ્રયત્ન કરતી રહે,

તથા રાજ્ય કર્તાને ખરા દિલથી ચહાય તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

પ્ર. દિવાન કોને કહે છે તે તેમનું શું કર્તવ્ય છે ?

ઉ. રાજ્યની બધી વ્યવસ્થા જે મુખ્ય અધિકારી તરફથી થાય છે, તે દિવાન કહેવાય છે. રાજ્યના બધા અમલદારોનો તે ઉપરી છે. રાજ્યતંત્ર બરાબર ચાલે છે કે કેમ ? તે બાબત તે શ્રીમંત સરકારને જવાબદાર છે; આ રાજ્ય અને પરરાજ્ય વચ્ચેનો બધો વહેવાર દિવાન ચલાવે છે.

પ્ર. “વડોદરાની દિવાનગીરી હજાર દિવસની” એવી કહેવત શાથી ચાલી છે ?

ઉ. આનંદરાવ મહારાજના વખતમાં પહેલા દિવાન રાવજી આપાજી થયા હતા; તેમના વંશમાં દિવાનગિરી ચલાવવા અંગ્રેજ સરકારે વચન આપ્યું હતું, તેથી તેના દત્તક પુત્ર સીતારામ રાવજીને દિવાનગિરી મળી. ત્યાર પછી લગભગ ત્રણ ચાર વરસે દિવાન બદલાતા ગયા, તેથી લોકોમાં કહેવત ચાલી કે “વડોદરાની દિવાનગિરી હજાર દિવસની;” તોપણ કેટલાક દિવાનો પાંચ છ કે તેથી પણ વધારે મુદત કાયમ રહ્યા છે. વળી ગંગાધર શાસ્ત્રી, દાદાભાઈ નવરોજી ને રમેશચંદ્ર દત્ત જેવા અગ્રણ્ય પુરુષો પણ દિવાનપદે આવી ગયા છે.

પ્ર. દિવાન નીમવામાં અંગ્રેજ સરકારની પરવાનગી લેવાનું કારણ શું ?

ઉ. ઓગણીશમી સદીની પહેલી વીશીમાં વડોદરાના રાજ્ય કારભારમાં કેટલીક અણધારી અડચણો આવી, દિવાન રાવજી આપાજીએ તે અડચણો દૂર કરવા અંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી; ત્યારથી એવું કહેવામાં આવે છે કે વડોદરાના દિવાનની નીમણુંક

કરવા જે માણસને શ્રીમંત સરકાર પસંદ કરે, તેની મંજૂરી માગ્યા બાદ દિવાનપદ આપવું. આથી કેટલીક ગેરસમજૂત થવા લાગી. લગભગ અરધી સદી સુધી મંજૂરીથી નીમણુંક થતી, પણ વડોદરા સરકાર સ્વતંત્ર રીતે દિવાન નીમવા ઉત્સુક હતી.

પ્ર૦ શ્રીમંત સરકારને સ્વતંત્ર રીતે દિવાન નીમવાનો આધિકાર શાથી મળ્યો ?

ઉ૦ વડોદરામાં શ્રીમંત ખંડેરાવ મહારાજ ગાદી ઉપર હતા, તેમણે સિપાઇઓના બળવામાં અંગ્રેજ સરકારને બહુ કિંમતી મદદ કરી હતી. તે વારે શ્રીમંતે સ્વતંત્રપણે દિવાન નીમવાની ઇચ્છા જણાવી, ત્યારે અંગ્રેજ સરકાર સાથેની એકરંગી દોસ્તી લક્ષમાં લઇ એમ ઠરાવ્યું કે વડોદરા સરકાર બ્રિટિશ સરકારની સમ્મતિ વગર પોતાનો દિવાન નીમી શકશે. એવી ખબર મુંબાઇના ગવર્નર ફિટઝ જીરાલ્ડે તા. ૯ અક્ટોબર સને ૧૮૬૭ ના રોજ લેખી મોકલી આપી. ત્યારથી યોગ્ય માણસોની દિવાનની જગાએ આપણા મહારાજ તરફથી નીમણુંક થાય છે.

પ્ર૦ કયા કયા દિવાનો પાંચ અને તેથી વધારે વરસની મુદત સુધી રહ્યા ?

ઉ૦ રાજા સર ટી. માધવરાવ, દિવાન બા. મણીભાઇ જશભાઇ, શ્રી નિવાસ રાઘવ આયંગર, કેરશાસ્ત્રી રૂસ્તમજી શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવે અનેકવાર દુનિયાની મુસાફરી કરી છે, ઇશ્વરે એમને અલૌકિક બુદ્ધિ ને શક્તિ આપી છે. સ્વાભાવિક રીતે એઓ બહુ ઉદાર દીક્ષના છે. વડોદરા રાજ્યની ઉન્નતિ કરવા માટે આપણા દેશમાં જે કાંઈ કામેલ નર નજરે પડે છે, તેને

દિવાન નીમે છે. આ રીતે મદ્રાસના શ્રી નિવાસ રાધવ, બંગા-
ળના રમેશદત્ત તથા બિહારીલાલ મુખા વડોદરાના દિવાન
નીમાયા હતા. વળી વી. પી. માધવરાવ સી. આઇ. ઇ. થયા.
તેઓ ૧૯૦૪ થી ૧૯૦૬ સુધી ત્રાવણકોરના ને ૧૯૦૬ થી ૧૯૦૯
સુધી મહેસુર રાજ્યની અગત્યના જગ્યાઓએ કામ કર્યું હતું.
આપણા દેશના રાજદારી પુરષોમાં એમની મહુના ધાય છે.
હાલના દિવાન બા. મનુભાઇ નંદશંકર છે. એમણે પણ આ
રાજ્યની અગત્યની જગ્યાઓએ લાંબી મુદતથી કામ કરેલું છે.
એએ ધણા બાહોશ છે.

આ ઉપરથી અહીં એટલું જોઇ શકીએ છીએ કે વડોદ-
રાની આ સૌથી મોટી જગા ઉપર કોઇ પણ માણસ જો તે-
નામાં યોગ્યતા હોય તો આવી શકે છે. અને પોતાના બુદ્ધિ-
બળથી આપણા રાજ્યની પ્રગતિ સુખી કરી શકે છે.

પ્ર. રમેશચંદ્રના ચરિત્રની હકીકત કહો.

ઉ. આ મહાપુરુષનો જન્મ ૧૮૪૮ માં બંગાળા પ્રાંતમાં થયો હતો.
એકવીસ વર્ષની વયે વિલાયતમાં સનદી નોકરી માટેની અધરી
પરીક્ષા એમણે પસાર કરી હતી, અને ૧૮૭૧ માં પાછા દેશમાં
આવી નોકરી ઉપર ચઢ્યા હતા. પ્રગતિ તથા સરકારની પ્રીતિ
સંપાદન કરી લગભગ ૨૭ વર્ષ સુધી ઉત્તમ પ્રકારે સરકાર સેવા
બજાવી હતી. ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં બદવાનના કમિશનરની મા-
નવંતી જગ્યાએ નીમણુંક થઇ હતી, અને ૧૮૯૭ માં ઓરિ-
સ્સાના કમિશનર થયા હતા. આવી મોટી જોખમદારીની જ-
ગ્યાએ, એ પહેલાં કોઇ દેશી ગૃહસ્થને અંગ્રેજ સરકારે
નીમણુંક ન હતો.

લેખક તરીકે, વક્તા તરીકે અને એક રાજદ્વારી પુરૂષ તરીકે એમણે મેળવેલી ખ્યાતિથી શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે તેમને પ્રથમ અમાત્ય તરીકે નીમ્યા હતા. તે વેળા દિવાનના ઓદ્ધા ઉપર ફેરફારપણ હતું. ત્રણ વર્ષ સુધી મહેસુલી અને નાણા ખાતાનું કામ કરી અનુભવિ દિવાનના હાથ નીચે રહી માહિતી મેળવ્યા બાદ ૧૯૦૯ માં દિવાનપદ ઉપર નીમાયા હતા. શ્રીમંતની ઉદાર રાજનીતિને અનુસરીને રાજ્યવસ્થામાં મોટા ફેરફારો થયા. ગ્રામ્ય પંચાયત અને પ્રાંત પંચાયતો સ્થાપવામાં આવી; તથા કેટલાક કઢંગાવેરા કાઢી નાંખી આવપત વેરો દાખલ કરવામાં આવ્યો. ન્યાય અને કારોબારી ખાતાનાં કામ માટે જુદા અધિકારીઓ નીમી સંગીન અને બેવસ્થિત કરવામાં આવ્યું. સને ૧૯૦૯ ના નવેમ્બર માસમાં વોયસરોય લોડ મિન્ટો વડોદરે પધાર્યા; ત્યારે વડોદરાનું રાજ્યતંત્ર ઉત્તમ રીતે ચાલતું જોઈ બહુજાળ ખુશી થયા હતા. અને આ સરકારની તથા અંગ્રેજ સરકારની દોસ્તી હમેશ કાયમ રહે એની ઇચ્છા જણાવી હતી. સને ૧૮૯૮ માં તે હિંદી પ્રજા સમાજના પ્રમુખ નીમાયા હતા. આ રાજ્યમાં તેઓએ અગિયાર વર્ષ કામ કર્યું અને વડોદરામાં દિવાનપદ ઉપર હતા તેવામાંજ સ્વર્ગવાસી થયા.

પ્ર૦ રમેશચંદ્ર દત્તનું નામ શાથી પ્રખ્યાત થયું છે ?

ઉ૦ એમણે રામાયણ તથા મહાભારતનો પંગેજી કવિતામાં સાર પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, દેશની આર્થિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ લખ્યો છે; તથા પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં જનસમાજ કેવો હતો તેનું સુંદર ચિત્ર પોતાના એક પુસ્તકમાં લખ્યું છે, તે “હિંદના પ્રાચીન

સુધારાનો ઇતિહાસ” એ નામે પ્રસિદ્ધ છે, એ સિવાય નવલ-
કથાઓનાં, મુસાફરીનાં તથા સાહિત્યનાં પુસ્તકો લખી અમર
નામ મેળવ્યું છે. ઉછરતા માણસોને રમેશનું જીવન આદર્શ
જીવન રૂપ છે. રમેશના જીવન વર્ણનના પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત
શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવે સ્વહસ્તે લખીને તેમની કીર્તિમાં
વધારો કર્યો છે, અને એ મહાપુરુષના કામની સારી યુગ
કરી છે.

પ્ર૦ આપણા રાજ્યમાં નાણાંની ભેવડ દેવડનો વહીવટ કેવો ચાલતો
હતો ?

ઉ૦ પાછલી સાલનું દેવું પતાવવાને તથા ચાલુ સાલનો ખર્ચ નીભા-
વવાને રાજ્ય તરફથી નાણાં કરજો લેવાતાં. રાજ્યને જ્યારે
જ્યારે કાઢને કંઈ મોટી અગર નાની રકમ આપવાની હોય
ત્યારે રાજ્ય તરફથી રોકડ આપવામાં આવતી નહિ, પણ
પેઢીઓ ઉપર ચીઠ્ઠીઓ આપવામાં આવતી. પેઢીઓ સરકારને
નાણાં ધીરતી, અને તેને સરકાર તરફથી વરાત (હુડી) આપ-
વામાં આવતી. આવરાતો કમાવીસદાર કે ઇન્જરદાર, જે
મહાલ ઇન્જરે રાખતા તેમના ઉપર કાઢવામાં આવતી. ઇન્જર-
દારો, વરાત પ્રમાણે શાહુકારોને નાણાં અદા કરતા, ને ઇન્જર-
રાની બાકીની રકમ સરકારમાં ભરતા.

પ્ર૦ નાણાં ઉપાડવાની પદ્ધતિઓ કયી હતી ?

ઉ૦ ૧ પેઢીઓ ઉપર ચીઠ્ઠીઓ આપીને નાણાં ઉપાડવાની પદ્ધતિને
પોતદારી કહેતા. જેઓ સરકારને રોકડ નાણાં ધીરતા અને
કમાવીસદાર પાસેથી વસુલ લેતા તેઓ પોતદાર કહેવાતા. આન-
દરાવ ગામકવાડના વખતમાં પાંચ પોતદાર હતા. સાથી મોટા

પોતદાર હરિભક્તિ અને ગોપાળ મૈરાગ હતા, રાજ્યને જોષતાં કુલ નાણાંનો ફે જેટલો ભાગ એમના તરફથી મળતો. બાકીનો કાઠિયાવાડના રતનજી કહાનદાસ તરફથી અને લાલા મંગળ તથા સામળ બેચર તરફથી ધીરવામાં આવતો. પેઢીવાળા છ ટકાથી બાર ટકા જેટલું બ્યાજ લેતા. ધાકજી દાદાજીએ એ બ્યાજનો દર છટાડી નાખાવ્યો હતો, અને પોતે હરિભક્તિ અને મૈરાગની સાથે ભાગમાં પોતદાર બન્યા હતા; અને એ રીતે ધનાઢ્ય થયા હતા.

મહારાજ સયાજીરાવ ખીજાએ પોતે એક પેઢી કાઢી હતી, અને શાહુકારોને બદલે પોતેજ પોતદાર થઇ નાણાંનો વહીવટ રાખવા માંડ્યો. વળી ખંડેરાવ મહારાજાએ ૧૮૫૯-૬૦ નાં બે બેન્કો કાઢી. આ બંધી પેઢીઓએ સારો નફો મેળવ્યો હતો. તે એટલે સુધી કે જ્યારે મહારાજાવ ગાદીએ આવ્યા ત્યારે તેમને કોઇ શાહુકારની ગરજ રહી નહિ. સર ટી. માધવરાવના અમલ દરમ્યાન ત્રણે બેન્કોનાં નાણાં સરકાર ત્રીજેરીમાં જમે કરાવવામાં આવ્યાં હતાં.

૨ સરકાર તરફથી જે નાણાં અદા કરવાનાં હોય તે રોકડ રકમમાં આપવામાં આવતાં. હાલમાં વડોદરા બેંક વીસ લાખની થાપણથી કાઢવામાં આવી છે, તેની મારફત શ્રીમંત સરકાર જેને તેને નાણાં અદા કરે છે. એ બેંકને સરકારની સારી મદદ છે, પણ તેની એકંદર વ્યવસ્થા ભાગીદારોએ તીમેલા ડાયરેક્ટરો સ્વતંત્ર રીતે ચલાવે છે. વડોદરા બેંકની નવસારી, અમદાવાદ અને મહેસાણામાં શાખાઓ કાઢવામાં આવી છે. આ વ્યવ-

સ્થાયી રાજ્યના વેપારી તથા ધંધાદારી વર્ગને ધણી સગવડ થઈ છે.

પ્ર૦ સરકાર તરફથી નાણાં અદા કરવાની રીત કેવી હતી ?

ઉ૦ સરકાર તરફથી નાણાં જે રીતે અપાતાં હતાં. ભરીપૂરી રકમ અધે પ્રસંગે અપાતી નહિ. પૂરેપૂરાં નાણાં કોઈ કોઈ વાર અદા થતાં પણ કેટલેક પ્રસંગે દર સેંકડે રૂ. ૩-૧૨-૦ કાપી લેવામાં આવતા. આ કપાતમાં પોતદારીના રૂ. ૨-૦-૦ તથા બ્યાજ અને ગુમાસ્તીની હકસાધનો સમાવેશ થતો. આ કપાતના પગાસ ટકા સરકાર જમા થતા.

પ્ર૦ હિંદવાસીઓ રાજ્ય ભક્તિમાં મશહૂર છે એમ તમે શાથી જાણી શકો છો ?

ઉ૦ ધણા પ્રાચીન કાળથી હિંદુઓ રાજ્યને પ્રજા પાલક તરીકે ગણતા આવ્યા છે. ઇંગ્લેંડ, સ્કોટલેંડ, કે ફ્રાન્સની પેઠે આપણા દેશમાં પ્રજાએ કોઈ પણ વખત રાજા સાથે યુદ્ધ કરીને તેને શિક્ષા કરી નથી. નહારા રાજ્યને પણ વશદાર પ્રજાએ નીભાવી લીધા છે. મલ્હારરાવ જેવા રાજ્યને પણ જ્યારે પદ્મશ્રી કરવામાં આવ્યા ત્યારે વડોદરાની રૈયત દિલગીર થઈ હતી; રાજ્યએ પ્રજાને ખડુ રંજીડી હતી તે વાત પણ વીસરી ગઈ હતી. આવી સુશીલ પ્રજા સારા રાજ્યને વિષયુઅંશ તરીકે માને તો તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

પ્ર૦ શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ ઉપરનો પ્રજા પ્રેમ શાથી જણાઈ આવે છે ?

ઉ૦ શ્રીમંતે ચારે પ્રાંતોમાં ફરી ભોકાની સ્થિતી નજરે જોઈ લીધી. જુદી જુદી સંસ્થાઓ સ્થાપી, રૈયતનાં દુઃખ દૂર કરવા સતત

યાન કરવા માંડ્યો. આ રીતે કરેલા ઉપકારો ગુણ્ય પ્રજા
 વીસરી જાય તેમ નથી. સુખદુઃખના અનેક પ્રસંગોમાં પ્રજાએ
 પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવી છે. શ્રીમંતના પ્રથમ લગ્નના
 યુવરાજ ક્ષેત્રસીંહરાવનો જન્મ થયો, ત્યારે આખા રાજ્યમાં
 આનંદ આનંદ યર્ષ રહ્યો હતો. જ્યારે ૧૯૦૮ માં યુવરાજનો
 અકાળ સ્વર્ગવાસ થયો, ત્યારે રૈયત શોકમાં ડુબી ગઈ
 હતી. રાજ્યનો અધિકાર લીધાને જ્યારે પચીસ વર્ષ પૂરાં થયાં
 ત્યારે પ્રજા જને મહા ઉત્સવ કર્યો હતો; તથા રાજ્ય કર્તા
 સદા સુખી રહ્યો એવી ઘેર ઘેર પ્રાર્થના થઈ હતી. પ્રજા પ્રેમની
 એવી તો કંડી લાગણી વડોદરા રાજ્યમાં દીકામાં આવે છે
 કે જ્યારે જ્યારે શ્રીમંત સ્વારી મુસાફરીથી પાછી ફરે છે,
 કિંવા કોઈ મહાન કાર્ય સાધીને કિસાહબેર રાજ્યમાં પધારે
 છે, ત્યારે ત્યારે શ્રીમંતનાં યશોગાન શેરીએ શેરીએ સંભળાય
 છે. આ રીતે પ્રજા ઉપર કરેલા અનેક ઉપકારોનો, તથા તેને
 બક્ષેલા હક્કનો, વડોદરાની વક્ષાદાર રૈયત પોતાના ઉડા પ્રેમથી
 બહોલા વાળી આપે છે અને “ જીતધર જીત તપ્પ ” એ
 જીવન સૂત્રવાળું આ રાજ્ય સદા સલામત રહે એમ ઇચ્છે છે.
 હેતના આવેશમાં પ્રત્યેક મહા સમારંભને અંતે પ્રજા તરફથી
 રાજ્યને કુશળ ઇચ્છનાઈ નીચેનું પદ ગવાય છે:—

શ્રી પ્રભુ આપો દીર્ઘ આયુ શ્રી સયાજી
 મહારાજ નૃપતિને શાંતિ દાતા એ નૃપનું
 સુરાજ્ય જગત્માં અચલ રહો. કીર્તિ-
 વંત વિશ્વમાં થજો, ભાગ્યશાળી નૃપતિ

सदा ए गणाजो, हे विश्वाधिपति
 आरोग्य नृपतिने सारुं आपजो,
 सौख्यमां सर्वदाए भूपति बसो,
 शत्रुओ सौ नाश पामजो,
 अचल अमल न्याय थकी निज प्रजा प्रतिदिन
 प्रतिपालन नृप करजो, नीतिमान गुर्जराधिपति
 अमर तपो-विभो-संपति संतति सन्मति सत्कृति
 सौ ए भूपने आपजो.

पडोहरा राज्यना राज्यकर्त्ताओ.

राजकर्त्तानुं नाम.	क्यांथी क्यां सुधी राज्य कर्यु.	केटलां वर्ष.
१ पिशाञ्जराव.	१७२१-१७३२	११
२ दाभाञ्जराव.	१७३२-१७६८	३६
३ सयाञ्जराव.	१७६८-१७७८	१०
(इतेसींगराव मुतालिक)		
४ इतेसींगराव महाराज	१७७८-१७८८	११
५ सयाञ्जराव		
(भानाञ्जराव मुतालिक)	१७८८-१७८३	४
६ जेविंदराव महाराज	१७८३-१८००	७
७ आनंदराव महाराज	१८००-१८१८	१८

૮ સયાજીરાવ મહારાજ	૧૮૧૮-૧૮૪૭	૨૮
૯ ગણપતરાવ મહારાજ	૧૮૪૭-૧૮૫૬	૯
૧૦ ખડેરાવ મહારાજ	૧૮૫૬-૧૮૭૦	૧૪
૧૧ મલ્હારરાવ મહારાજ	૧૮૭૦-૧૯૭૫	૫
૧૨ સયાજીરાવ મહારાજ	૧૮૭૫-આણુ છે.	

મરાઠા વંશના રાજ્ય ક્ષત્રિઓ.

૧ શિવાજી	૧૬૬૪-૧૬૮૦	૧૬
૨ શંભાજી	૧૬૮૦-૧૬૮૯	૯
૩ રાજરામ	૧૬૮૯-૧૭૦૦	૧૧
૪ શિવાજી	૧૭૦૦-૧૭૦૮	૮
૫ શાહુ (શંભાજીનો પુત્ર)	૧૭૦૮-૧૭૪૮	૪૦
૬ રાજરામ (શાહુરાજીનો દત્તક)	૧૭૪૮-૧૭૭૮	૩૦
૭ શાહુ (સમરાજીનો દત્તક)	૧૭૭૮-૧૮૧૮	૪૦
૮ પ્રતાપસિંહ	૧૮૧૮-૧૮૩૭	૧૯
૯ શાહજી ઉર્ફે આપ્પા સાહેબ.	૧૮૩૭-૧૮૪૯	૧૨

રાજ્ય અધારણ.

- પ્ર૦ જુના વખતમાં રાજ્યકારભાર કરવાની શું વ્યવસ્થા હતી ?
- ઉ૦ હાલની પેઠે જુદાં જુદાં ખાતાં નહોતાં, પણ દરેક મહાક્ષોમાં અકેકો અમલદાર રહેતો, તે સર્વ કામોનો નીકાલ કરતો. કોઈ પણ જાતના કાયદા ઠરાવેલા નહોતાં, અધીકારીની મરજી એજ કાયદો હતો, જેની પાસેથી પૈસા મળે, તેના લાભમાં નીકાલ થતો, જેથી રૈયતને વાજખી ન્યાય મળતો નહોતો, રાજ્યના અધીકારીઓ રૈયત પાસેથી નાણાં કઢાવા સાડ ગમે તેમ જુલમ કરતા. રાજ્યમાં

શું થાય છે તે રાજ્યો જોતા નહોતા, ને એજ આરામમાં રહેતા. જમીન મહેસુલ માટે કોઈપણ જાતનો નિયમ નહોતો. જુના વખતમાં ખેડૂતો પાસેથી જે પાક થયો હોય તેમાંથી ભાગ લેવામાં આવતો. ગામનો મહેતો અને બીજા માણસોથી પાકનું કળતર કરતા. આ વહીવટમાં ગામના આગેવાનો અને મહેતા રક્ષવલ લઈ કળતર ઓછું કરતા, જેથી સરકારને જુજ ભાગ મળતો. વચગાળાના વખતમાં મહાલો ઇજારે અપાતા; જે રકમ ઇજારામાં હોય તે રકમ ઇજારદાર સરકારમાં ભરતો. ઇજારો આપતી વખતે પણ અધિકારીઓ સાથે ખટપટ કરીને અધિકારીઓનાં મન મનવીને ઇજારાની રકમ ઓછી કરાવતા. એ ઇજારદાર તે મહાલનો વહીવટ કરતો. એટલે તે પોતાના માણસો રાખી ગામોનું વસુલ પાતાની મરજી પ્રમાણે લેતા. અગર તો ઇજારદાર મહાલનાં ગામો ઇજારે આપતો, જે રકમ હોય, તે ઇજારે રાખનાર પાસેથી ગમે તેવો જુલમ કરીને પણ વસુલ લેતો. ગામોનો ઇજારદાર ગામના લોકો પાસેથી પોતાની મરજી પ્રમાણે લોકો પાસેથી વસુલ લેતો, તેઓ ગમે તેવો જુલમ કરતા, જેની રાડખુમ કોઈપણ સાંભળતું નહિ. આથી રૈયત ઉપર અતિશય જુલમ થતો, તે તેવા જુલમથી લોકોમાં નાશભાગ થતી હતી. વળી રાજ્ય તરફથી અંદોબસ્ત ન હોવાથી લોકો સુખેથી રહી શકતા નહિ. કોળી, બીલ, વગેરે લોકો ચોરી અને લૂંટપટ ધોબે દિવસે કરના, કોઈ કોઈ વખત તો ધણું તોશન કરી ખુન પણ કરતા હતા. આથી રૈયતમાં બીલકુલ શાંતિ નહોતી.

પ્ર૦ વચગાળાના વખતમાં રાજ્યકારભારની શું વ્યવસ્થા હતી ?

ઉ૦ શ્રીમંત ખંડેરાવ મહારાજે સને ૧૮૬૪ માં ઇજારાની રીત કાઢી નાંખી સેટલમેંટખાતુ ઉઘાડી જમીનની વીધોટી કરાવી. કેટલાંક

ગામોનો ઉચક આંકડો લેવાનો ઠરાવ્યો. એ ઉચક આંકડાવાળાં ગામો નરવા વહીવટનાં ગણ્યામાં; એવી રીતે ઠરાવેલી રકમ વસુલ કરવાને દરેક મહાલે વહીવટદાર નીમ્યા, અને ગામોમાં તલાટીઓ નીમ્યા, તેઓ ઠરાવેલો આંકડો વસુલ કરતા. આ વહીવટથી રૈયતને કેટલીક રીતે સુગમતા થઇ ખરી, તોપણ તલાટીઓ મનસ્વી રીતે કેટલીક જાતના વેરા દાખલ કરી લેતા હતા. તલાટીજ ગામનો અમલદાર હતો, તે પોતાના ઘેર આવેલા પ્રસંગ વખતે જોઇતો ખર્ચ ગામમાં ફાળો નાંખીને લેતો. એવો ફાળો દર વરસ કાયમ રહેતો. ગમે એવો જુમલ કરી વસુલ લેવાનું હતું. આ વખતે જુના વખત કરતાં કંઇક બદોબસ્ત ઠીક હતો. રૈયતની રાડ જુમ અધિકારી સાંભળતા હતા. એટલે જુના વખત કરતાં વહીવટમાં સુધારો થયા હતા.

પ્ર૦ હાલનું રાજ્ય બંધારણ કેવું છે ?

ઉ૦ હાલના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે પરદેશોમાં મુસાફરી કરી જુદા જુદા દેશોના અતેકરીતે અનુભવ મેળવી પોતાના રાજ્યમાં કવી રીતે સુધારો થાય તેનો વિચાર કરી જુદાં જુદાં ખાતાં ઉધારી પોતાની રૈયતને ઘણીજ સરળતા કરી આપી છે.

૧. મુલકી ખાતુ—એ ખાતુ વસુલાત વધરાવવાનું કામ કરે છે. પડતર જમીન ખેડવા સારૂ બરઆકારથી આપવાનું, તથા ખેડુત જે જમીન ખેડતો હોય તે જમીન તેને ન ખેડવી હોય તો રાજનામાથી સરકાર હસ્તક પાછી લેવાનું, જમીનમાં હદ નિશાન સંભાળવાનું, ઇનકમટેક્સ ઠરાવવાનું તથા તે વસુલ કરવાનું, તથા ખેડુતોની જમીન સંબંધી તકરારોનો નિકાલ કરવાનું કામ આ ખાતુ કરે છે. તેને માટે દરેક ગામે તલાટીઓ, પેટામહાલે મહાલકી,

તાલુકામાં વહીવટદાર, તેમના ઉપર દેખરેખ સારૂ જે કે ત્રણ તાલુકા માટે નાયબ સુબા, તેમના ઉપર દેખરેખ માટે પ્રાંતવાર સુબાઓ, અને આખા રાજ્ય માટે સરસુબા, એ પ્રમાણે અધિકારીઓ નીમ્યા છે. મુલકી ખાતાના અમલદારોને ફાજદારી ગુન્હાનો નીકાલ કરવાનું કામ પણ સોંપ્યું છે.

૨. સરવૈદ્ય ખાતુ—આ ખાતુ જમીનની માપણી કરવાનું કામ કરે છે. માપણી કરી ખેતરાની હદ મુકરર કરી આપે છે, તેથી તેમાં કાંઈથી ફેરફાર થઈ શકતો નથી. એને માટે મોજણીદારો, સરવૈ કામદારો, સરવૈ સરકામદારો અને સરવૈ સેટલમેન્ટ કમીશનર એ પ્રમાણે અધિકારીઓ રાખેલા છે. જમીન મહેસુલમાં વધવટ કરવાનું કામ, નંબરો જુદા પાડવાનું, તથા નંબરો મેળવી દેવાનું અને જમીનની હદ સંબંધી તકરારોનો નિકાલ કરવાનું કામ પણ આ ખાતુ કરે છે.

૩. પોલીસ ખાતુ—આ ખાતુ રૈયતના જનમાલનું સંરક્ષણ કરે છે, સુલેહ જળવે છે, અને હરેક પ્રકારના ગુન્હા યતા અટકાવે છે. એને માટે તાલુકાનાં ગામોના જયા પાડી દરેક જયામાં અકેક નાયબ ફાજદાર. તાલુકામાં ફાજદાર, તેમના ઉપર દેખરેખ સારૂ સરફાજદાર, ને તેમના ઉપર પોલીસ નાયબસુબા એ પ્રમાણે દરેક પ્રાંતમાં અધીકારીઓ નીમેલા છે. ને એ ખાતાના રાજ્યના મુખ્ય અમલદાર પોલીસ કમીશનર છે. તેઓ થયેલા ગુન્હાના ગુન્હેગારોની શોધ કરી કામ બનાવી ઇન્સાફ સારૂ ફાજદારી કોર્ટોમાં મોકલે છે.

૪. ન્યાય ખાતુ—આ ખાતુ લોકોના દેવાલેણાનો નિકાલ કરે છે. તેને માટે દરેક તાલુકામાં ન્યાયાધિશ, તેમના ઉપર પ્રાંત ન્યાયાધિશ, ને તેમના ઉપર સેસન્સ કોર્ટો ઠરાવી છે. નીચલી કોર્ટના ઠરાવથી નારાજ થાય, તે ઉપલી કોર્ટે અપીલ કરે છે.

૫. જકાત ખાતુ—આ ખાતુ જકાત ઉધરાવવાનું કામ કરે છે. તેને માટે ઇન્સ્પેક્ટરો નીમેલા છે. એ રેવન્યુખાતાનો પેટા ભાગ છે. રેવન્યુખાતાના અધિકારીઓ તેની દેખરેખ રાખે છે.

૬. મુધરાઈ ખાતુ—આ ખાતુ સ્વચ્છતા રાખવાનું, તથા રોગની કરવાનું, શહેરોના રસ્તા દુરસ્ત રાખવાનું, નવીન મકાન કે મકાનનો ભાગ દુરસ્ત કરવા કે નવીન કરવાની મંજુરી આપવા વગેરે કામ કરે છે. એને માટે રૈયતવર્ગમાંથી મેમ્બરો ચુંટી કાઢવામાં આવે છે; તે મેમ્બરો તથા અરધા સરકારી અધીકારી વર્ગના મેમ્બરો, અને તે સર્વનો એક અધ્યક્ષ તાલુકાના મુખ્ય અધિકારીને નીમી વહીવટ ચલાવે છે.

૭. દવા ખાતુ—(મેડીકલ ખાતુ)—આ ખાતુ સરકાર તરફથી લોકોને મફત દવા આપવાનું કામ કરે છે, તેને માટે રાજ્યનાં મોટાં મોટાં ગામોમાં દવાખાનાં કાઢી ડાક્ટરો નીમે છે; તેઓ મુખ્ય અધિકાર મેડીકલ ઓફીસર નીમેલો હોય છે, તે દેખરેખ રાખે છે.

૮. શાળા ખાતુ (કેળવણી ખાતુ)—આ ખાતામાં ઇંગ્લેજ, પ્રાથમિક, ઉર્દુ, મરાઠી અને સંસ્કૃત શાળાઓ કાઢી છોકરા તથા કન્યાઓને કેળવણી આપવામાં આવે છે. તેની દેખરેખ માટે સબ ડિપુટી, ડિપુટી ઇન્સ્પેક્ટર, પ્રાંત ઇન્સ્પેક્ટર અને તે સર્વના ઉપર મુખ્ય અધિકારી વિદ્યાધિકારી નીમેલા છે.

૯. સેનેટરી (શીતળા ખાતુ)—આ ખાતુ શીતળા ટાંકવાનું કામ કરે છે. તેને માટે વૉક્સિનેટરો, ઇન્સ્પેક્ટરો અને તે સર્વનો ઉપરી સેનેટરી કમીશનર નીમેલો છે.

૧૦. એકાઉન્ટન્ટ ખાતુ—આ ખાતુ આખા રાજ્યની ઉપજ અને ખર્ચનો હિસાબ રાખે છે. અને દરેક ટ્રેઝરીઓની તપાસ લે છે.

એને માટે આસિં એકાઉન્ટન્ટ જનરલ અને મુખ્ય અધિકારી એકાઉન્ટન્ટ જનરલ નીમેલા છે.

૧૧. ઇજનેર ખાતુ—આ ખાતુ બાંધકામનું એટલે નવીન મકાનો બાંધવાનું, રસ્તા બાંધવાનું, કુવા તળાવ ખોદાવી બાંધાવવા વગેરે કામ કરે છે. તેને માટે તાલુકાઓમાં ઓવરસીયર અને પ્રાંતમાં સર્વ ઇજનેર અને રાજ્યના મુખ્ય અધિકારી ચીફ ઇજનીયર નીમેલા છે.

૧૨. જંગલ ખાતુ—આ ખાતુ રાજ્યમાં આવેલાં જંગલો સાચવવાનું તથા તેનું ઉત્પન્ન કરવાનું કામ કરે છે, તેને માટે આસિં કોન્ઝરવેટર અને મુખ્ય અધિકારી કોન્ઝરવેટર નીમેલા છે. તેમના તાબાના હલકા પગારના નોકરો રાખી જંગલો સંભાળે છે.

૧૩. ખેતીવાડી ખાતુ—આ ખાતુ ખેતીવાડીના અખતરા કરી રાજ્યની ખેતીમાં સુધારો કરવાનું, તથા રાજ્યની ખેતીને નુકસાન ન થાય એવા ઉપાયો શોધવાનું કામ કરે છે. તેના મુખ્ય અધિકારી ડાયરેક્ટર ઓફ એગ્રીકલ્ચર છે.

૧૪. લાયબ્રેરી ખાતુ—આ ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી ડાયરેક્ટર ઓફ સ્ટેટ લાયબ્રેરીઝ રાખી રાજ્યમાં લાયબ્રેરીઓ વધારવાનું તથા તેની વ્યવસ્થા કરાવાનું કામ કરે છે.

૧૫. વોટરવર્ક્સ ખાતુ (એરીગેશન)—આ ખાતુ જ્યાં જ્યાં પાણીના નળ દાખલ કર્યા છે, ત્યાં ભોકાને પાણી ખરાબર મળે છે કે નહિ તેની તપાસ રાખવાનું કામ કરે છે. તેનો મુખ્ય અધિકારી છે.

૧૬. બુકડેપો ખાતુ—આ ખાતુ રાજ્યની મોટાં ગામોનાં ડેપોમાં જોડતાં પુસ્તકો મોકલી આપવાનું કામ કરે છે, આ કામ કુળવણીખાતાના મુખ્ય અધિકારીની દેખરેખમાં થાય છે.

૧૭. ગીરાસ ખાતુ—આ ખાતુ ઠાકોરો, જગીરદારો, ધના-
મદારો વગેરેની જમીન વગેરે તથા ખીજા હક્કો સંબંધી તકરારોનો
નિકાલ કરે છે. તેનો મુખ્ય અધિકારી ગીરાસ આસિસ્ટન્ટ નીમેલો છે.

૧૮. લશ્કરી ખાતુ—લશ્કરની વ્યવસ્થા રાખવાનું, ને કવાયત
શીખવવા વગેરે કામ આ ખાતાનું છે. ટુકડીઓનો ઉપરી કમાંડર
અને મુખ્ય ચીફ કમાંડર નીમેલા છે.

૧૯. આબકારી ખાતુ—આ રાજ્યના કડી પ્રાંતમાં અશીલુનું
વાવેતર થાય છે, તેની દેખરેખ માટે આ ખાતુ છે, તેની ઓશીસ
સિદ્ધપુરમાં રહે છે. તેના ઉપરી અધિકારી આબકારી સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ છે.

૨૦. રેલ્વે ખાતુ—આ ખાતુ રેલ્વે સંબંધીનું કામકાજ કરે
છે. ચાકતી રેલ્વે, તથા નવીન થતી અને કરવાની રેલ્વેનું તમામ
કામ આ ખાતુ કરે છે. તેનો મુખ્ય અધિકારી નીમેલો છે.

૨૧ સહકારીમંડળ ખાતુ—આ ખાતામાં ગામોમાં કેટલાક
પ્રતિષ્ઠિત માણસોનું મંડળ થઈને રાજ્યની મુખ્ય ઓશીસમાંથી નાણાં
લઘ ધીરધાર કરવાનું કામ કરે છે, તે સંબંધી તપાસ રાખવાનું કામ
આ ખાતુ કરે છે. તેના એક મુખ્ય અધિકારી નીમેલો છે. તેને
ડિરેક્ટર ઓફ પ્રોમર્સ કહે છે.

૨૨. ફરોસ ખાતુ—આ ખાતુ સ્વારી વખતે ડેરા તંબુ વગેરે
સાહિત્ય પહોંચાડે છે. દરેક ખાતાની ઉપર નાયબ દિવાન અને દિવાન
સાહેબની દેખરેખ રહે છે. તેમાં કાંઈ વધઘટ કે ફેરફાર કરવાનો હોય
છે તો નામદાર દિવાન સાહેબ શ્રીમંતની સંમતીથી કરી શકે છે.

આ સિવાય એક કૌન્સિલ એટલે “ કારોબારી મંડળ ”
સ્થાપ્યું છે. તે શ્રીમંતની ગેરહાજરીમાં રાજ્યકારોબાર ચલાવે છે.
તેમાં રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય અધિકારીઓ નીમેલા છે. અને સવડતા

સાર શ્રીજી પશુ ખાતાં કાઢ્યા છે. આ પ્રમાણે આપણા માનવતા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે જીનો વહીવટ ફેરવી નાંખી પ્રજાનું હિત કબી રીતે થાય, તેનો ખાસ વિચાર કરીને બ્યવસ્થા કરો છે, અને પોતાની રૈયતને સર્વ રીતે સુખ આપ્યું છે. એવા શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ ગાયકવાડને પરમેશ્વર દાર્દયાળુ રાખો.

ભૂગોળ.

બ્યાખ્યાઓ.

ફળીયું—ધણાં ધરને ઓળખવાને એક જથ્થો બાંધેલો હોય, તેને શેરી, ફળીયું કે મોહોલ્લો કહે છે. ફળીઆ કરતાં શેરી કે મોહોલ્લામાં વધારે ધર હોય છે.

બજાર—જ્યાં આગળ દુકાનોમાં અનેક જાતનો માલ વેચાતો હોય તેને બજાર કે ચૌદું કહે છે.

ગામ—ધણાં ફળીઆં કે મોહોલ્લાઓના જથ્થાને ગામ કહે છે.

કસ્બો—જેની અંદર ગામના કરતાં વધારે મોહોલ્લા, વસ્તી તથા બજાર હોય, તેને કસ્બો કહે છે. કસ્બામાં મુસલમાની વસ્તી વધારે હોય છે.

શહેર—કસ્બા કરતાં જેમાં વસ્તી વધારે હોય, જ્યાં સારો વેપાર ચાલતો હોય, તથા મોટાં મોટાં બરો હોય તેને શહેર કહે છે.

તાલુકો—ધણાં ગામોનો એક જથ્થો હોય તેને તાલુકો અથવા પરગણું કહે છે.

જિલ્લો—ધણા તાલુકા મળીને જે ભાગ બને છે, તેને જિલ્લો કહે છે.

પ્રાન્ત—ધણા જીલ્લા મળીને જે ભાગ છે તેને પ્રાન્ત કહે છે.

ઘલાકો—ધણા પ્રાન્ત મળીને બનેલો ભાગ તે ઘલાકો કહેવાય છે.

સંસ્થાન—નાના રાજ્યોના ખંડીઆ મુલકને સંસ્થાન કહે છે.

એજન્સી—કેટલાંક નાનાં રાજ્યોને એક અમલદારની દેખરેખ નીચે સોંપેલો હોય, તો એવાં ભેગાં કરેલાં રાજ્યોના જસ્થાને એજન્સી કહે છે.

દેશ—ધણા ઘલાકા મળીને થયેલો ભાગ હોય તેને દેશ કહે છે.

ખંડ—ધણા દેશ મળીને થયેલા ભાગને ખંડ કહે છે.

દ્વીપ—જમીનના જે ભાગની ચારે બાજુએ પાણી હોય, તેને બેટ, ટાપુ, અથવા દ્વીપ કહે છે.

દ્વીપકલ્પ—જમીનના જે ભાગ ત્રણ બાજુએ પાણી હોય અને એક બાજુએ જમીન હોય તેને દ્વીપકલ્પ (લગભગ દ્વીપ) કહે છે.

ભૂશિર—જમીનની અણી લાંબી થઈ સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને ભૂશિર કહે છે.

સંયોગી ભૂમી—જમીનના એ મોટા ભાગને જમીનનો જે નાનો ભાગ સાંધે છે તેને સંયોગી ભૂમિ કહે છે.

ડુંગર—સપાટ જમીન કરતાં કોઈ જગ્યાએ જમીન ઉપસી આવી ઉંચા ટેકરા થયા હોય તેને ડુંગર કહે છે.

પર્વત—ડુંગર કરતાં ધણા ઉંચા પથરના ટેકરા હોય, તેને પહાડ કે પર્વત કહે છે.

શિખર—પર્વતના ઉંચામાં ઉંચા ભાગને શિખર કહે છે.

ખગતો પહાડ—જે પર્વતમાંથી ધુમાડો, રાખ તથા ઉતો રસ નીકળે છે તેને જ્વાળામુખી અથવા ખગતો પહાડ કહે છે.

જંગલ—જમીનનો જે ભાગ ઝાડથી ભરપૂર હોય છે તેને જંગલ, રાન, કે વન કહે છે.

રણુ—જમીનનો જે ભાગ ધણે લાંબે સુધી રેતીથી ભરપૂર હોય છે અને જ્યાં ઝાડ, પાણી કે વસ્તી હોતી નથી તેને રણુ કહે છે.

ખરાબો—દરિયામાં પત્થરના ટેકરા હોય છે, જે ભરતી વખતે દેખાતા નથી અને જેની સાથે વહાણો અથડાઈ ભાંગી જાય છે, એવા ટેકરાને ખરાબો કે ખડક કહે છે.

કિનારો—દરિયા, નદી, સરોવર, કે તળાવની પાસે આવેલી જમીનને કિનારો કહે છે.

દોઆબ—જે નદીઓની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશને દોઆબ કહે છે.

ખંદર—નદી કે દરિયા કાંઠે આવેલું શહેર કે જગ્યાથી માત્ર ઊતરી અને ગઢી શકતો હોય તેને ખંદર કહે છે.

ખીણ—જે ડુંગર કે પર્વતની વચ્ચેની જગ્યાને ખીણ કહે છે.

ખાણ—જે જગ્યામાંથી ધાતુ, કોયલા, સિંધવ, અખરખ વગેરે કઢરતી પદાર્થો નીકળે છે તેને ખાણ કહે છે.

પાણીના વિભાગની વ્યાખ્યાઓ.

તળાવ—જે નીચી જમીનમાં વરસાદનું મીઠું પાણી રહેતું હોય તેને તળાવ કહે છે.

સરોવર—તળાવ કરતાં મીઠા પાણીના મોટા ભાગને સરોવર કહે છે.

સમુદ્ર—ખારા પાણીના મોટા ભાગને સમુદ્ર કહે છે.

મહાસાગર—સમુદ્ર કરતાં ખારા પાણીના મોટા ભાગને મહાસાગર કહે છે.

અખાત—સમુદ્રની અણી લાંબી થઇને જમીનમાં ગયેલી હોય તેને અખાત કહે છે.

ઉપસાગર—પહોળા મોંઢાના અખાતને ઉપસાગર કહે છે.

સામુદ્રધુની—પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુની કે સંયોગીજળ કહે છે.

નદી—મીઠા પાણીનું વહેણ પર્વત, હુંગર કે સરોવરમાંથી નીકળી નીચાણવાળી જમીનમાં વહીને સમુદ્ર કે પાણીના મોટા જથ્થાને મળે છે તેને નદી કહે છે.

નદીનું મુળ—નદી જ્યાં આગળથી નીકળે છે તેને મૂળ કહે છે.

નદીનું મુખ—નદી જ્યાં આગળ સમુદ્રને કે પાણીના મોટા જથ્થાને મળે છે, તેને મુખ કહે છે.

નદીની શાખા—મોટી નદીમાંથી પાણીનો ફાંટો નીકળી નાની નદીની પેઠે વહે છે તેને નદીની શાખા કહે છે.

ધોધ—નદીનું પાણી પહાડ, ખડક કે એવી કંઈ જગ્યા ઉપરથી સુસવાટ કરતું પડે છે તેને ધોધ કહે છે.

નદીઓનો સંગમ—જે ઠેકાણે બે કે વધારે નદીઓ એકઠી બળે છે તેને સંગમ કહે છે.

નાળુ—વહેતા પાણીના નદી કરતાં નાના ભાગને નાળુ કહે છે.

ખાડી—નદી કરતાં નાના ભાગને ખાડી કહે છે. તેનું મુખ પહોળું હોય છે.

નહેર—નદી કે સરોવરમાંથી ખેતીના ઉપયોગમાં લેવા સારૂ ખોદીને પાણી લઇ જવામાં આવે છે તેને નહેર કહે છે.

ભરતીઓટ—દરિયામાં દહાડામાં બે વાર પાણી અઢે છે, તેને ભરતી કહે છે, અને અઢેલું પાણી ઉતરી જાય છે, તેને ઓટ કહે છે.

મુંબાઈ ઇલાકા.

સીમા—ઉત્તરે બલુચિસ્તાન ને પંજાબ પ્રાન્ત છે, પૂર્વે રજ-પૂત સ્થાન, મધ્યપ્રાન્ત, નિર્મલનું રાજ્ય, અને મદ્રાસ ઇલાકાનો ભાગ છે; દક્ષિણે મહેસુરનું રાજ્ય અને મદ્રાસ ઇલાકા છે, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

વિસ્તાર—આ ઇલાકાની લંબાઈ લગભગ એક હજાર માઇલની છે, અને સરાસરી પહોળાઈ આશરે ૧૯૦ માઇલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૫,૧૮૯ ચોરસ માઇલ છે. આ ક્ષેત્રફળમાં વડોદરા રાજ્ય પણ આવેલું છે, કે જેનો વિસ્તાર ૮૨૨૬ ચોરસ માઇલ છે.

વસ્તી—ષ. સ. ૧૯૧૧ના વસ્તી પત્રક પ્રમાણે ૨,૭૦,૮૪,૩૧૭ છે. તેમાં દેશી રાજ્યોની વસ્તી ૭૪,૧૧,૬૭૫ છે તથા વડોદરા રાજ્યની વસ્તી જે મુંબાઈ ઇલાકાની વસ્તીમાં ગણવામાં આવી નથી તે વસ્તી ૨૦,૩૨,૭૯૯ છે. વસ્તીના ત્રણ ભાગ હિંદુઓ અને ચોથો ભાગ મુસલમાનોનો છે. આ ઉપરાંત પારસી, ખ્રિસ્તિ, ચા-હુદી તથા જંગલના ભાગેમાં બીલ, કોળી, નામકડા વિગેરે અનાય જાતો વસે છે.

કુદરતી રચના—અરબી સમુદ્રના પૂર્વ કિનારાપર આ દેશ આવેલો છે, એના ઉત્તરના ભાગમાં રણ અને રેતીના ડુંગરો છે; ચોડા ભાગ સપાટ તથા કેટલેક ડુંગરોવાળો છે; મધ્ય ભાગનો પ્રદેશ ઉચ્ચ છે; એમાં ઘણા ડુંગરો છે. દક્ષિણ ભાગ નીચા પ્રદેશ-વાળો છે, તથા તેના પશ્ચિમ તરફના બે જિલ્લા હરિઆની સપાટી અને પહાડની વચ્ચે આવેલ છે.

આબોહવા—સિંધમાં રણ હોવાથી ત્યાં વરસાદ ઓછો પડે

છે તથા ઉનાળામાં તાપ બહુ પડે છે. ગુજરાતમાં વરસાદ વધારે પડે છે અને તાપ ઓછો પડે છે. સનાગિરિ અને કોલ્યાણા જીલ્લામાં તથા મુંબાઈ તરફ ગુજરાત કસ્ટાં વધારે વરસાદ પડે છે. મધ્ય ભાગની હવા સૂકી છે, પશ્ચિમે દરિયા કિનારાના દેશની હવા ભેજવાળી છે. છેક દક્ષિણ તરફના કેટલાક ભાગની હવા રોગિષ્ઠ છે. સામાન્ય રીતે આ દેશની આબોહવા સારી ગણાય છે.

ધર્મો—મુખ્ય હિંદુ ધર્મ છે, તેમાં સ્મર્ત અને વૈષ્ણવ એવા બે સંપ્રદાય છે; તેના પેટાના સંપ્રદાય ઘણા છે. તે સિવાય મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તિ વગેરે ધર્મના લોકો છે.

ભાષા—સિંધમાં સિંધી ભાષા, ગુજરાતમાં ગુજરાતી, કચ્છમાં કચ્છી, મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી અને છેક દક્ષિણમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. મુસલમાનો સામાન્ય રીતે ઉર્દુ ભાષા બોલે છે, પણ તેઓ જે ભાગમાં રહે છે તે ભાગની ભાષા પણ બોલે છે.

વેદાર્થ—કાઠીઆવાડમાં મહુડાં, સીસમ, સાગ અને વાંસ થાય છે; ઘાટપર સાગ, ખેર તથા વાંસ થાય છે. કાનડા તરફ મુખડનાં જાડ થાય છે. આંબા, ફલુસ, લીમડા, પીપળા, વડ, આમલી, બાવળ વગેરે જાડો ઠેકાણે ઠેકાણે થાય છે.

જાનવર—સિંધમાં ઉંટ તથા ખચ્ચર મધેડાં, કાઠીઆવાડમાં સિંહ, વાઘ, રીંછ, સાંબર, હરણ વગેરે જોવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં બળદ, બેંસ, ગામો, બકરાં, ઘેટાં તથા જંગલોમાં વાઘ, હરણ, રોઝ, વગેરે છે. કચ્છ અને કાઠીઆવાડમાં ઘોડા સારા થાય છે. સિંધમાં કૂત અને પાકા પાસે ખેતીનું કામ કરાવે છે.

ખેતીની નિપજ—ખેતીમાં મુખ્યત્વે કરીને બઉ, ડાંગર,

બાજરી, કઠોળ, જુવાર, બાવટા, કોદા, તલ, ઝેરંડી, શેરડી, કપાસ, તમાકુ, મકાઈ વગેરેનો પાક થાય છે. કાળી જમીનમાં કપાસ ને ઘઉં થાય છે. દરિયા કિનારે નાળીઝેર ને સોપારી થાય છે. બાગાયત જમીનમાં પાન, કેળાં વગેરે થાય છે. સિંધમાં ખેતીને નહેરો મારફતે પાણી મળે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં હાથમતીની નહેર છે. હાલમાં ખાનદેશ જિલ્લામાં પણ નહેર માંધવામાં આવી છે. વરસાદની તંગીમાં નહેરો ઘણી ઉપયોગી છે.

હુન્નર કામ—આ ઇલાકામાં મીઠો ઘણો છે, તેથી સુતરાઉ કાપડ ઘણું થાય છે, થોડું રેશમી કાપડ પણ થાય છે. સુરત અને અમદાવાદમાં કસબ અને કસબી કામ પણ સાઈ થાય છે. સુરતનાં હાથી દાંતનાં રમકડાં, સિંધનું સોના રૂપા પરનું કોતર કામ વખણાય છે, નાશ્ત્રક અને પુનાનાં ત્રાંપા પિત્તળનાં વાસણ વખણાય છે, લકડ અને ધાતુની કોતરણી, કાચ કામ અને કુંભાર કામ ઘણું સાઈ થાય છે, મુખ્ય ઉદ્યોગની ચીજો સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ તથા મીઠું છે.

ખનીજ—ધારવાડ જિલ્લામાં સોનું તથા કાચું લોહું, સિંધની પશ્ચિમના પહાડમાંથી ષટકડી, રાજપીપળાના ડુંગરમાંથી અકીક, પંચમહાલમાં લોહું અને મેંગેનીસ તથા આરાસુર ડુંગરમાંથી આરસના પથર નીકળે છે, કેટલીક જગ્યાએ અખરખ નીકળે છે. દરિયાના પાણીનું મીઠું પકવવામાં આવે છે.

વ્યાપાર—આ દેશની વધારાની ચીજો પરદેશ ખાતે જાય છે, અને ત્યાંથી જોઈતી ચીજો આ દેશમાં આવે છે. સુતરાઉ કાપડ, તેલીઆ બી, ચામડાં, શણ અને ગળાની મુખ્ય નિકાસ છે. લોખંડનો

સામાન, ખાંડ, સુતરાઈ, ગરમ ને રેશમી કાપડ, કેરોસીન તેલ, કાચ, દવા તથા કોચલાની મુખ્ય આયાત છે.

રાજ્ય વહીવટ—આખા ઇલાકાનો રાજ્ય કારભાર કરવા એક મથનર નીમવામાં આવે છે, તેમની નીમણુંક ઇંગ્લાંડના નામદાર શહેનશાહ તરફથી કરવામાં આવે છે, તે પાંચ વરસ ચાલે છે, ગર્વનર સાહેબ શિઆળામાં મુઆઇમાં રહે છે, કિનાળામાં મહા-અજેશ્વર અને ચોમાસામાં પુનામાં રહે છે; એમને મદદ કરવાને બે મંડળ છે. ૧. કારભાર ચલાવનાર, ૨ કાયદા બાંધનાર. તેમના હાથ નીચે જુદાં જુદાં ખાતાનું કામ કરનાર પાંચ સેક્રેટરીઓ છે, સંસ્થાનો અને એજન્સીઓમાં એક અંગ્રેજ અમલદાર રહે છે, તેને પોલીટિકલ એજન્ટ કહે છે. મોટાં સંસ્થાનોમાં જે અંગ્રેજ અમલદાર રહે છે, તેને રેસિડેન્ટ કહે છે. તેમનું કામ દેશી રાજાઓને રાજ્ય ચલાવવામાં મદદ કરવાનું, ખંડણી ઉધરાવવાનું, તથા રાજા રજવાડાઓના વાંધા પતાવવાનું હોય છે. ઇલાકાના દરેક ભાગનું સુલ્હી કામ કરનાર મુખ્ય અમલદાર રહે છે, તેને કમિશ્નર કહે છે. તેમના હાથ નીચે જીલ્લાઓમાં કલેક્ટર, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર વગેરે હોય છે. તાલુકામાં મામલતદારો છે. ન્યાયખાતાનો વહીવટ કરવા ન્યાયાધીશો રાખવામાં આવ્યા છે. એ સિવાય પોલીસખાતુ, કેળવણીખાતુ, જંગલખાતુ, ખેતીવાડીખાતુ, વિગેરે કેટલાંક ખાતાં છે. દરેક ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી હોય છે, તે મુખ્ય સરકારના તાબામાં રહીને પોતપોતાનું કામ સંભાળે છે.

કુદરતી ભાગ—૧. સિંધ, ૨. કચ્છ, ૩. ગુજરાત, ૪. મહારાષ્ટ્ર, ૫. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર કાનડા.

રાજ્યકીય વીભાગ.

૧ સિંધ.

ભાગ.		મુખ્ય ક્ષેત્ર.
૧	કરાંચી જિલ્લો.	કરાંચી.
૨	હૈદરાબાદ જિલ્લો.	હૈદરાબાદ.
૩	થર અને પારકર જિલ્લો.	ઉમરકોટ.
૪	સકર જિલ્લો.	સકર.
૫	હારખાના જિલ્લો.	હારખાના.
૬	સિંધનો ઉપરો સરહદનો મુલક	જેકોઝાબાદ.
૭	નવાબશાહ જિલ્લો.	નવાબશાહ.

દેશી રાજ્ય.

૧	ખેરપુર સંસ્થાન.	ખેરપુર.
---	-----------------	---------

૨. ઉત્તર વિભાગ.

૧	અમદાવાદ જિલ્લો.	અમદાવાદ.
૨	ખેડા	ખેડા.
૩	પંચમહાલ	ગોધરા.
૪	ભરૂચ	ભરૂચ.
૫	સુરત	સુરત.
૬	ધાણા	ધાણા.
૭	કાઠીઆવાડ એન-સી.	રાજકોટ.
૮	પાલણપુર	પાલણપુર.
૯	મહીકાંઠા	સાદા.
૧૦	રેવાકાંઠા	નારકોટ.

૧૧ સુરત એન્જની એમાં વાંસદા, ધરમપુર ને સચીન એ
તથુ નાનાં રાજ્યો છે.
દેશી રાજ્યો.

૧	ખંભાત સરંચાન.	ખંભાત.
૨	જવાર ,,	જવાર.
	કચ્છ ,,	કુચ.
૪	વડોદરા રાજ્ય.	વડોદરા.

મુંબાઇ બેટ.

મુંબાઇ બેટ

મુંબાઇ.

પરદેશી રાજ્યો.

પોર્ટુગીઝનું રાજ્ય	દીવ ને દમણમાં છે.
હબશી લોકોનું રાજ્ય	ભારતમાં નહીં.
	હાલમાં છે.

૩. મધ્ય વિભાગ.

૧	પશ્ચિમ ખાનદેશ હલ્લો	ધુળિયાં.
૨	પૂર્વ ખાનદેશ ,,	જળગામ.
૩	નાસિક. ,,	નાસિક.
૪	અહમદનગર ,,	અહમદનગર.
૫	પુના ,,	પુના.
૬	સતારા ,,	સતારા.
૭	સોલાપુર ,,	સોલાપુર.

દેશી રાજ્યો.

૧	મહેવાસી પરગણાં	એમાં નાનાં ગામો છે.
૨	સુલગણાનો મુલક	સુલગણા.

૨ સતારા જમીર

ભોર, દલટણ, ઓધ ને જત તથા
અડકલકોટનાં સંસ્થાનો છે.

૪. દક્ષિણ વિભાગ.

૧	વીજપુર	જલ્દો	વીજપુર
૨	બેલગામ	,,	બેલગામ.
૩	ધારવાડ	,,	ધારવાડ.
૪	કાનડા	,,	કારવાર.
૫	રત્નાગિરિ	,,	રત્નાગિરી.
૬	કોલાબા	,,	અલીબાગ.

દેશી રાજ્યો.

૧	કોલ્હાપુરનું રાજ્ય.	કોલ્હાપુર.
૨	દક્ષિણ મરાઠા જમીર.	એમાં નાની નાની સાત જમીરો છે.
૩	સાવંતવાડી સંસ્થાન.	સાવંતવાડી.
૪	જંજીરા	જંજીરા.
૫	સાવનુર	સાવનુર.

આ ઉપરાંત જત અને ડરજાપુરનાં નાનાં રાજ્યો છે.

પરદેશી રાજ્યો.

પોર્ટુગીઝનું રાજ્ય

ગોવા.

સિંધ.

સીમા—ઉત્તરે બલૂચિસ્તાન, પૂર્વે રબપુતસ્તાન, દક્ષિણે કચ્છ પ્રાન્ત, અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર તથા બલૂચિસ્તાન છે.

પેદાશ—ડાંગેર, જુવાર, બાજરી, ધઉં, મગ, જવ, રૂ અને તેલીઆં બી. ઝાડમાં બાવળનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. પિસ્તાં, ચારોળી, દ્રાક્ષ, અંજીર, અખોડ, પલાયચી વગેરે મેવો પણ થાય છે.

નદી—સિંધુ, ખેતીના પાકને માટે આ નદીમાંથી નહેરો કાઢેલી છે, આ નદી પોતાનો માર્ગ બદલ્યા કરે છે. એમાં મોટી આગ-મોટા ફરે છે. તે અરબીસમુદ્રને મળે છે.

સરોવર—મંચર.

વિભાગ—એમાં સાત જિલ્લા છે. ૧. કરાંચી, ૨. હૈદરાબાદ, ૩. થર અને પારકર, ૪. સકકર, ૫. લારખાના, ૬. સિંધનો ઉપલી સરહદનો મુલક, ૭. નવાબશાહ જિલ્લો. આ સિવાય ખૈરપુરનું દેશી સંખ્ય છે.

મુખ્ય શહેરો—કરાંચી એ મોટું બંદર છે, કઠ્ઠા, હૈદરાબાદ, ઉમરકોટ, લારખાના, રોહરી, સકકર, જોકોકાબાદ, શિકારપુર એને ખોરાસાનની ભાગેળ કહે છે, અને ખૈરપુર છે.

પ્રખ્યાત સ્થળો—હૈદરાબાદ, એ જુના વખતમાં સિંધની રાજધાની હતું, તે રૂપાના અને લાખના માટે જાણીતું છે. કરાંચી એ મુંબાઈથી ઉતરતું બંદર છે, તે ઐતિહાસિક શહેર છે, ઉમરકોટ એમાં મોમલ શહેનશાહ અકબરનો જન્મ થયો હતો. શિકારપુર, એ વેપારનું સ્થળ છે. લારખાના, એમાં કાપડ તથા પિત્તળનાં વાસણુ સારાં થાય છે. જોકોકાબાદ એમાં આખા હિંદુસ્તાન કરતા તાપ વધારે પડે છે.

ધંધો અને વ્યાપાર—આ પ્રાંતમાં હાથીદાંતનાં રમકડાં, માટીનાં વાસણુ, શેત્રંજી, ચામડાની વસ્તુઓ વગેરે સારાં થાય છે. વળી ઉંચી જાતનું રૂ થાય છે, ઓખા, ઘઉં, રૂ, ઉન, ચામડાં તથા હાડકાંની મુખ્ય નિકાસ છે.

સામાન્ય હકીકત—આ દેશમાં તાપ વધારે પડે છે, વરસાદ

ધણી ચોડા પડે છે, ધણી સિંધુ નદીમાં ધણી વખત પૂર આવે છે, તેથી તેનું ધણી નદીમાં ફરી વળે છે, તે ખેતીના કપચીગમાં લેઈ, તેથી એ દેશની ખેતી સારી થાય છે.

ઉત્તર વિભાગ.

મુખ્ય નદીઓ—નર્મદા, મહી, સાબરમતી, તાપી, ખનાસ, સરસ્વતી, જાદર, શેત્રુંજી, કીમ, ઢાદર, દમણગંગા વગેરે છે.

પર્વત—સાતપુડા, પાવાગઢ, ગીરનાર, આરાસુર અને શેત્રુંજી છે.

ખેટ—દીવ એ કાઠીઆવાડની દક્ષિણે છે.

અખાત—અખાત અને કચ્છ છે.

સમુદ્ર—અરબીસમુદ્ર છે.

કોપકલ્પ—કાઠીઆવાડ.

ખંદેરો—(કચ્છ) માંડવી, દારકાં, પોરખંદર, દીવ, ભાવનગર, ઘોધા, ઘોક્ષેરા, અખાત, ભરૂચ, સુરત, ને દમણ.

જાત્રાનાં સ્થળ—આબુ, અંબાજી, પાવાગઢ, ગીરનાર, દારકાં, પ્રભાસપાટણ, ડાકોર, પાલીતાણા, ચણોદ, બહુચરાજી વગેરે છે.

હુન્નર—આ ભાગમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે, ઘણા લોકોનો આધાર મજુરી, વેપાર ને નોકરી પર છે. આ ભાગમાં કાપડની, કપાસ લોદવાની, દળવાની, પીલવાની અને ચોખા કાઢવાની મીલો ધણી છે.

પેદાશ અને વેપાર—વાયવ્ય ખુણાના ભાગમાં રણ હોવાથી ત્યાં વનસ્પતિ ઝાઝી થતી નથી. બાકીના ભાગમાં આંખા, મહુડા, લીમડા, આંમલી, વડ, પીપળા, રાયણ વગેરે મુખ્ય ઝાડો થાય છે. કેટલાક ભાગમાં જંગલો છે, તેમાં સાગ, સાદડ ને ખેરનાં ઝાડો

માય છે. સુલતાન કપડ, સુતર, કપાસ, તેલીયાં વી અને ઝારીઝરીની
ધણી મીનેની મુખ્ય નિકાસ છે. સંઘળી જમનાં અનાજ અને કડોળ
પણુ થાય છે.

ભાગ—૭ જિલ્લા અને પાંચ એજન્સીઓ છે. ૧ અમદા-
વાદ જિલ્લો, ૨ ખેડા જિલ્લો, ૩ પંચમહાલ જિલ્લો, ૪ ભરૂચ જિલ્લો,
૫ સુરત જિલ્લો, ૬ ધાણા જિલ્લો, ૭ કાઠીઆવાડ એજન્સી, ૮
પાલજપુર એજન્સી, ૯ મહીકાંઠા એજન્સી, ૧૦ રેવાકાંઠા એજન્સી,
૧૧ સુરત એજન્સી; જુદી જુદી એજન્સીઓમાં કેટલાંક દેશીરાજ્યો
અંગ્રેજ સત્તા હેઠળ છે. તે સિવાય ખંભાત સંસ્થાન, કચ્છ અને
વડોદરાનાં દેશી રાજ્યો પણ છે.

અમદાવાદ જિલ્લો.

એમાં ૭ તાલુકા ને બે પેટા તાલુકા છે.

૧ દસકોઇ, ૨ વીરમગામ, ૩ પ્રાંતીજ, ૪ સાણુદ, ૫ ધો-
ળકા, ૬ મધુકા, ૭ મોડાસા અને ૮ ધોધા છે.

મુખ્ય સ્થળો—અમદાવાદ (વસ્તી ૨૧૬૭૭૭) એ પહેલાં
ગુજરાતની રાજધાની હતું. ત્યાં સુતર, રેશમ અને કસબનાં કાર-
ખાનાં છે. તે સાબરમતી નદીને કાંઠે મોટું રેલ્વેનું જંકસન છે.
એમાં શાહઆલમનો રોજ, કાંકરીઉં તળાવ, શાહીબાગનો બગીચો,
વજેરે જોવાલાયક જગ્યાઓ છે. ૨. વીરમગામ સુતર કાંતવાનો તથા
વણવાનો હુન્નર સારો છે; ત્યાં સિદ્ધરાજ જયસિંહની માતાએ
અંધાવેલું મુનસર તળાવ છે. ૩ ધોળકા, અહીંની મુઠ ને દાડમ
વખણાય છે. ૪ ખારાધોડા, કુવાના પાણીનું મીઠું પાકે છે. ૫
ધોધા એ જુનું બંદર છે.

સામાન્ય હકીકત—આ ભાગના દસકોષ તાલુકાને દસકોશી કહે છે, ત્યાં સઘળી જાતની ઠાંગેર ધણી પાકે છે. આ જિલ્લામાં સાગરમતી નદીના કાંઠા પરનાં કેટલાંક ગામોમાં ધોળા શેરડી ધણી થાય છે; તેનો ગોળ ઘણો સરસ થાય છે.

ખેડા જિલ્લો.

આ જિલ્લામાં સાત તાલુકા છે. ૧ કપડવંજ, ૨ ઠાસરા, ૩ નડીઆદ, ૪ મહેમદાવાદ, ૫ માતર, ૬ આણંદ ને ૭ બોરસદ.

મુખ્ય નદીઓ—મહી અને સાગરમતી.

મુખ્ય સ્થળો—ખેડા કિલ્લેખંધીવાળી જગા છે. નડીઆદ એ મોટું વેપારી શહેર છે. કપડવંજમાં કાચ અને સાબુનાં કારખાનાં છે. આણંદ રેલ્વેનું મોટું જંકશન છે. ડાકોર શ્રી રણછોડજીની જાત્રાનું સ્થળ છે; ત્યાં માણેકઠારી પુનમ, ચૈત્રી પુનમ અને રથ જાત્રાએ મોટો મેળો બરાય છે. ઉમરેડ એ મોટી વેપારની ધમાલવાળું શહેર છે. મહેમદાવાદ એ મહમદ બેગડાએ વસાવેલું શહેર છે, ત્યાં બમરીઓ કુવો છે. વડતાલ એમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદીર છે. એ સિવાય બોરસદ, વીરસદ, કરમસદ, મહુધા, ઓડ, ઠાસરા, અલીપુરા, માતર વગેરે મોટાં ગામો છે.

સામાન્ય હકીકત—આ જિલ્લાના મધ્ય ભાગને ચરોતર કહે છે, ત્યાંની જમીન ધણીજ રસાળ છે; તેમાં સઘળી જાતનો પાક થઈ શકે છે. આ ભાગમાં તમાકુ પુષ્કળ પાકે છે, કપડવંજ તાલુકામાં બસુંદ્રા ગામે ઉના પાણીના કુંડ છે, તથા એ તાલુકામાં અકીક જડે છે.

પંચમહાલ જિલ્લો.

એમાં પાંચ મહાલ હોવાથી એનું નામ પંચમહાલ પડ્યું છે. ૧ ગોધરા, ૨ દાહોદ, ૩ કાલોલ એ તાલુકા છે, ને હાલોલ તથા કાલોદ એ પેટા તાલુકા છે.

મુખ્ય સ્થળો—ગોધરા એ મુખ્ય ગામ છે. દાહોદ એ મોગલ શહેનશાહ ઔરંગઝેબની જન્મભૂમિ છે. ચાંપાનેર એ વનરાજે વસાવેલું હાલ જીર્ણ થઈ ગયું છે. હાલોદ એ મહમદ બેગડાના વખતમાં વસ્યું હતું.

સામાન્ય હકીકત—એમાં પાવાગઢનો મોટો ડુંગર છે. તે ઉપર કાળકા માતાનું સ્થાનક છે. તેની નજીક શીવરાજપુરના ડુંગરમાંથી મેગેનીસ નામની કીમતી ધાતુ નીકળે છે. એ સિવાય કેટલીક જગાએ સીસું અને લોખંડ નીકળે છે. કેટલાક ડુંગરમાં સ્લેટના પથ્થર છે. દુવા કાંકણપુર ગામે કિના પાણીના કુંડ છે. આ જિલ્લામાં ભીલ લોકોની વસ્તી વધારે છે- મહુડાં અને મકાઈ તથા લલની નીપજ વધારે થાય છે. કેટલાક ભાગમાં સાગનાં મોટાં જંગલો આવેલાં છે.

ભરૂચ જિલ્લો.

એમાં મુખ્ય નદી નર્મદા છે. એમાં પાંચ તાલુકા છે. ભરૂચ, અંકલેશ્વર, વાગરા, આમોદ ને જંબુસર છે, તથા હાસોટ પેટામહાલ છે.

મુખ્ય સ્થળો—ભરૂચ એ નર્મદા નદીના કાંઠા ઉપર બંદર ને રેલ્વે સ્ટેશન છે, ને મોટા વેપારનું સ્થળ છે. ત્યાંની સુબનીઓ વખણાય છે. અંકલેશ્વર રેલ્વે સ્ટેશન છે. શુકલતીર્થ એ નર્મદા

નદીના કાંઠા ઉપર ગામ છે. ઘડતકી પુત્રમ ઉપર મેળો બરાય છે; એની પાસે કખીરવાડ નામનો મોટો વડ ધણો જૂનો ને જોવા લાયક છે.

સામાન્ય હકીકત—આ જિલ્લાની જમીન કાળી છે, તેમાં રેનો પાક ધણો થાય છે. તે સિવાય જીવાર ને ડાંગર પણ થાય છે.

સુરત જિલ્લો.

એમાં મુખ્ય નદી તાપી છે. પારનેરાનો ડુંગરી કિલ્લો છે. એમાં આઠ તાલુકા છે. ઝોરપાડ, ચોર્યાસી, જલાલપોર, વલસાડ, પારડી, માંડવી, બારડોલી, અને ચીખલી છે.

મુખ્ય સ્થળો—સુરત એ આગળ વેપારનું મોટું મથક હતું; તે બંદર છે. તે રેશમી કાપડ અને કસબ માટે જાણીતું રેલ્વે સ્ટેશન છે. વલસાડ એમાં મોળ ને સાગનો વેપાર છે. તેની પાસે તીથલ ગામ દરિયાકાંઠે હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. હજીરામાં દીવાદાંડી છે. ઉજ્જવાડા, પારસીઓની પવિત્ર જગા છે. રાદેર, જોવાલાયક જગ્યા છે. બહુધાન, એમાં બાર વર્ષે મોટી જત્રા બરાય છે. ધમડાસા, એમાં સારી ફરીઓ થાય છે.

સામાન્ય હકીકત—આ જિલ્લો ધણદ્રુપ છે. એમાં અનેક જાતનાં ધાન્ય પાકે છે. રૂ, જીવાર, ધણિ, તેલીઆંબી, અને શેરડીની મુખ્ય પેદાશ છે.

થાણા જિલ્લો.

એમાં નવ તાલુકા છે. દાહણું, માહીમ, વસઇ, સાપ્ટો, ભીંવડી, થાણા, શાહપુર, મુશ્વાડ અને કલ્યાણ.

મુખ્ય સ્થળો—થાણા, વાંઝરા એ મુંબાઇનું નાકું મથક છે.

ખોરવલી એ નાનું સ્ટેશન છે, પણ ત્યાંથી દોઢ માઈલ ઉપર કનેરી ગુફા જોવા લાયક છે. કલ્યાણમાં સારો વેપાર ચાલે છે, તથા મોટું રેલ્વે સ્ટેશન છે.

સામાન્ય હકીકત—એના પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરા આવેલા છે, પશ્ચિમભાગ ફળદ્રુપ છે. તેમાં ડાંગર, શેરડી, કેળાં, પાન, આદિ, નાળિયેર વગેરે થાય છે. આ જિલ્લામાં મીઠું પકવવામાં આવે છે. તેમાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે.

કાઠીયાવાડ એજન્સી.

આ એક દ્વીપકલ્પ છે. એનું જૂનું નામ સૌરાષ્ટ્ર છે. એમાં કેટલોક વડોદરા રાજ્યનો મુલક છે, કેટલોક અમદાવાદ જિલ્લાનો છે, અને શીરંગી (પોર્ટુગીઝ)નું દીવ શહેર છે, તથા જંજીરાના હાસી નવાખતું જાફરાબાદ શહેર છે, બધાં મળીને ૧૯૩ નાનાં રાજ્ય છે, એમાં છ પહેલા વર્ગનાં અને છ બીજા વર્ગનાં છે. એના મુખ્ય ચાર વિભાગ કરવામાં આવેલા છે. ૧ હાલાર, ૨ ઝાલાવાડ, ૩ ગોહીલવાડ, ૪ સોરઠ. આ ચારે ભાગોમાં ઇંગ્લેન્ડ અમલદાર, પોલિટિકલ એજન્ટો રહે છે. અને તે ચારેનો ઉપરી એજન્ટ હુવી મવનર રાજકોટમાં રહે છે.

મુખ્ય બેટ—જામોદાર છે. તે ગાયકવાડ સરકારને તાબે છે.

મુખ્ય પર્વત—ગીર, ગીરનાર અને શેત્રુંજી.

મુખ્ય નદીઓ—ભાદર, શેત્રુંજી, મચ્છુ.

મોટાં રાજ્યો—જુનાગઢમાં નવાખતું, નવાનગર (જામનગર)

માં જામ સાહેબનું, ભાવનગર, ગોંડલ, ધ્રામધા અને મેઠશી.

મુખ્ય સ્થળો—રાજકોટ એમાં એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર રહે છે. તેમાં રાજકુમાર કોલેજ તથા ટ્રેનિંગ કોલેજ છે. જામનગર એમાં કંક, રેશમ અને કસબતું બરતકામ સારું ચાલે છે. મોરબી, જોડણ, એ રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી પ્રજાજાત અને મદત અપાય છે. વાંકાનેર, ધ્રોણ, ધાંગધ્રા, લીંબડી, વદવાણ એમાં ગરાશીઆ હાઇસ્કૂલ છે. અને રેલ્વેનું જંગલ છે. બાવનગર, એમાં કેળવણીનાં સાધનો ઘણાં સારાં છે. પાલીતાણા, એમાં જૈન ધર્મનાં દેવળો છે. જુનાગઢ, એની પાસે ગીરનાર પર્વત છે તેના ઉપર હિંદુ લોકોનું તથા જૈનોનું જાત્રાનું ધામ છે. સોમનાથપાટણ, એ જૂનું ઐતિહાસિક શહેર છે. પોરબંદરના પથર ધમારતના કામમાં પરદેશ જાય છે. જાફરાબાદ, ગઢડા, એમાં સ્વામીનારાયણનું મંદિર છે.

સામાન્ય હુકીકત—નવાનગરની પાસેના દરિઆમાંથી મોતી જડે છે. ધાંગધ્રામાં પથરની ખાણ છે. એ રાજ્યમાં અખરખની પણ ખાણ છે. કાઠી રજપૂતોના નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ કાઠિઆવાડ પડ્યું છે.

પેદાશ ને હુન્નર—ખાજરી, જુવાર, ઘઉં, કઠોળ અને તેલીઆં ખીઆંની મુખ્ય પેદાશ છે. પોરબંદરી પથર, ધાંગધ્રી પથર, બી અને તેલીઆં ખીઆંની નિકાશ છે. એમાં સોનેરી કસબતું કામ, કિનખાખ, ગુલાબ, કંક અને મીઠું વગેરે ચાલે છે. વેપાર મારે રેલ્વેનો સવડ થયેલો છે. ગીરનાં જંગલોમાં સિંહ નજરે પડે છે.

પાલણપુર એજન્સી.

આ એજન્સીનો મુખ્ય અધિકારી પોલિટિકલ એજન્ટ છે. એમાં નાનાં મોટાં ૧૩ રાજ્યો છે. એમાં કપાસ, ડાંગર, શેરડી,

જુવાર, બાજરી, ઘઉં અને કઠોળની સારી પેદાશ છે. એમાં સુરોખાર, અનાજ, સરસવ, તલ, કપાસ, વગેરેની નિકાશ છે.

મુખ્ય નદીઓ—ખનાસ અને સરસ્વતી.

મુખ્ય પર્વત—આરાસુર એમાંથી આરસ પથર નીકળે છે.

મુખ્ય રાજ્યો—પાલણપુર એનું મુખ્ય શહેર પાલણપુર છે.

એમાં મુસલમાન નવાખનું રાજ્ય છે. ખીજું શહેર ડીસા છે, તેમાં અંગ્રેજ લશ્કરની હાવણી છે. ખીજું મોટું રાજ્ય રાધનપુર છે, તે પણ મુસલમાની રાજ્ય છે. મુખ્ય શહેર રાધનપુર છે. આ બામમાંથી સુરોખાર જડે છે.

મહીકાંઠા એજન્સી.

આ એજન્સીમાં નાનાં મોટાં ૬૩ રાજ્યો છે. એ કુંબરાજ ને જંમશેવાળો છે. લોકાનો મોટો બામ કોળી અને બીલનો છે.

મુખ્ય પેદાશ—બાજરી, મકાઈ, ચણા, ઘઉં, તેલ અને રૂની છે.

મુખ્ય નદીઓ—સાગરમતી, વાત્રક, હાયમતી ને સરસ્વતી છે. હાયમતી નદીની નહેર છે. તેનું ખણી ખેતીના ઉપયોગમાં લે છે.

મુખ્ય રાજ્યો—ધડર, એની રાજધાની ધડર છે. ખીજું દાંતાનું રાજ્ય છે. એ રાજ્યમાં આરાસુર પર્વત ઉપર અંબાજી માતાનું દહેરું છે. કુંબારીઆ બામમાં જૈન લોકાનાં દહેરાં છે, તથા ત્યાંથી થોડે છેટે કોટેશ્વર મહાદેવ છે. ત્યાંથી સરસ્વતી નદી નીકળે છે.

રેવાકાંઠા એજન્સી.

એમાં પાંચ મોટાં રાજ્યો છે ને ખીજાં નાનાં છે. પંચમહાલ જીલ્લાનો કલેક્ટર એના ઉપર દેખરેખ રાખે છે. એમાં અનાર્ય (બીલ) લોકાની વસ્તી વધારે છે.

મુખ્ય પેદાશ—ડાંગર, જુવાર, રૂ, મકાઈ અને ચણાની છે, તેમાં જંગલો ઘણાં છે, તેમજ હમારતી લાકડાનાં ઝાડો ઘણાં થાય છે, વળી જંગલી જનાવરો પણ ઘણાં છે. મહુડાં, સામ અને તેલીઆ ખીઆની મુખ્ય નિકાશ છે. ડુંગરોમાંથી અકીક, આરસ, લાલ વગેરે પથરો નીકળે છે.

મુખ્ય નદી—મહી અને નર્મદા.

મુખ્ય રાજ્યો—રાજપીપળા—એનું મુખ્ય મામ નદોદ છે, તેમાં રાજધાની છે. છોટાઉદેપુર અને બારીઆ એમાં જંગલો વધારે છે, તેથી ત્યાંની હવા સારી નથી. એ સિવાય લુણાવાડા, સુંથ અને વાડાશિનોરનાં રાજ્યો છે. વાડાશિનોરમાં બાબી મુસલમાનનું રાજ્ય છે; એ સિવાય ખીજાં રજપૂત રાજ્યો છે.

સુરત એજન્સી.

એમાં ત્રણ નાનાં રાજ્યો આવેલાં છે. સુરતનો કલેક્ટર એના ઉપર દેખરેખ રાખે છે. પેદાશ—જુવાર, કપાસ, ડાંગર, કઠોળ, નાગલી અને શેરડીની છે. એમાં ડાંગનું જંગલ છે. બીલ, ઘોડીઆ વગેરે અનાજ જતોની વસ્તી છે.

રાજ્યો—સચીન, એ મુસલમાની રાજ્ય છે, એની રાજધાની સચીન છે. તેની પાસે હુમસ મામ હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. ખીજું ધરમપુરનું હિંદુ રાજ્ય છે એની રાજધાની ધરમપુર છે, ત્રીજું વાંસદા, એનું મુખ્ય મામ વાંસદા છે. એની પાસે દેવકી ઉનાઈના ઉના પાણીના કુંડ છે, ત્યાં દર વર્ષે જત્રા ભરાય છે.

ખંભાત સંસ્થાન.

આ મુસલમાની રાજ્ય છે, એનું મુખ્ય શહેર ખંભાત છે, તે

મહી નદીના મુખ ઉપર ખંદર છે. જુના વખતમાં એને ત્રંખાવટી નગરી કહેતા હતા. તે વખત તે ધણું માતમર શહેર ગણાતું હતું. ખેડા જીલ્લાનો કલેક્ટર એના ઉપર દેખરેખ રાખે છે. ખીચું મોટું ગામ તારાપુર છે તે રેલ્વે સ્ટેશન છે. ખંખાતમાં મીઠાનો અગર છે. આ રાજ્યની ધણીખરી જમીન બાલની છે. તેમાં કેટલીક ખારવાળી છે, તે સારી જમીનમાં ઘઉં અને ડાંગર પાકે છે.

જગ્ગહાર સંસ્થાન.

યાણા જીલ્લાનું આ સંસ્થાન છે, એનું મુખ્ય ગામ જગ્ગહાર છે. યાણાનો કલેક્ટર એના ઉપર દેખરેખ રાખે છે. ત્યાંનો રાજા કોણી જાતનો છે.

કચ્છ.

ઉત્તરે સિંધ અને દક્ષિણે કાઠિયાવાડ એ એની વચ્ચે આવેલો છે. એનું મુખ્ય શહેર ભુજ છે, તેમાં રાજા રહે છે. તેમને રાવનામથી ઓળખવામાં આવે છે. એ રાજ્યમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. એમાં મોટી નદીઓ નથી પણ નાના વહેણા છે.

અખાત—કચ્છનો છે. કચ્છનું રણ છે.

મુખ્ય ખંદર—માંડરી છે. એમાં સારો વેપાર ચાલે છે. ખીચું અંજર ખંદર છે.

પેદાશ, હુન્નર—ખાજરી, જુવાર, મગ, ઘઉં, કિન, તથા દોવેલીની મુખ્ય પેદાશ છે. ભુજમાં સુતરાઉ તથા રેશમી કાપડનાં કારખાનાં છે. એમાં ફટકડી ને સુરોખાર જડે છે, તથા કોલસાની ખાણો છે. ઘોડા, ગાય, ઉંટ, શી, તેજ મુખ્યત્વે પરદેશ જાય છે.

વડોદરા રાજ્ય.

મુંબાઈ ઇલાકાનાં દેશી રાજ્યોમાં પહેલા નંબરનું અને હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોમાં બીજા નંબરનું મણાય છે. એનો વિસ્તાર ૮૨૨૬ ચો. મૈલ છે; વસ્તી ૨૦,૩૨,૭૬૯ માણસની છે. રાજ્યમાં બધા મળીને ૪૨ મહાલો છે.

પ્રાંતો—વડોદરા, કડી, નવસારી અને અમરેલી એ ચાર છે. આ પ્રાંતો ગુજરાતમાં એક જથ્થે નથી, પણ વિખરાતા છે.

મુખ્ય પર્વત—અમરેલી પ્રાંતમાં ગિરનારના ડુંગરોની હાર, નવસારી પ્રાંતમાં સોનગઢ બારાના ડુંગરો છે.

બેટ—શંખોદાર એ દ્વારકાં આગળ છે.

નદીઓ—ખનાસ, સરસ્વતી, વિશ્વામીત્રી, ઢાઢર, પૂર્ણા, અંબિકા, મહી વગેરે છે.

ખડિયાં રાજ્યો—મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા તથા કાઠિઆવાડનાં ઘણાંખરાં સંસ્થાનો શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને ખંડણી આપે છે. અંગ્રેજ સરકાર તે વસુલ કરી શ્રીમંત સરકારને આપે છે.

જાણવા લાયક જગાઓ—વડોદરા એ રાજધાની છે. ડભોઈમાં જૂનો કિલ્લો છે. પાટણ જૂનું રાજધાનીનું શહેર છે; ત્યાંની મુડીઓ, પટાળાં ને માટીનાં વાસણ વખણાય છે. વડનગર, એ એક જૂની જગા છે. સિદ્ધપુર જત્રાનું સ્થળ છે. નવસારી, અહીંની દવા ઘણી સારી છે, ને ત્યાં પારસીની વસ્તી મોટી છે. એની પાડોશમાં આવેલું ઉમરાટ ગામ શ્રીમંતનું હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. સોનગઢ, એ જૂનો કિલ્લો છે ને તે પ્રથમ ગાયકવાડ સરકારનું પાટનગર હતું. કડી ને વીસનગર એ મોટાં શહેરો છે. બહુચરાજીમાં મોટી જત્રા ભરાય છે. ઉંઝામાં, કડવા કણ્ઠીની કુળદેવી છે. કરનાળીમાં મોટી જત્રા ભરાય છે. દ્વારકાં, એ જત્રાનું પવિત્ર સ્થળ છે.

લોકો—મરાઠા, દક્ષિણી બ્રાહ્મણો, પાટીદાર, હિંદુ બ્રાહ્મણો, વાણીયા વગેરે હિંદુ ધર્મ માનનારા છે. નવસારી પ્રાંતમાં પારસી લોકોની વસ્તી વધારે છે. જંગલવાળા ભાગમાં અનાર્થ લોકો વસે છે.

પેદાશ—જુવાર, ઝાજરી, ડાંગેર, કોદા, ઘઉં, અરીસુ, કપાસ, તમાકુ, કઠોળ, શેરડી અને તેલીયાં બીજાંની પેદાશ છે. સોનગઢના જંગલમાં સાગ, સીસમ અને ખેરનાં ઇમારતી લાકડાં થાય છે. નવસારી પ્રાંતમાં દરેક જાતના મેવા અને ફળ થાય છે. કેટલેક ડેકાણેથી આરસ પથ્થર અને કેટલેક ડેકાણેથી ઘંટીઓના પથ્થર નીકળે છે.

ટુંક ઇતિહાસ—આ રાજ્યના વડા શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર જાતે મરાઠા છે; હાલના શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ ઉમંગી ને કેળવણી છે. રૈયતના સુખને માટે તેમની કાળજી ધણી છે. ખેતીનો ઉદ્યોગ એમના વખતમાં વધ્યો છે. આગલા વખતની અંધાધુંવી નીકળી ગઈ છે. તેમણે અદલ ન્યાય આપવા ખિટિશ પદ્ધતિ દાખલ કરી છે. કેળવણી આપવા હામઠામ નિશાળો સ્થાપી છે. રાજ્યમાં પાઠશાળા અને કલામંડપ ઉઘાડ્યાં છે. પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત અને મફત આપવાનું ચાલુ કર્યું છે, જેથી હલકી ન્યાતો પણ કેળવણીનો લાભ લેવા લાગી છે. બ્રાહ્મણગૃહોને રિવાજ બંધ કરવા લખની ઉમરની હદ બાંધી છે. રૈયતને માથે ખર્ચનો બોજો પડે નહિ અને રૈયત રાજ્યકારોબારમાં માહિતગાર થાય તે માટે આમ્ય પંચાયત કાઢી છે; વગેરે અનેક સુધારા રાજ્યમાં દાખલ કર્યા છે,

મુંબાઈ બેટ.

એ હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે છે. તે પ્રથમ પોર્ટુગીઝના

કચ્છનામાં હતો, પણ ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો. પ્રથમ તે નાનું ગામડું હતું, પણ પરદેશી લોકોના વેપારથી તે વધીને આજે હિંદુસ્તાનમાં એક આગેવાન શહેર થઈ ગયું છે. કાટ અને બહારકાટ એવા બે એના ભાગ છે. ખોરીખંદરથી કાલાબા સુધીના ભાગને કાટ, અને ઉત્તર તરફના ભાગને બહાર કાટ કહે છે. એના આકાર ત્રિકોણાકાર છે.

હવા—આ બેટ દરિયામાં હોવાથી તેમાં ઘણી ગરમી કે ઠંડી પડતી નથી, તેથી શહેરની હવા સારી ગણાતી નથી.

વસ્તી ને ભાષા—૧૯૧૧ની ગણતરી મુજબ ૯,૭૯,૪૪૫ માણસની વસ્તી છે. મુખ્ય ભાષા—અંગ્રેજી, ગુજરાતી, મરાઠી ને ઉર્દૂ છે.

હુમર ને કેળવણી—મોટા ઉદ્યોગ સુતર કાંતવાનો ને કાપડ વણવાનો છે. એને માટે સંખ્યાબંધ મીલોમાં લાખો માણસોને રોજી મળે છે. કેળવણીમાં આ શહેર ઘણું આગળ વધેલું છે, શહેરમાં ઘણાં મોટાં વિદ્યાલયો છે.

વ્યવસ્થા—મુંબાઈ શહેરનો સઘનો વહીવટ મ્યુનિસિપાલ કોર્પોરેશન નામની મંડળી ચલાવે છે. એમાં ૭૨ સભાસદો છે; તેમની ચુંટણી દર ત્રણ વર્ષે થાય છે. તેમનો વડો કમિશનર સરકાર તરફથી નીમાય છે.

મુંબાઈ બેટના સાત વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે, તે દરેક વોર્ડને નામે ઓળખાય છે.

બેટ—ધારીપુરી એ હુમરમાંથી કાતરી કાઢેલાં દહેરાને માટે પ્રખ્યાત છે.

ઉપસાગર—બેટને નેમ્લત્યે છે, તથા માહીમ ઉત્તરે છે.

હુમર—મલબાર અને ખંબાલા પશ્ચિમે છે, સીવરી તથા

બંડાર પાડા પૂર્વે છે; ને વરલી વાયવ્ય કોણે છે.

તળાવ—નાખોદનું તળાવ, બાબુલા તળાવ, ધોખી તળાવ, પરેલ તળાવ, નાયમામ તળાવ અને જાંબલી તળાવ મુખ્ય છે.

ગોદી—સાસુન ગોદી કોલાખા તરફ છે, સરકારી ગોદી કાઠ-માં છે. વિક્ટોરીયા ને પ્રિન્સેસ ગોદી માંડવીમાં છે, તથા પી. એન્ડ સો. કંપનીની ગોદી મજગામમાં છે.

બંદરો—પાલવા, બેલાડ, ને ગોદી બંદરો કાઠમાં છે. વિક્ટોરીયા ને પ્રિન્સેસ બંદરો માંડવીમાં છે, તથા મજગામ બંદર મજગામમાં છે.

મધ્ય વિભાગ.

આ વિભાગ મુંબઈની પૂર્વે છે. પૂર્વ તરફ તાપ વધારે ને રસાદ ઓછો પડે છે; ઉત્તર વિભાગ કરતાં એ ઓછો ફળદ્રુપ છે. આ ભાગના લોકો દક્ષિણી કહેવાય છે, તેમની ભાષા મરાઠી છે. જંગલો અને ડુંગરોમાં બીલ, કાથુડી વગેરે અનાર્થ જતો વસે છે.

મુખ્ય પર્વત—અગ્નિ-નિર્ગમન પહાડ ખાનદેશની દક્ષિણે. એમાં મૌઘની ગુફા છે.

નદીઓ—ગોદાવરી અને કૃષ્ણા મુખ્ય છે. બીમા, નીરા વગેરે નાની નદીઓ છે.

ભાગ—એના સાત જિલ્લા છે. ૧ પશ્ચિમ ખાનદેશ, મુખ્ય શહેર ધુળીઆ, અને નંદુર્યાર છે. ૨ પૂર્વ ખાનદેશ, મુખ્ય શહેર જળગામ અને ભુસાવળ છે. ૩ નાશિક જિલ્લો એમાં નાશિક એ જત્રાનું સ્થળ છે; દેવલાલી, હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ત્રાંબક આગળ ગોદાવરી નદીનું મૂળ છે. ત્યાં દર બાર વરસે ગોદાવરીની મોટી જત્રા ભરાય છે. ૪ અહમદનગર જિલ્લો—મુખ્ય શહેર અહમદનગર એ ઐતિ-

હાસિક જૂનું શહેર છે. ૫ પુના જીલ્લો—મુખ્ય શહેર—પુના એ પહેલાં પેશ્વાની રાજધાની હતું, તે ચોમાસામાં સરકારી મથક તથા હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. ખડકી, એ ઐતિહાસિક જગ્યા છે, તે લશ્કરની હાવણી છે. લોણાવલા, હવાખાવાનું ઠેકાણું ડુંગરપર છે; ત્યાંથી થોડે દુર ડુંગરમાં કોતરેલી ગુફાઓ છે. ૬ સતારા જીલ્લો—એમાં મહાજયેશ્વરનો ઉંચો ડુંગર છે, તે હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. મુખ્ય શહેર—સતારા એ ઐતિહાસિક જગ્યા છે. ૭ સોલાપુર જીલ્લો—મુખ્ય શહેર—સોલાપુર છે, તે ઐતિહાસિક જગ્યા છે. તેમાં ચત્તર કાંતવાનો અને વણવાનો ઉદ્યોગ સારો છે. ખાસી મોટું વેપારી શહેર છે. પંઢરપુર એ વિઠોબાની જન્મભૂમિ છે.

દેશી રાજ્યો—સતારા જમીરમાં ભોર, ઓંધ, ફલટણ અને અકલકોટ છે. ભોર અને ઓંધ એ પ્રાહ્લણ રાજ્યનું છે. અને ફલટણ તથા અકલકોટ એ મરાઠા સરદારનાં છે. એ સિવાય સુરગણાનો મુલક અને મહેવાસી પરગણાનાં નાનાં રાજ્યો છે.

પેદાશ અને વેપાર—આ ભાગની જમીન રણરૂપ છે. દ્રાક્ષ, ત્રેવે, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, તેલીયાં બી અને રૂની મુખ્ય પેદાશ છે. રૂ, તેલીયાં બી તથા અનાજની મુખ્ય નિકાશ છે. તાંબા પિત્તળનાં વાસણ, ધાનબીજો અને દક્ષિણી ઓંચોની સાડીઓ અનાવવાનો કુખર છે.

દક્ષિણ વિભાગ.

આ વિભાગમાં મરાઠી અને કાનડી બાષા બોલાય છે. રત્નાગિરિ અને કાનડા જીલ્લામાં દેશી ખ્રિસ્તી લોકોની વસ્તી વધારે છે. મુખ્ય પર્વત—સિંહાદ્રી એ ઉત્તરે તથા દક્ષિણે છે. નદીઓ—ભીમા, કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રા એ મુખ્ય છે. કાનડા

જીલ્લામાં ચિરાવતી નદી છે, તેમાં ગેરસપ્પાનો ધોધ જેવા લાયક છે.

ભાગ—આ વિભાગના છ જીલ્લા કરવામાં આવ્યા છે. ૧ બિજપુર જીલ્લો—મુખ્ય શહેર બિજપુર છે. તે ઐતિહાસિક શહેર છે. ત્યાં સુલતાન મહમદનો રોજી જેવા લાયક છે. તાલિકોટ એ જૂની ઐતિહાસિક જગ્યા છે. ૨ ખેલગામ જીલ્લો—મુખ્ય શહેર ખેલગામ છે. એમાં લશ્કરી હાવણી છે, ને તે સારા હવાવાળું છે. મોકાકમાં સારો વેપાર ચાલે છે, ત્યાં ઘટ પ્રભાનો ધોધ જેવા લાયક છે. ૩ ધારવાડ જીલ્લો—મુખ્ય શહેર ધારવાડ કિલ્લાવાળું શહેર છે. હુંબલી, એ વેપારનું સ્થળ છે. ૪ કાનડા જીલ્લો—મુખ્ય શહેર કારવાર એ બંદર છે. હોનાવર એ પણ બંદર છે. આ જગ્યાએથી ગેરસપ્પાનો ધોધ જેવા જાય છે. ૫ રત્નાગિરિ જીલ્લો—મુખ્ય શહેર રત્નાગિરિ છે તે બંદર છે. માલવણ એ પણ બંદર છે. ૬ કોલાખા જીલ્લો—મુખ્ય શહેર અલીખાગ એ બંદર છે. માથેરાન એ હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે.

દેશી રાજ્યો—૧ કોલાપુર એનું મુખ્ય શહેર કોલાપુર છે, તે જુનું શહેર છે. ૨ દક્ષિણ મરાઠા જગીર, એમાં સાંગલી, મીરજ, વડીશાખા, નાની શાખા, મુધોળ અને રામદુર્ગ. એ મરાઠા સરદારાની જગીરો છે. ૩ સાવંતવાડી સંસ્થાન—એમાં સાવંતવાડી એ રાજધાની છે. ૪ જંજીરા સંસ્થાન—મુખ્ય શહેર જંજીરા છે. એમાં હબલી નવાખનું રાજ્ય છે. ૫ જત અને ડહણાપુર.

શીરંગીનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન—જોવા, એનું મુખ્ય શહેર જોવા છે. આ સંસ્થાનનાં બીજાં ગામે કાડીઆવાડમાં દીવ અને સુરત જીલ્લામાં દમણ છે. પોર્ટુગલના રાજ તરફથી જોવામાં મવનર જનરલ રહે છે.

ખનિજ—ધારવાડ જીલ્લામાંના ડુંગરોમાંથી સોનું, રૂપું, ત્રાંબુ તથા લોખંડની કાચી ધાતુ જડે છે. નદીની રેતીમાંથી પણ સોનું નીકળે છે.

પેદાશ—નાગલી, કોદા, ચણા, જુવાર, બાજરી, કપાસ, તથા કઠોળ થાય છે. નાળીએર, સોપારી ને એલચી પણ થાય છે. કાચીનાં દોરડાં વણવાનો, કાચની બંગડી બનાવવાનો અને કાપડ વણવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે. કોલાબા જીલ્લામાં મીઠું પાકે છે.

મુખ્યાઈ ઇલાકામાં નદીપરનાં શહેરો.

સિંધુ	વિપર	કરાંચી ને હૈદરાબાદ.
બનારસ	"	રાધનપુર ને ડીસા.
સરસ્વતી.	"	સિદ્ધપુર.
સાબરમતી.	"	અમદાવાદ ને સાદ્રા.
મહી.	"	ખંખાત ને લુણાવાડા.
નર્મદા.	"	બરચ, શીતાર ને ચાણોદ.
તાપી.	"	મુરત ને રાંદેર
ગોદાવરી.	"	નાશિક.

દેશી રાજ્યો.

મરેઠી દેશી રાજ્યો—વડોદરા, કોલાપુર અને સાવંતવાડી.

રજપૂત દેશી રાજ્યો—કચ્છ, ઇડર, બાવનગર, નવાનગર, ધ્રાંગધ્રા, મોરબી, રાજપીપળા, વાકાનેર, પાલીતાણા, મેલ, લીંબડી, રાજકોટ, ગોંડળ, વઢવાણ, પોરબંદર, છોટાઉદેપુર, બારીઆ, લુણાવાડા, ધરમપુર અને વાંસદા.

પોર્ટુગીઝની જગ્યા—દીવ, દમણ ને ગોવા.

હબશી સંસ્થાન—બ્રાહ્મણ ને જંજીરા.

હિંદુસ્તાનની ભૂગોળ વિદ્યા.

ભૂગોળ એ શબ્દ 'ભૂ' તથા 'ગોળ' એ બે શબ્દ મળીને થયેલો છે. ભૂ એટલે પૃથ્વી અને ગોળ એટલે ગોળો. એટલે પૃથ્વીનો ને ગોળો છે, તેના સંબંધનું જ્ઞાન આપનાર શાસ્ત્ર તે ભૂગોળ શાસ્ત્ર અથવા ભૂગોળ વિદ્યા કહેવાય છે.

પૃથ્વીમાં કુટલાક દેશ છે, તેમાં કયી કયી જાનના સોડા વસે છે, તે સોડાના રીત રીવાજ કેવા છે, રાજ્ય સત્તાઓ કેવા પ્રકારની છે, કયા કયા ધર્મો ચાલે છે, તે દેશોમાં કયી કયી વસ્તુઓ પેદા થાય છે, વનસ્પતિ, ખનિજ, વિગેરે પદાર્થો કયાં કયાં છે, કયા દેશની કયી વસ્તુઓ કયા દેશમાં જાય છે, વિગેરે માહિતિ આપનાર શાસ્ત્ર એને જ હાલમાં ભૂગોળ વિદ્યા ગણવામાં આવે છે.

પૃથ્વીનો સંબંધ આખી સૂરજ માળા સાથે છે. કારણ કે પૃથ્વી એક ગ્રહ છે. પૃથ્વી ઉપર રાત્રિ દિવસ શાથી થાય છે, ઋતુઓ કટલી અને કયી કયી, કયાં કારણોથી થાય છે, તથા ખીજા મહત્વના ફેરફારો શાથી થાય છે, તે સંબંધી માહિતિ પૃથ્વી સંબંધી જ્ઞાન આપનાર શાસ્ત્રમાં આવી જવી જોઈએ. આવાં આવાં કારણોથી પૃથ્વી સંબંધી માહિતિ આપનારાં તમામ શાસ્ત્રોના વિદ્વાન ભૂગોળ-વેત્તાઓએ નીચે પ્રમાણે તેના ભાગ પાડ્યા છે.

૧ સામાન્ય ભૂગોળ વિદ્યા.

૨ ખગોળ વિદ્યા.

૩ પૃથ્વી સંબંધી ગણિત.

૪ ભૂતળ વિદ્યા.

૫ રાજ્યકીય ભૂગોળ.

૬ વ્યાપારી ભૂગોળ.

રાજ્યકીય અને વ્યાપારી ભૂગોળનો સમાવેશ સામાન્ય ભૂગોળ વિદ્યામાં કર્યો છે.

ને વિદ્યાથી સૂર્ય મંડળના એક ગ્રહ તરીકે પૃથ્વીની માહિતિ

મળે છે, તેને ખગોળ વિદ્યા કહે છે.

જે વિદ્યાર્થી પૃથ્વીના આકાર, કદ, વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે; તેને પૃથ્વી સંબંધી ગણિત કહે છે.

જે વિદ્યાર્થી જનવરો, પ્રાણીઓ અને જડ પદાર્થોની આગત-માં યતા ચમત્કારો, ઋતુ, પવન, તથા જમીન વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે, તેને ભૂતળવિદ્યા કહે છે.

જે વિદ્યાર્થી પૃથ્વીના લોકો કેટલી જાતોમાં વહેંચાયલા છે, તથા કયા રાજ્યની કેટલી સત્તા છે, કયા દેશમાં કેટલી વસ્તી છે, તેનું જ્ઞાન થાય છે, તેને રાજ્યકીય ભૂગોળ કહે છે.

દેશ દેશનાં પ્રાણી, વનસ્પતિ, અને ખનિજ ક્યાં છે, તથા નિકાસ અને આયાત શું છે, તેનું જ્ઞાન જે વિદ્યાર્થી મળે છે, તેને વ્યાપારી ભૂગોળ કહે છે.

હિંદુસ્તાનની ભૂતળ.

પૃથ્વીનું પદ—આપણે પૃથ્વીની સપાટીપર જોઈશું તો તે હિપર રેતી, પથરા, ધુળ, કાદવ અને મટાડી વગેરેથી બનેલી જમીન છે, એમ માનવાને કારણે છે. આગળ પૃથ્વી ઘણી ગરમ હતી. અને તેમાં ફરેક ચીજ પ્રવાહરૂપે હતી, પણ ધીમે ધીમે તે ઠંડી થતાં તેની સપાટીપર પડ બંધાતું ગયું, એ પડ દિવસે દિવસે વધતું જાય છે.

પૃથ્વીનું પેટ—જમીનની સપાટીપર જે ફરફારો નિરંતર થતાં કરે છે, તે આપણા જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેનું પેટું કેવું છે, તે ધન છે કે પ્રવાહી છે, તેમાં કયા કયા પદાર્થ છે, તે જાણવાની જરૂર છે. પૃથ્વીના પેટામાં ખોદીશું, તો અંદરની ગરમીને લીધે તથા ચાર હજાર ફુટ કરતાં વધારે ઊંડા જવાશે નહિ, પણ બીજાં સાધનો મારફતે વીસ માઇલની ઊંડાઇ સુધી પૃથ્વીના પોપડાની મા-

હીતિ મળેલી છે. તે જોઇશું તો પૃથ્વીના પેટામાં અનેક જાતના ખડકો મળી આવે છે, જૂસ્તર વેતાઓએ આ ખડકોના ત્રણ વિભાગ કર્યા છે. ૧ રેતાળ અથવા જળમળ ખડક; ૨ વનસ્પતિ અને પ્રાણિજ ખડક; ૩ આગીઆ ખડક.

દર વરસે નાની મોટી નદીઓમાંથી મળ, રેતી અને કાંકરા મોટા જથામાં ઘસડાઇ જઇ તેમના થર દરિયાને તળીયે ખાડે છે. આ થરોમાં તણાઇ આવેલાં ઝાડનાં પાંદડાં, લાકડાના કકડા વગેરે ચોટે છે, અને તેઓ સાથે શંખ, છીપો તથા માછલાં વગેરે પ્રાણિઓનાં હાડપિંજર ભેળાઇ જઇ તેના પથર બને છે, એવા પથરને જળમળ ખડક કહે છે.

ધણા પ્રાચીન કાળમાં વિશાળ જંગલો, પાણીની નીચે ભોંયમાં દટાઇ જમીનના પેટામાંની ગરમીવડે તથા ઉપરની માટીના દબાવથી કાયલા બન્યા છે, એ થરને વનસ્પતિજ કે ઉદ્ભિજ ખડક કહે છે.

સમુદ્રમાં કરોડો જીવજંતુઓ વસે છે, એ પ્રાણીઓ મરી જઇ શંખ, છીપ, તથા કવચના થર સાથે દરિયાને તળીયે ઠરે છે, એ થર ધીમે ધીમે પથર બને છે; એને પ્રાણિજ ખડક કહે છે. ખડી અને ચુનાના કેટલાક પથર એ રીતે બનેલા છે.

જમીનના પેટામાં ધણી ગરમી છે. એટલે છેક નીચે સઘળા પદાર્થોના રસ થઇ જતો હશે; એ રસ ધણું કરીને બળતા પહાડોમાંથી બહાર વહી આવે છે, એ રસ ઠંડો પડી કઠણ થાય છે, અને તેનો ખડક બને છે. આવા ખડકને આગીઆ ખડક કહે છે.

પૃથ્વીના પેટામાં છેક નીચે શું છે ?—પૃથ્વીનું પેટું પ્રવાહી હોવું જોઇએ, એવું અનુમાન થાય છે; તેમાં પણ જૂસ્તરવેતાઓ એકમત તથા. કેટલાક કહે છે કે તે ધન છે, તથા કેટલાક કહે છે

કે તે પ્રવાહી છે. ગમે તે હોય પણ એટલું તો ખરૂં છે કે પૃથ્વીના પેટામાં ધણી ગરમી છે. આ ગરમી ક્યાંથી આવી? લાખો વર્ષોપર સૂર્યનો કકડો છુટો પડી પૃથ્વી બની હતી, તે વેળા તેમાં સૂર્યના જે ટક્કીજ ગરમી હતી, પણ હવે મૂળની ગરમીનો થોડો અંશ રહ્યો હોય એમ જણાય છે.

ધરતીકંપ—પૃથ્વીના પેટામાંની ગરમીને લીધે ઉપરનાં પાષાતાં પડમાંથી ચીરાં પડી પૃથ્વીનો પોપડો કાઢ ઠેકાણે જોરથી ફાટે છે તેથી ધરતીકંપ થાય છે. કાઢવાર ફાટ ન પડતાં ફક્ત આંચકો લાગીને જ રહે છે. ધરતીકંપ થતા પહેલાં કાઢવાર પૃથ્વીના પડમાં અવાજ થતો સંભળાય છે. આવા બનાવ બંગાળા, આસામ અને પંજાબમાં ધણીવાર બને છે.

જ્વાળામુખી પર્વત—કેટલાક પર્વતના શિખરમાં બાકારાં હોય છે, કે જેનો સંબંધ ઉંડાણમાં આવેલા ગરમ પ્રવાહી સાથે છે. આ ગરમ પ્રવાહીનો ઉત્તર રસ, પત્થર, રાખ, તથા વરાળ રૂપે પૃથ્વીના પડમાંથી બહાર ધસી આવી શિખરમાંનાં બાકારાં વાટે બહાર નીકળે છે. આવા બળતા પહાડોને જ્વાળામુખી પર્વત કહે છે. ધરતીકંપ અને જ્વાળામુખી એ બંનેનું મૂળ સ્થાન પૃથ્વીનું પેટું છે. પૃથ્વીના પેટામાંહેના બળતા પદાર્થના રસનું અને પાણીની વરાળનું બળ અતિશય વધી જવાથી ધરતીકંપ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ જ્વાળામુખી પર્વત ફાટે છે, એને લીધે જ્યાં નદી નથી હોતી ત્યાં નદી થાય છે, પાણી હોય છે ત્યાં જમીન નીકળી આવે છે, નવા નવા ખેટ પેદા થાય છે, જમીન ઉંચી નીચી થાય છે, તથા રસ્તો ન હોય ત્યાં રસ્તો પડે છે. આપણા દેશમાં હાલમાં જ્વાળામુખી પર્વત નથી, પણ ધરતીકંપના આંચકા તો અચરનવાર થયાંજ ક'રે છે.

હાલનો કચ્છ દેશ જવાળામુખી પર્વત શટવાથીજ અનેસો કહેવાય છે, ત્યાં પ્રથમ દરીઓ હતો.

બીજી શક્તિઓ—પૃથ્વીની સપાટીમાં ફેરફાર કરનારાં ઉપલાં કારણો સિવાય બીજાં પણ કેટલાંક કારણો છે. જેની અસર તે માટે નિરંતર કામ કર્યાજ કરે છે; વાતાવરણ, પાણી, ખરફ, નદી, દરિયો વગેરે પૃથ્વીની સપાટીપર ચાલુ ફેરફારો કરે છે.

વાતાવરણની અસર—વાતાવરણમાંનો ઓક્સિજન ખડકના પદાર્થો જોડે મળી રસાયની ક્રિયાથી જુદા પદાર્થો બનાવે છે, તેથી ખડક તૂટી જાય છે. વાતાવરણમાંની ગરમી કે શરદીને લીધે ખડકોથી સપાટી સંકોચાય છે, કે ફુલે છે, તેથી તેના પત્થરો છુટા પડે છે. ખડકોની સપાટી સાથે રેતી અથડાઇને તેમને ઘસવામાં પવન મદદ કરે છે.

પાણીની અસર—ખડકની સપાટી ઘસવામાં વરસાદ પણ મદદ કરે છે. વરસાદથી કાંકરા, માટી, રેતી, વગેરે ઉચ્ચાણમાંથી નીચાણમાં ઘસડાઇ જાય છે. વરસાદનું પાણી ખડકોની શાટોમાં બરાઈ રહે છે, તે ઝાકળ કે ઠંડીને લીધે ખરફ થઇને ફુલે છે, તેથી પણ પત્થરો છુટા પડે છે. ખડકના નીચાણના બામપર પાણીથી ઘસડાઇ આવેલી માટી, રેતી વગેરે ઠરી જમીન બને છે.

પૃથ્વીના પેટામાં ઘણી ઉંડાઇએ ગરમી છે, તેથી ઘણી ઉંડાઇ એથી પાણી આવતાં ગરમ પાણીનાં ઝરણો, કુવા કે કુંડ નીકળે છે. ક્ષાર વગેરેથી ભિન્ન થઇ ઉપર આવતું પાણી ખાંડે હોય છે, તથા ખનિજ પદાર્થો સાથે ભિન્ન થયેલું પાણી જે કુવા, કુંડ કે ઝરણો મારફતે બહાર આવે છે તેમાં જુદા જુદા ચુણો હોય છે. આવા કૃત્રિમ પાણીના કુંડો આપણા દેશમાં ગુજરાતમાં ઘણા છે.

પહાડો કે ખડકોની કારણે અને શરોમાંથી નિરંતર પાણી નીકળતું જણાય છે, એ ઝરણો એકઠાં થઈ મોટા વહેણાઓ અને નદીઓ થાય છે. ખડકોપર પડી રહેલો બરફ પણ નદીઓને પાણી પૂરું પા છે.

આ પ્રમાણે વહેતું પાણી ખડકોને તોડવાનું કામ કરે છે, પાણી, કચરો, કાદવ, રેતી, વગેરેને ઉંચી જગાએથી તળાવ, સરોવર, નદી, કે દરિયા તરફ ધસડી જાય છે, અને ઉંચી જમીનને નીચી કરી, નીચી જમીનને ઉંચી કરે છે. વળી નદીઓ તેના મુખ આગળ ત્રિકોણાકાર પ્રદેશો બનાવે છે. તેને ડેલ્ટા કહે છે, એવો ડેલ્ટા ગંગા નદીના મુખ આગળ બનેલો છે. તેમજ નદીઓના ધોધ પોતાની જમીનમાં ખીણો (વહેણા) ને ખાડા પાડે છે.

બરફની અસર—પહાડોપર રહેલું બરફ ઓગળીને નદી રૂપે વહે છે, ત્યારે તે પોતાની સાથે બરફના મોટા કકડા, પથર, રેતી વગેરે જેવી લાવી પોતાના ધર્મણ અને દખાણથી ખડકની સપાટી તોડી નાંખે છે, તથા તેની ફાડોમાં પેસી જઈ પથરો છુટા પાડે છે.

આ પ્રમાણે વાતાવરણ, ઝાકળ, ઝરણો, નદીઓ, તરસાદ, બરફ વગેરે ખડકની સપાટી પાડી નાંખી નીચાણનો ભાગ પુરે છે. દરિયાની તળીએ આ બધું જમીને દખાણ કે ગરમીથી ખડક થઈ જાય છે, અને ધરતીકંપ કે જ્વાળામુખી પર્વતના બળથી તે ઉંચો થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ઉંચાણની જમીન સપાટ થઈ જાય છે, તથા ખીણો ઉડી ને પહોળી થઈ પૃથ્વીની સપાટીપર અનેક ફેર-શરો કરે છે. કાળાંતરે આજ કારણથી જળ ત્યાં સ્થળ થઈ જાય છે અને સ્થળ ત્યાં જળ થાય છે.

હિંદુસ્તાન.

સામાન્ય હકીકત—પહેલાં આ દેશને ભરતપંડ અથવા આ-
ર્ચાવર્ત કહેતા; ઇંગ્રેજમાં તેને ઇન્ડિયા કહે છે. અહીં સૌથી પ્રાચીન
મુધારો તથા પ્રાચીન સાહિત્ય છે. આ દેશનાં સુંદર ફુનર કામ
અને સરસ કારીગરી વખણાએલા છે. આ દેશ ધણો જોવાલાયક
અને વિશાળ છે. દુનીઆની દરેક જાતની હવા, વનસ્પતિ, પ્રાણી
વગેરેની તેમાં સવડ કરેલી છે. મુસલમાનોના હાથમાં ગયા પછી આ
દેશનું નામ હિંદુસ્તાન પડ્યું છે. હિંદુસ્તાનનો અર્થ હિંદુઓનો દેશ
થાય છે. મુસલમાનોના હાથમાંથી આ દેશ અંગ્રેજોના હાથમાં ગયો
છે. તેઓ પહેલવહેલા ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર
કરવા આવ્યા હતા; ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં આ દેશ ઇંગ્લાંડનાં મરહુમ
રાણી 'વિક્ટોરીઆ'ના રાજ્યમાં તેમની શહેનશાહત હેઠળ આવ્યો.
તેમની પછી તેમના પુત્ર સાતમા એડવર્ડ ૧૯૧૦ ની સાલમાં ગુ-
જરી ગયા, ત્યાર પછી હાલમાં હિંદના નવા શહેનશાહ ઇંગ્લાંડના
પ્રાંચમા જ્યોર્જ થયા છે, તે હિંદુસ્તાનના મહારાજા અથવા કેસર-
હિંદ કહેવાય છે. ઇ. સ. ૧૯૧૨ ના ડિસેમ્બર માસની ૧૨ મી તા-
રીખે નામદાર શહેનશાહ પ્રાંચમા જ્યોર્જનો રાજ્યાભિષેક ખાસ
હિંદુસ્તાનમાં થયો હતો, તેની યાદગીરી માટે કલકત્તાથી ઉપાડી દી-
લ્હીમાં રાજગાદી કરી છે. ઇંગ્લાંડના શહેનશાહનો હિંદમાં પધારવાનો
આ પહેલો જ ખનાવ છે. આથી આખા હિંદમાં આનંદ વ્યાપ્યો હતો.

સિમા—ઉત્તરે હિમાલય, કારાકોરમ અને હિંદુકુશ પર્વત;
પૂર્વે હિંદીયીન, અને બંગાળાનો કપસાગર; દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર
અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, બલુચિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન છે.

વિસ્તાર—હિંદુસ્તાનનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૦૦૦ ચો. માઇલ છે. એની ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૨૦૦૦ માઇલ છે; અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીની પહોળાઈ ૨૫૦૦ માઇલ છે. આ દેશનો આકાર ત્રિકોણ જેવો છે; તેનો પાયો હિમાલય છે, અને શિરોબિંદુ કેપ કન્યાકુમારી છે.

વસ્તી—આ દેશની વસ્તી ૩૧,૫૧,૩૨,૩૨,૫૩૭ માણસની છે. આ વસ્તી આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની વસ્તીનો પોણો ભાગ, અને આખી પૃથ્વીનો વસ્તીનો છઠ્ઠો ભાગ છે. હિંદુસ્તાનમાં અરધા લાખની વધારે વસ્તીવાળાં શહેર હતા ૭૫ છે.

કુદરતી રચના—હિંદુસ્તાનની ઉત્તરનો પ્રદેશ પહાડી છે, તથા ત્યાં મોટી ખાણો છે, ત્યાંથી નીચે આવતાં સિંધુ અને ગંગા નદીની વચ્ચેનો પ્રદેશ સપાટ મેદાન છે. દક્ષિણ તરફ જતાં ફરી પાછો પહાડી પ્રદેશ છે. આ પહાડો પૂર્વ પશ્ચિમ આડા પડેલા છે, તેથી આ દેશના કુદરતી બે ભાગ થાય છે; આ આડા પડેલા પહાડોથી ઉત્તર તરફના મુતકને હિંદુસ્તાન કહે છે, તે દક્ષિણ તરફના મુતકને દક્ષિણ અથવા દખ્ખણ કહે છે. એમાં પહાડોની કાંઈ જાતની એ પ્રદેશ હંચો છે. રજપુતાનાની વાયબે મોટું રણ છે.

ધર્મો—આ દેશમાં હિંદુ તથા મુસલમાનો ધર્મો મુખ્ય છે. હિંદુ ધર્મમાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના માણસો પણ મોટા જથ્થામાં છે. હિંદુ ધર્મના પેટા ધર્મો બહુ છે. જેવાં કે શૈવ, વૈષ્ણવ, રામાનંદી, કબીર, સ્વામીનારાયણ, પરશુામી, વગેરે. જૈન ધર્મના બે પેટા ભાગ છે, શ્વેતાંબર તે દીગંબર. વળી હાલમાં મતાતન ધર્મ અને આર્ય ધર્મ પ્રસારક મંડળીઓ થઈ છે, તે એ ધર્મનો ફેલાવો કરવા

સાર ઉપદેશો કરે છે. પંજાબમાં શીખ ધર્મ ચાલે છે. મુસલમાની ધર્મમાં શીઆ અને સુન્ની એવા બે પંથ છે. વળી જરતોસ્તી ધર્મ પાળનારા પારસી લોકોની વસ્તી એક લાખ માણસની છે. હાલમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પણ ફેલાવો થતો જાય છે. હિંદુસ્તાનની કુલ વસ્તીમાં સેંકડે ૭૦ ટકા હિંદુ ધર્મના છે, ને ૨૦ ટકા મુસલમાની ધર્મના છે, ને ૧૦ ટકા બાકીના ખ્રીજ પરચુરણ ધર્મના માણસો છે.

ભાષા—હિંદુસ્તાનના ગુદા ગુદા ભાગોમાં ૧૫૦ ઉપરાંત ભાષાઓ બોલાય છે. મુખ્ય ભાષાઓમાં બંગાળીમાં બંગાળી, ઓડીઆમાં ઓડીયા, ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હિંદી, પંજાબમાં પંજાબી, સિંધમાં સિંધી, મારવાડમાં મારવાડી, દક્ષિણમાં મરાઠી, તૈલંગુ, કાનડી, તામીલ; ગુજરાતમાં ગુજરાતી, આસામમાં આસામીઝ, અસમીયમાં અસમીઝ વગેરે છે. હાલમાં ઈંગ્રેજી ભાષા આખા દેશમાં સામાન્ય ભાષા બની ચલી જાય છે,

લોકો—હિંદુસ્તાનમાં એક જાતના લોકો નથી, તેમજ એકજ ધર્મ નાનનારા નથી. પણ મુખ્ય જાતોમાં હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, બર્મીઝ, પારસી, યુરેઝીઅનો, ચાહુદીઆ, વગેરે છે. હિંદુઓમાં—ગુજરાતી, દક્ષિણી, મરાઠી, બંગાળી, હિંદુસ્તાની, મારવાડી, સિંધી, પંજાબી, ગુર્ખા વગેરે છે. આ દેશમાં આર્યોના આવતા પહેલાં તેમાં વસનારા કાલેરીઅનો, ગોંડ તથા દ્રાવિડો હજી પણ કેટલેક ડેકાણે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં છે. કાલેરીઅનો છોટાનાગપુર અને મધ્ય પ્રાંતનાં જંગલોમાં છે. તે સિવાય કેટલાક પહાડી મુઝકોમાં અને જંગલોમાં જંગલી લોકો વસે છે, તેઓ અનાય છે.

હવા અને લોકો પર તેની અસર—ઉત્તર ગુજરાત, સિંધ અને રજપુતાનામાં ઠંડ અને તાપ વધારે છે તથા હવા સુકી છે, તેથી

એ પ્રદેશના લોકો કદાવર અને મજબુત છે. દક્ષિણ ગુજરાત તરફ અને તાપ માફકસર પડે છે, તથા જમીન યજ્ઞદ્રુપ છે, તેથી ત્યાંના લોકો પાતળા, મધ્યમ કદના, ચાલાક ને મોજીલા છે. પશ્ચિમ ધાટમાં વરસાદ પડે છે, તથા જમીન ભેજવાળી અને કાંકરીવાળી છે, તેથી ત્યાં લોકો ચરીરે ઠીંગણા પણ ઉઘોગી, ને કરકસરીઆ છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં ટાંઢ ઓછી ને તાપ વધારે પડે છે; ને જમીનમાં કસ ઠીક છે. ત્યાંના લોકોનો વર્ણ કાળો છે, તથા તેઓ ઉંચા કે જોરાવર નથી, તેમ ઓછા ઉઘોગી છે. બંગાળા બહુ રસાળ, ગરમ અને ભેજવાળો છે, અને ત્યાં ડુંગરો નથી, તેથી ત્યાંના લોક કમજોર પણ બુદ્ધિશાળી છે. મધ્યહિંદ અને પંજાબ એટલા રસાળ નથી, પણ ત્યાંના લોકો ઉંચા, જખરા અને શરા છે. રત્નાગિરિ, કારવાર અને સુબાઇમાં ઘણો વરસાદ પડે છે; મહાબળેશ્વર પર સરાસરી ૨૫૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે, પણ આસામમાં આવેલા ચેરાપુંજીમાં ૫૨૫ ઇંચની સરેરાશ છે; જે દુનિઆમાં સૌથી વધારે છે. મદ્રાસ કિનારા પર, મધ્ય હિંદુસ્તાન, પંજાબ, અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં સિઆળામાં પણ થોડો વરસાદ પડે છે.

પેદાશ અને વનસ્પતિ—સાગનાં ઝાડ દક્ષિણમાં પ્રજ્ઞદેશમાં અને ગુજરાતમાં થાય છે. કિનારાપર અને બંગાળાના અખાતના ટાપુ ઉપર નાળિયેરી અને તાડનાં ઝાડ ઉગે છે. સાલ નામનું ઇન્દ્રાણી લાકડું હિમાલય અને છોટાનાગપુર તથા મધ્ય પ્રાંતના જંગલમાં થાય છે. હિમાલયના વાયવ્ય ભાગમાં દેવદાર, મૈસુરમાં સુખડ, આસામમાં તથા પ્રજ્ઞ દેશમાં ઈડિઆ રબર જેવામાં આવે છે. વડ, પીપળો, આમલી, વાંસ, સીસમ, ફળ, આંબા, મહુડા, ખેર વગેરે ઝાડો આખા હિંદમાં મોટે ભાગે મળી આવે છે.

જાનવરો—વાઘ, રીંછ, દીપડા, વર, હુકર, જંગલી કુતરા, વાંદરા, અને હરણો જંગલો અને મેદાનોમાં મળી આવે છે. ગુજરાત, માં સિંહ, સિંધમાં જંગલી ગધેડા, બંગાળા, આસામ અને બ્રહ્મ દેશમાં ગેંડા મળી આવે છે. અહીં માણસના ઉપયોગમાં આવતાં પાળવા લાયક જનાવરો ઘણાં છે. કશ્મિરમાં ઘેટાનાં વાળનું ઉન અને છે તથા હિમાલયમાં કસ્તૂરીમૃગ મળી આવે છે. જુદી જુદી જાતનાં ઘણાં પક્ષીઓ આ દેશમાં મળી આવે છે, નદીઓમાં મગરો તથા દક્ષિણમાં જંગલોમાં મોટા સાપ હોય છે. બંગાળામાં રેશમના કીડા ઉછેરવામાં આવે છે.

ખેતી અને હુન્નર—હિંદુસ્તાનમાં સૌથી અગત્યનો ધંધો ખેતીનો છે, જુદી જુદી હવાને લીધે અનેક જાતની જુદી જુદી પેદાશ થાય છે. બંગાળા અને દરિયાકિનારાના ભાગમાં ચોખાનો પાક થાય છે. પંજાબ, મધ્ય પ્રાંતો, ખાનદેશ અને ગુજરાત તથા માળવામાં ઘઉં થાય છે. જુવાર, બાજરી, કાંદા, નાગડી, મકાઈ, વગેરે અનાજ લગભગ સધળે થાય છે. અગશી મધ્ય પ્રાંતોમાં, મુંબાઈ છલાકામાં અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં યાચ છે. તરૂં મદ્રાસ, બંગાળા, બ્રહ્મ દેશ અને ગુજરાતમાં યાચ છે. ૩ ગુજરાત, વરાડ, સિંધ નિજમ અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં યાચ છે. બંગાળામાં શણ, માગચા અને બહારમાં અદીણ, આસામ, ઉત્તર બંગાળા, પંજાબ અને નીલગિરિમાં ચા, નીલગિરિમાં બુંદ, (કાફી) થાય છે. વળી આ દેશમાં દરેક જાતનો મેવો, લાખ, રબર, ગળી, ગોળ, ખાંડ વગેરેની સારી પેદાશ છે. વળી હાથે લુગડાં વણવાનો ક્ષોભ આમળ ધણો હતો. પણ તે હાલમાં ધીમે ધીમે ઘટતો ગયો છે. કારણ કે હાલમાં સર્વ ઠેકાણે સાંચાથી કાપડ વણવાનું ચાલે છે. બંગાળામાં મુદી

અનાવટ સારી થાય છે. સોનું, હાથી દાંત, અને પોલાદ એ વસ્તુ ઉપર નકશી કામ તથા સુંદર અનાવટ કરવા માટે અહીંના કારીગરો વખણાય છે. સાલ, મખમલ તથા રેશમી અને ઉનનું કાપડ અનાવવાનો હુન્નર સારો થાય છે. એ ઉપરાંત કસબી રેશમી કામ સાફ થાય છે. વળી તાંબા પીત્તળનાં વાસણો અનાવવાનું, તથા લોખંડી કામ પણ સાફ થાય છે.

ખનિજ—આ દેશ ખનિજની બાબતમાં ઘણાજ પછાત છે, કેમકે તે માટે જોઈએ તેટલી શોધ થયેલી નથી. કાચલાની ખાણો સુષ્કળ છે, પણ તે ખીજ દેશના કાચલા કરતાં ઉતરતી જતના છે. લોઢાની ખાણો ઘણે ઠેકાણે છે, પણ તે કાઢવામાં ખર્ચ ઘણો થાય છે, તેથી તેનાં કારખાનાં નથી. બંગાળામાં ઉત્તમ લોઢાનાં કારખાનાં છે. બ્રહ્મદેશ અને આસામમાં કોરોસીન તેલ નીકળે છે. સૌથી મોટી પેદાશ મીઠાની છે. તે પંખજમાં છે. ગુજરાત વગેરે ઠેકાણે દૂરીઆના ને કુવાના પાણીનું મીઠું પકવવામાં આવે છે. મહસુરમાં સોનું; બંગાળામાં સીસું અને તાંબુ; ગોવળકોંડા અને પન્નામાં હીરા; બ્રહ્મ દેશના તિનાસરીમમાં માણિક; છોટાનાગપુર, બહાર અને કાઝીઆવાડમાં અબરખ; મદ્રાસ હલાકામાં મેંગેનીઝ; ત્રાવણકોરમાં પ્લેન્કેગે અને ગુજરાતમાં એલ્યુમીના નીકળે છે.

બ્યાપાર—આ દેશનો પરદેશ સાથેનો વેપાર ઘણો છે. હિંદુસ્તાનનો આવક જવકનો કુલ વેપાર ૧૯૦૫ ની સાલમાં ૩૨૧ કરોડ રૂપિઆનો ગણાયો હતો. સુતરાઉ રેશમી તથા ગરમ કાપડ, સાંચા કામ, તેલ, દારૂ, કાચલા, ઘઉંઆળ. ખાંડ, કોરોસીન તેલ, સોનું, રૂપું, લોહું, તાંબું, તથા રેશમની આયાત છે. આ દેશમાંથી અરીસુ, સુતર, હાથી દાંત, શણ, ચા, તેલીઆં બી, અનાજ, ગળી, બુંદ, રૂ.

જુટ અને ચામડાંની નિકાસ મુખ્ય છે. અશીશુ સિવાય ખીજ પ-
દાર્થોનો સંબંધ ઊદ્યોગન સાથે છે. હિંદમાંથી અશીશુ, સુતરાઉ
કપડ અને રૂ ચીન દેશમાં જાય છે, ત્યારે ત્યાંથી કાચું રેશમ તથા
ખાંડ હિંદમાં આવે છે. અશીશુનો વેપાર હવે બંધ થયો છે. હિંદમાંથી
તેલીઆં ખી, રૂ, ગળી, કાશી અને સુતર કાન્સમાં જાય છે, ત્યારે
ત્યાંથી કપડાં અને દારૂ હિંદમાં આવે છે. હિંદમાંથી તેલીઆં ખી,
ચામડાં અને ઘઉં છટાલીમાં જાય છે, અને ત્યાંથી પરવાળાં અને મણકા
હિંદમાં આવે છે. તેલીઆં ખી, રૂ અને અનાજ બેલ્જિઅમમાં જાય
છે, ત્યારે ત્યાંથી ઘડીઆળ અને લોખંડી સામાન હિંદમાં આવે છે.
રૂ, ગળી અને ચામડાં ઓસ્ટ્રિઆમાં જાય છે. રશિઆમાંથી કરોસીન
તેલ આવે છે, શણ, તેલીઆં ખી, ગળી ને ચામડાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં
જાય છે, ત્યારે ત્યાંથી કરોસીન તેલ આવે છે.

વ્યાપારી માર્ગો—(રેલ્વે વગેરે.) રેલ્વેની સગવડ આ દેશમાં
ઘણીજ થયેલી છે. તેથી, તથા અંગ્રેજ રાજ્યની સુલેહમરી રાજ-
નીતિથી, તથા મોટી નદીઓમાં વહાણો ફરી શકે એવી સગવડથી
વેપારનું કામ ધમધોકારથી ચાલે છે. જ્યાં જાઓ ત્યાં નિર્મયપણે
વેપાર કરી શકાય છે. આજે લગભગ ૩૦૦૦૦૦ મૈલ વિપરાંત રેલ્વે
સડક હિંદમાં થયેલી છે; અને દરસાલ તે વધતીજ જાય છે. દુબકાળ
જેવા વખતમાં આ સવડ સોનાના મૂલની થઇ પડે છે. આ રેલ્વે-
ઓ પૈકી ત્રણ મોટી છે. (૧) ખી. ખી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વે.
(૨) જી. આઇ. પી. રેલ્વે. (૩) નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વે. આ સિવાય
ખીજ નાની રેલ્વેઓ ઘણી છે. એવી કે આખા દેશનાં સઘળાં શહે-
રોને એક ખીજ સાથે સાંકળી નાંખેલાં છે. કાંઈ પણ એક સ્થળેથી
ખીજે સ્થળે માલ મોકલવો હોય તો રેલ્વેના કારણથી સહેલાઈથી

બધું શકે છે. મુંબાઇથી સુરત, બરૂચ, વડોદરા ને અમદાવાદ થઇ વડવાણ જાય છે, ને ત્યાંથી બીજી નાની રેલ્વે આખા કાઠીઆવાડ-માં છે. વળી અમદાવાદથી રજપુતાનામાં થઇ દીલ્હી જાય છે. દીલ્હીથી કાશી થઇ કલકત્તા તરફ જાય છે, તેને પણ આજુબાજુ બીજા કાંટા છે. વળી દીલ્હીથી પંજાબમાં જાય છે. રજપુતાનામાંથી સિંધમાં જાય છે. વળી મુંબાઇથી મદ્રાસ, મદ્રાસથી રામેશ્વર, અને વચ્ચેથી બીજા કાંટા નીકળેલા છે. વળી મુંબાઇથી નાગપુર થઇ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં જાય છે, તેના કાંટા કાશી તરફ, અને માળવા-માં થઇ ગુજરાતમાં ગયેલા છે, એમ સધળે રેલ્વે ફેલાઇ ગઇ છે.

પહાડી માર્ગો.—ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પહાડી વધારે છે. તે એવા છે કે હિંદુસ્તાનની ઉત્તર અને પશ્ચિમ સરહદ ઉપર કોટ જરા છે. કોટને જેમ દરવાજા હોય છે, તેમ એ પહાડોમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણેજ આવવા જવાના રસ્તા છે. એ રસ્તે થઇને જુદે જુદે વખતે જુદાં જુદાં જાતના શોકા હિંદુસ્તાનપર ચઢી આવ્યા હતા. વાયવ્ય ખુણામાં બોલનધાટ અને ખાઇબરધાટ નામના રસ્તા જાણીતા છે. પહેલે રસ્તે થઇ બલુચિસ્તાનમાં જવાય છે, અને બીજે રસ્તે જે પેશાવરની પશ્ચિમે છે, ત્યાં થઇને અફઘાનિસ્તાનમાં જવાય છે. કારા-કોરમ ધાટ ત્રીજે માર્ગ છે. ત્યાંથી કાશ્મિર થઇને ચીનાઇ તુર્કસ્તાન-માં જવાય છે. જેલાપાલા ધાટ ચોથો માર્ગ છે, કે જ્યાંથી સિકિમ થઇને ટીબેટમાં જવાય છે.

રાજ્ય વહીવટ.—આપણો દેશ ગ્રેટબ્રિટનના શહેનશાહને તાબે છે. તેમના તરફથી અંતે વહીવટ કરવાને વૉયસરૉય કે ગવર્નર જનરલ નીમે છે; તેમને મદદ કરવાને એક કૉસિલ નીમી છે. એ કૉસિલમાં એક સભાસદ કાયદા બાંધવાનું કામ કરે છે. બીજા એક

સભાસદને ઉપજ ખરચનું કામ સોંપેલું હોય છે. તે ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક ખાતાં છે, જેવું કે પોલીસખાતું, મહેસુલ ઉધસવનારું, અને લશ્કરીખાતું; એ ખાતાંપર બાકીના ત્રણ સભાસદો દેખરેખ રાખે છે. પરશુરો અને હિંદુસ્તાનનાં મોટાં દેશી રાજ્યોને લગતાં કામોપર વાયસરોય જાતે દેખરેખ રાખે છે. દરેક ખાતાનું કામ ચલાવવાને એક સેક્રેટરી હોય છે. દરેક પ્રાંતોમાં ગવર્નરો અને લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરો નીમેલા છે, તેઓ પોતાના તાબાના પ્રાંતાનું કામ ચલાવે છે. તેમના તાબામાં કમીશનરો હોય છે. દરેક જિલ્લાનો ઉપરી કલેક્ટર નીમેલો છે. દેશી રાજ્યોમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી એક અમલદાર રહે છે, તેને રેસિડેન્ટ અથવા એજન્ટ કુ ધી ગવર્નર જનરલ કહે છે. ઇન્સાફ માટે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં ન્યાયાધીશીઓ છે. પ્રાંતના મુખ્ય શહેરમાં મુખ્ય ન્યાયાધીશી એટલે સેસન્સ કોર્ટો છે. હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે ઇંગ્લાંડખાતે ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ છે. તેનો વડો સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ગણાય છે. તેની નીમનોક ઇંગ્લાંડનું પ્રધાન મંડળ કરે છે. આ સેક્રેટરીને મદદ કરવાને એક કાઉન્સિલ છે. હિંદુસ્તાનના વતનીઓને હિંદી કાઉન્સિલમાં ભાગ લેવા માટે નીમવામાં આવ્યા છે. તેમજ ઇંગ્લાંડની સભામાં તેવા દેશીની નીમણુંક હવે થઈ છે.

રાજકીય વિભાગો.

બ્રિટિશ મુલક.

વિભાગ.	મુખ્ય શહેર.	કોણ હાકેમ છે.
૧ મુંબાઈ પ્રવાકો	મુંબાઈ	ગવર્નર
૨ મદ્રાસ પ્રવાકો	મદ્રાસ	"
૩ બંગાળા પ્રવાકો	કલકત્તા	"
૪ બહાર, ઓડીનાગપુર ને ઓરિસ્સાનો સમુ- ક્ત પ્રાંત.	મોગોર	લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર

૫ આમ્રા તથા અયો. અલ્હાબાદ

”

ધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો.

૬ પંજાબ પ્રાંત લાહોર

”

૭ દિલ્હી જલ્સો દિલ્હી

ચીફ કમીશનર

૮ આસામ પ્રાંત ગૌહતી

”

૯ વાયવ્ય તરફની સર- પેશાવર

”

હદનો પ્રાંત

૧૦ અજમેર, મહેરવાડા અજમેર

એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર

જનરલ

૧૧ મધ્ય પ્રાંતો અને નાગપુર

ચીફ કમીશનર

વરાડ

૧૨ કુર્ગ મર્હારા

”

હિંદની બહારના બ્રિટિશ મુલકો.

૧૩ બ્રહ્મદેશ રંગુન

લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર

૧૪ બરુચિસ્તાન. કવેટા

ચીફ કમીશનર.

૧૫ આન્ડામાન, નિકોબાર દ્વિપો. પોર્ટ બ્લેર

”

મારાં દેશી રાજ્યો.

૧ વડોદરા વડોદરા

રેસિડેન્ટ.

૨ હૈદરાબાદ હૈદરાબાદ

”

૩ મહસુર મહસુર

”

૪ કાશ્મિર શ્રીનગર

”

૫ રજપુતાના એજન્સિ અજમેર એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ.

૬ મધ્યહિંદ એજન્સિ ઇટોર

”

સ્વતંત્ર રાજ્યો.

૧ નેપાળ	ખટમંડુ	રેસિડેન્ટ.
૨ બ્રુતાન	પુનાખા	"

પરદેશી રાજ્યો.

૧ ક્રેચનો મુલક	પોંડીચરી	ફ્રાન્સ તરફથી મવર્નર.
૨ પોર્ટુગીઝનો મુલક	ગોવા	પોર્ટુગાલ તરફથી મવર્નર જનરલ.

આ દેશના મુખ્ય કિનારા.

- ૧ મલબાર કિનારો—હિંદુસ્તાનની નૈઋત્યે છે.
- ૨ કારોમાંડલ કિનારો—હિંદુસ્તાનની અગ્નિપુણે છે.
- ૩ આરિસ્સા કિનારો—હુંગલી અને ગોદાવરી નદીના મુખ્ય વચ્ચે છે.

૪ ગોવળકોંડા કિનારો—કૃષ્ણા નદીથી કામેરીન બૃશિર સુધી છે.

૫ કોકણ કિનારો—કામેરીન બૃશિરથી મુંબાઇ સુધી છે,

૬ બ્રહ્મદેશ કિનારો—બ્રહ્મદેશની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય સમુદ્રો—અરબી સમુદ્ર—હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમે છે.

હિંદીમહાસાગર—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે છે.

અખાતો—

કચ્છનો અખાત—કાઠીઆવાડ અને કચ્છની વચ્ચે છે.

ખંભાતનો અખાત—કાઠીઆવાડની પૂર્વે છે

મનોરનો અખાત—હિંદુસ્તાન અને સિલોનની વચ્ચે છે.

માદાગાસ્કરનો અખાત—બ્રહ્મદેશની દક્ષિણે છે.

ઉપસાગર—બંગાળાનો ઉપસાગર—હિંદુસ્તાનની પૂર્વ છે.

સામુદ્રધુની—પાકની સામુદ્રધુની—સિલોન અને હિંદુસ્તાનને જુદા પાડે છે.

સરોવર—વહુર—કાશ્મિરમાં છે.

સાંભર—રબપુતાનામાં છે.

ચિલ્કા ને પુલિકટ—હિંદુસ્તાનને પૂર્વ કિનારે છે.

બેર—લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ—હિંદી મહાસાગરમાં છે.

સિલોન અને લંકા—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે હિંદી મહાસાગરમાં છે.

રામેશ્વર—હિંદુસ્તાન અને સિલોનની વચ્ચે છે.

આન્ડામાન અને નિકોબાર—બંગાળાના ઉપસાગરમાં છે.

સુર્યધ દ્વીપ—આન્ડામાન અને તેમાસરીમ વચ્ચે છે.

દ્વીપકલ્પ—કાઠીઆવાડ—કચ્છ અને ખંભાતના આખાતની વચ્ચે છે.

બૃશિરો—મોન્ઝ—સિંધની પશ્ચિમે છે.

કોમોરીન—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે છે.

કેલેમીઅર—હિંદુસ્તાનની અગ્નિ ખુણે છે.

પાલમાયરા—હિંદુસ્તાનની પૂર્વે છે.

નિઝેસ—બ્રહ્મ દેશની દક્ષિણે છે.

પર્વતો—હિમાલય—દુનિયામાં સર્વથી ઉંચો છે, તે હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે છે, એનું સૌથી ઉંચું શિખર એવરેસ્ટ ૨૯૦૦૨ ફુટ છે. બીજાં બે શિખરો હવેલગિરિ અને કાંચનગંગા છે, એ પર્વતપર નિરંતર બરફ રહે છે.

કારાકોરમ—હિંદુકુશ—હિંદુસ્તાનને વાયવ્ય ખુણે છે.

શિવાલિક—ગંગા ને બિઆસ નદીઓની વચ્ચે છે.

સુલેમાન—હિંદુસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાનની વચ્ચે છે.

હાલા—સિંધને બુલુચિસ્તાનથી જુદો પાડે છે.

અરવલ્લી—રજપુતાનામાં છે. તેનું મુખ્ય શિખર આબુ છે.

વિંધ્યાચળ—મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં છે.

સાતપુડા—નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે.

સિંહાદ્રિ અથવા પશ્ચિમ ધાટ—દક્ષિણ હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે છે. એનું ઉંચું શિખર મહાબળેશ્વર છે.

પૂર્વધાટ—દક્ષિણ હિંદુસ્તાનને પૂર્વ કિનારે છે.

નીલગિરિ—મહેસુરની દક્ષિણે છે. તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ ધાટાને જોડે છે.

પતકોઇ પર્વત—અહમદશાની પશ્ચિમે છે.

નદીઓ—સિંધુ—હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી અરબીસમુદ્રને મળે છે. એની મોટી શાખાઓ જલમ, ખીઆ, રાવી, ચીનાબ ને સતલજ છે.

બંગાળા ઉપસાગરમાં પડતી નદીઓ.

બ્રહ્મપુત્રા—હિમાલયમાંથી નીકળે છે. હિમાલયની ઉત્તરે તે સાંપુ નામે ઓળખાય છે.

ગંગા—હિમાલયના ગંગોત્રી શિખરમાંથી નીકળે છે. એની શાખાઓ ગોઆ, ગોમતી ને ગંડકી છે.

જમના—હિમાલયમાંથી નીકળી જમનાને મળે છે. ચંબલ ને ખતવા એની શાખા છે.

મહા—સાતપુડામાંથી નીકળે છે.

ગોદાવરી—તાશિક આગળ સિંહાદ્રી પર્વતમાંથી નીકળે છે. વેન ગંગા ને વર્ધા એની શાખા છે.

કુખ્યા—સિંહાદ્રી પર્વતમાંથી નીકળે છે. એની શાખા બીમા ને તુંગભદ્રા છે.

ખંભાતના અખાતને મળનારી નદીઓ.

નર્મદા—વિંધ્યાચળ પર્વતમાંથી નીકળે છે.

તાપી—સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળે છે.

સાબરમતી—મહીકાંઠાના પર્વતમાંથી નીકળે છે.

મહી—માળવાના પહાડમાંથી નીકળે છે.

અહમદશની નદીઓ.

ઈરાવતી—અહમદશની કતરેથી નીકળી માર્તાબાનના અખાતમાં પડે છે.

સાદવીન—માર્તાબાનના અખાતમાં પડે છે.

હવાખાવાનાં ઠેકાણાં—દાજીલીંગ, સીમલા, મરી, વ્યાલુ, મહાબલેશ્વર, નીલગિરિ ને ઉટાકમંદ.

મુખ્ય બંદરો—પશ્ચિમ કિનારે—કરાંચી, પોરબંદર, ખંભાત, બરૂચ, સુરત, મુંબાઈ, ગોવા, મેંગલોર, કોચીન. પૂર્વ કિનારે—તુનિ-કારીન, મહલીપટ્ટણ, મદ્રાસ, પોંડીચરી, જગન્નાથપુરી, કલકત્તા, અક્રયાળ, રંગુન ને મોલમીન.

વખણાતી મુખ્ય જગ્યાઓ.

દીલ્હી—જાણીતું ઐતિહાસીક શહેર, ને હાલની હિંદુસ્તાનની રાજધાની છે.

કલકત્તા—જુની રાજધાની અને સુંદર ઇમારતોનું શહેર છે.

મુંબઈ—હિંદુસ્તાનનું મોટું બંદર છે, અને ઘણું સુંદર છે. તથા વેપાર, હુન્નરનું મોટું મથક છે; તથા કાપડ વગેરેની મીલો છે.

મદ્રાસ—સુતર અને કાપડના વેપાર માટે જાણીતું છે.

કાશ્મીર અને બુલતાન—કેનનાં વઝો અને શાલ સારી
બને છે.

નાગપુર—રેશમી ધોતીએટા તથા બરતકામ માટે જાણીતું છે.
બનારસ(કાશી)—હિંદુઓનું જાત્રાનું પવિત્ર સ્થળ છે. તથા
તેમાં પિત્તળનાં વાસાણુ અને કસબ સારો બને છે.

મથુરા—જાત્રાનું સ્થળ છે, તથા પેંડા વખણાય છે. હાલમાં
સાં લશ્કરની છાવણીનું મથક છે.

આગ્રા—એમાં પ્રખ્યાત તાજમહેલ છે, અને શેત્રંજી સારી
બને છે.

હાકા—મલમલ માટે જાણીતું છે.

જયપુર—ચિત્રો તથા બાંધણી માટે જાણીતું છે.

શરોહી—તરવારો માટે જાણીતું છે.

મીરજપુર—ગાલીયા સારા બને છે.

બરહાનપુર—શેલાં સારાં બને છે.

કચ્છ—ઘોડા સારા થાય છે. એને કચ્છી ઘોડા કહે છે.

કાઠીઆવાડ—ઘોડીઓ સારી થાય છે.

ડુંગરપુર—પત્થરની મૂર્તિઓ સારી થાય છે.

અમદાવાદ—રેશમી અને કસબી વજાટ સારા થાય છે.

કાનપુર—કેનની કામળીઓ સારી થાય છે.

ગોવળકોંડા અને પન્ના—હીરા માટે જાણીતાં છે.

કપડવંજ—કાચ અને સાથુ થાય છે.

મદ્રાસ ઇલાકો.

આ ઇલાકો હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે છે. ત્યાંની હવા ગરમ છે.

પશ્ચિમમાં વરસાદ ઘણો પડે છે, પણ દક્ષિણમાં ઝાઝો પડતો નથી.

તાંને હાકેમ ગવર્નર છે. તેને એ કૅબ્નેટનો મદદ કરે છે. ૧. રાજ્ય કારભાર કરનારી અને ૨. કાયદા ધડનારી.

રાજ્યકીય વિભાગ—૧ ઉત્તર સરકાર, ૨ કલ્યાઈટ, ને ૩ મલબાર.

બેટ—રામેશ્વર દક્ષિણમાં, અને લક્ષદ્વીપ મલબાર કિનારા નજીક છે.

પર્વત—પૂર્વમાટ, પશ્ચિમમાટ અને તીલગીરી.

નદીઓ—ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી, પતાર, પલ્નાર અને કાલેરન છે.

સરોવર—કાલર, ચિલ્લદા અને પુલિકટ.

મુખ્ય સ્થળો—મદ્રાસ, રાજધાની છે, કાંજેવરમ-દેવળો માટે; વેલોર, ગાલીચા માટે; મદુરા, અસલી દેરાં છે. વીળગાપટ્ટણ, અંદર છે ને શાંગડાના દાખડા થાય છે. ત્રીચીનાપટ્ટી, જવાહીરની બનાવટના દાગીના થાય છે, ને લશ્કરી મથક છે. ઉટાકમંદ, હવા ખાવાનું સ્થળ છે, સાલેમ, પોલાદ ને ખુંદ થાય છે. મચ્છલીપટ્ટણ, નેગાપટ્ટણ, કાલીકટ, ને ટુટીકોરીન એ અંદરો છે. એમાં કિનારો કારોમાંડલ છે.

દેશી રાજ્યો—ત્રાવણકોર-રાજધાની ત્રીવેંદર છે, એ હિન્દુ રાજ્ય છે. પીપર ને એલચી પેદાશ છે. બીજું કોચીન-એ પણ હિન્દુ રાજ્ય છે. રાજધાની પુરકોટ છે.

ખનીજ ને પેદાશ—લોહું, તાંબુ, સોનું, હીરા, કાયલાની ખાણો છે. દરિયાના પાણીનું મીઠું પાકે છે. વળી ચોખા, બાજરી, તેલીઆં બી, તમાકુ, મળી, શેરડી, રૂ, નાળાચેર ને ખુંદ.

ખંગાળા ઢલાડો.

નદીઓ—ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા, હુંગલી, બાગીરથી, કુશી ને સુવર્ણરેખા.

ઉપસાગર—ખંગાળાનો.

મુખ્ય સ્થળો—કલકત્તા-પહેલાં હિન્દુસ્તાનની રાજધાની હતું;

એમાં બબ્બ ઇમારતો છે. ખાસી—ઐતિહાસિક સ્થળ; મુર્શિદાબાદ, રેશમ ને ગળીના વેપાર માટે જાણીતું. ડાકા—સુંદર મલમલ અને કાપડ બને છે. બારીસાલ-મોટો વેપાર છે. સીરજગંજ-શણુનો વેપાર છે. દાર્જીલીંગ-હવા ખાવાનું મથક છે. ચંદ્રનગર-ફ્રેંચ લોકોનું શહેર છે. ચીન્સુરા પહેલાં વહાંદાનું મથક હતું. સીરામપુર-ડેનલોકોનું મથક હતું. રાણીગંજ-કામલાની ખાણો છે. બર્દવાન-હિંદી રાજાનું મથક છે.

દેશી રાજ્યો—કુચબિહાર, મણિપુર, અને ટિપરા.

પેદાશ—ઘઉં, ચોખા, બાજરી, જવ, ગળી, જુટ, અરીસ, ખાંડ, તંબાકુ અને તેલીયાં બીયાં છે. અહીં રેશમના કીડા ઉછેરે છે, તથા ચાના બગીચા છે. ફળુસ, કેળાં, નારંગી, અને નાળીએરીનાં ઝાડો ઘણાં છે, તથા ઇંડિયા રબર થાય છે.

બહાર, છોટાનાગપુર અને ઓરિસ્સાનો સંયુક્ત પ્રાંત.

પર્વતો—રાજમહાલ-બહારમાં છે, પારસનાથની ટેકરી એ છોટાનાગપુરમાં છે.

નદીઓ—મંગા, મહા, બ્રાહ્મણી અને વૈતરણી.

મુખ્ય સ્થળો—બહારમાં-પટણા, એ મગધ દેશની રાજધાની હતું. બાવલપુર મોટું શહેર છે. ગયા-જાત્રાનું ધામ છે. મેંગીરમાં બંદુકો ને પીસ્તોલો બને છે.

ઓરિસ્સા—એ નામ ત્યાંના એડ્રાસ નામના રહેવાશીઓ પરથી પડ્યું છે. કટક મોટું બંદર છે. પુરી (જગન્નાથપુરી) જગન્નાથના મંદિર માટે જાણીતું છે.

છોટાનાગપુર—પારસનાથની ટેકરી, જૈનોનું ધામ છે, રાંચી એટું શહેર છે.

પેદાશ--બંગાળા ઇલાકામાં છે તેજ પ્રમાણે પેદાશ ને વેપાર છે.

આસામ.

એ બ્રહ્મપુત્રા નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે. આ ભાગમાં વરસાદ સારો પડે છે. એનો ઉપરી અમલદાર ચીફ કમીશનર છે. મુખ્ય નદી બ્રહ્મપુત્રા છે.

પર્વત--જનતેહ અને ગારો નામના પર્વત છે.

મુખ્ય સ્થળો--ગૌહતી-મુખ્ય શહેર છે. સિલહટ-મોટું શહેર છે. સીત્વર-ચાના બગીચા માટે પ્રખ્યાત છે.

પેદાશ--ચા, કપાસ, લાખ, રબર, તથા ધ્રુવરતી લાકડાં છે. કાયલા, લોહું, અને ચુનાની ખાણો છે. રેશમનો વણાટ અને લોખંડી કામ થાય છે. અહીંની ભેંસો વખણાય છે.

આમ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો.

આમ્રા પ્રાંત--આ પ્રાંતમાં-વરસાદ ઝાઝો પડતો નથી, પણ ગંગા અને જમના નદીની નહેરો છે, તે વડે ખેતી સારી થાય છે, એમાં હુદ્દ અને હિંદી ભાષા મુખ્ય છે. પર્વત-શિવાલીક છે.

નદીઓ--ગંગા, રામગંગા, ગોમતી, ગોમ્રા, જમના અને બેટવા.

મુખ્ય શહેરો--અલ્હાબાદ-મુખ્ય શહેર છે, એને પહેલાં પ્રયાગ કહેતા. કાનપુર-લશ્કરી મથક છે ને રૂ તથા ચામડાની બનાવટ સારી છે. બનારસ (કાશી)--સૌથી મોટું ને જત્રાનું સ્થળ છે. માઝીપુર-ગુલાબનું અત્તર અને અહીંથી વેપાર છે. આમ્રા-મોગલ શહેનશાહની રાજધાની હતું, ત્યાંનો તાજમહેલ બેવાલાયક છે. ફતેહપુર સીક્રી-ઐતિહાસીક શહેર છે. ફરકાબાદ-સારો વેપાર છે. કનોજ-આગળ પ્રખ્યાત હતું. મથુરા-શ્રીકૃષ્ણની જન્મભૂમી છે. મીરત-લશ્કરી મથક

છે. અલીમદ-મુસલમાની પાઠશાળા છે. રૂર્કી-ધજનેરી કોલેજ છે. ખરેલી મોટું શહેર છે. સહરાનપુર-વ્યવસ્થાદર્શક બગીચો છે. દેહરા-દુન-હવાખાવાનું મથક ને ચાનો બગીચો છે. નૈનિતાલ-એ પણ હવા-ખાવાનું મથક છે.

અયોધ્યા પ્રાંત—મુખ્ય રથળો-લખનૌ-મોટું સુંદર શહેર છે. રૈનખાદ-મલમલ વખણાતી હતી. અયોધ્યા શ્રીરામચંદ્રજીની જન્મ-ભૂમિ છે.

વેદાશ—અનાજ; અરીણ, તેલીઆં બી, ખાંડ, રૂ, ગળી, ચા, બદામ, ચોખા, વગેરે થાય છે. જંગલોમાં ઇમારતી લાકડાં થાય છે. અહીં સુરોખાર પુષ્કળ થાય છે. તાંબા પીત્તળનાં વાસણ તથા દેશી કાપડ બનાવવાનો મુખ્ય ધંધો છે.

દેશી રાજ્યો—૧ રામપુર-લાંના દુપટા સારા થાય છે. ૨ મઢવાણ-એનું મુખ્ય શહેર તેહરી છે.

પંજાબ પ્રાંત.

પર્વત—શિવાલીક અને સુલેમાન.

નદીઓ—સિંધુ, જલમ, બીઆ, ચીનાબ, રાવી, સતલજ અને જમના છે.

મુખ્ય રથળો—લાહોર મુખ્ય શહેર છે. ત્યાંની ઇમારતો જોવા લાયક છે. દિલ્હી-ઐતિહાસિક શહેર છે. મુસલમાન બાદશાહોના વખતની અને હાલની રાજધાની છે. અમૃતસર—શીખ લોકનું પવિત્ર શહેર છે. તે સાલ, રેશમી ને સુતરાઉ કાપડ માટે પ્રખ્યાત છે. અંબાલા-મોટું લશ્કરી મથક છે. પાણીપત અને યાલ્દેશ્વર-એ ઐતિહાસિક જગ્યાઓ છે. જુના વખતમાં ત્યાં મોટી લડાઈઓ થઈ હતી. મુલતાન-માટીનાં વાસણ થાય છે. રાવળપીંડી-મોટું લશ્કરી મથક

છે. મરી-હવાખાવાનું ઠેકાણું છે. શીઆળકોટ-મોટું લશ્કરી મથક છે. અલીવાલ, ગુજરાત, દિરોજશાહ એ ઐતિહાસીક સ્થળો છે. સી-મલા-વૉયસરોયનું હવાખાવાનું ઠેકાણું છે.

દેશી રાજ્યો—ઝીંદ, નભા, કપુરથલા, શ્રીદકોટ, મુંદી. બે રાજ્યો મોટાં છે. એક બાવલપુરનું રાજ્ય મુસલમાની છે, તેની રાજધાની બાવલપુર છે. બીજું શીખલોકનું પંતીઆળા છે. મુખ્ય શહેર પંતીઆળા છે. આ ભાગ કળદ્રૂપ છે.

પેદાશ ને હુન્નર—ઘઉં, ચોખા, મકાઈ, બાજરી, તેલીઆં બી અને ચા છે. સિંધવની મોટી ખાણો છે. શટકડી ને કાયલા પથ્થુ નીકળે છે. રેશમ, શાલ, ઉત્તનો વણાટ, સુતરાઉ કપડાં, જરીનું કામ, સોના રૂપાની કારીગરી, લોઢાપર સોના રૂપાની કારીગરી, લખોટલાં વાસણુ તથા જવાહીરનો મુખ્ય હુન્નર છે. વરસાદ ઝાઝો આવતો નથી. નહેરોને લીધે ખેતી સારી થાય છે.

વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત.

એમાં પાંચ જિલ્લા ને દિર, ચિત્રાળ, ખામ્બર વગેરે એજન્સીઓ છે. પર્વત-સુલેમાન છે.

ખીણ—અરધાનીસ્તાન અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચે આવળ કસ્બાને ખામ્બરઘાટનો રસ્તો મુખ્ય છે. બીજો રમખીણનો રસ્તો છે.

મુખ્ય સ્થળો—પેશાવર મુખ્ય શહેર છે. તેમાં લશ્કરી છાવણી છે. ડેરાઇસમાલખાન મોટું શહેર છે. ચિત્રાલ, કોહાટ, એડવર્ડાબાદ, એબટાબાદ એ શહેરો છે.

પેદાશ—ઘઉં, જવ વગેરે અનાજ, તેલીઆં બી, તથા રૂપી પેદાશ છે.

અજમેર ને મહેરવાડા.

એનો વડો કમીશનર છે, તે રાજપુતાના એજન્સીનો એજન્ટ હુધી ગવર્નર જનરલ ગણાય છે. ખેતીનો પાક ઝાઝો નથી. મકાઈ, જવ, જુવાર અને બાજરીનો મુખ્ય પાક છે.

મુખ્ય સ્થળો—અજમેર મુખ્ય શહેર છે. અહીં રાજકુમાર કોલેજ છે; તથા ચીશતીપીરની દરગાહ છે, ત્યાં દર વર્ષે જત્રા ભરાય છે.

મધ્ય પ્રાંતો ને વરાડ.

એમાં થોડો ભાગ ગોંડ તથા રાજપુત કાકોરને તામે છે. અસલ એ ભાગ ગોંડવા નામે ઓળખાય છે. એમાં તાપ અને વરસાદ વધુ પડે છે. મુખ્ય ભાષા હિંદી, મરાઠી ને ઉર્દા છે. રાજ્યકારોબાર ચીફ કમીશનર ચલાવે છે. **પર્વત**—સાતપુડા ને વિંધ્યાચળ છે.

નદીઓ—નર્મદા, તાપી, વેનગંગા, વર્ધા, ને મહા છે.

ભાગ—નાગપુર, જખલપુર, છત્રીસગઢ, અને નર્મદાનો પશ્ચિમ ભાગ.

મુખ્ય સ્થળો—નાગપુર એમાં ધોતીખેટા અને ભરતકામ થાય છે. કામ્પટી-લક્કરી મથક છે. હોંગલુધાટ-રતું મોટું મથક છે. વારોરામાં-કાયલાની ખાણો છે. ચાંદ-ગોંડ રાજ્યની જુની રાજધાની છે. જખલપુર-મોટું વેપારી શહેર છે. બહાણપુર-કસબી વણાટ માટે જાણીતું છે. રાયપુર-વેપારી મથક છે. દેશીરાજ્ય-ખીસ્તર-એની રાજધાની જગદલપુર છે.

પેદાશ અને વેપાર—રૂ, ચોખા, ઘઉં, જુવાર, તલ, દીવેલી તથા અરીસું છે. આ ભાગમાં કાયલા અને લોઢાની ખાણો છે. સુતર કાંતવાનો મોટો હુન્નર છે. લાખ અને રેશમ જગલમાં થાય છે.

ખાંડ, તમાકુ, ઢોર, મીઠું, કાપડ, લોઢાનો સામાન, તથા નાળાએસની આયાત છે. રૂ, અનાજ, તેલ, દીવેલી, ચામડાં, ધી, તેલ, ધાતુ, લાખ, અને રંગની મુખ્ય નિકાસ છે.

વરાડ—નદીઓ—વેનગંગા, પૂર્ણા અને વર્ધા છે.

મુખ્ય સ્થળો—ધલીચપુર મોટું શહેર છે. ઉમરાવતી—રૂના વેપારનું મથક છે. આકોલા—વેપારી શહેર છે.

પેદાશ—તેલીઆં બી, બાજરી અને રૂની છે.

કુર્ગ.

એમાં જંગલો ને પહાડો ઘણા છે. વસ્તી હિંદુ અને મુસલમાનોની છે. ભાષા કેનેરીઝ છે. મ્હૈસુરનો રેસિડન્ટ અહીંના કમીશનર છે.

મુખ્ય શહેર—મર્કેરા છે.

પેદાશ—એલચી, સુખડ, નાગલી તથા તુણ વૃક્ષનાં ઝાડો છે. ખુંદ અને ડાંગેર પણ પાકે છે.

બલુચીસ્તાન.

એ પહાડી અને રણવાળો મુલક છે. શિયાળામાં ટાઢ ધણી પડે છે ને ઉનાળામાં તાપ પડે છે. બોલનઘાટનો માર્ગ છે. ત્યાં ઉનાળામાં તાપ વધારે પડે છે. એનો વડો કમીશનર છે. બ્રિટિશ બલુચીસ્તાન અને બલુચીસ્તાન એવા બે ભાગ છે. બલુચીસ્તાન ખિલાતના ખાનનો છે.

પર્વત—સુલેમાન છે. મુખ્ય સ્થળો—એલાત રાજધાની છે. કવેટા—એ બ્રિટિશ બલુચીસ્તાનનું મુખ્ય શહેર છે.

પેદાશ—ખેતી બહુ થોડી છે. કેરોસીન તેલ, દરેક જાતનાં ફળ થાય છે. જાનવરોમાં ઘેટાં, ઢોર, અને ઉટની પેદાશ મોટી છે.

બ્રહ્મ દેશ.

આ દેશમાં તાપ ઘણો પડે છે, તેમજ વરસાદ પણ ઘણો પડે છે, જેથી ત્યાંની હવા ભેજવાળી છે.

ભુશિર—નિગ્રેસ—ધરાવતી નદીની પશ્ચિમે છે.

પર્વત—આરાકાન, ચોમ, પેગુચોમા, પશ્ચિમ અને પૂર્વમાં મુખ્ય છે.

નદી—ધરાવદી, સીતોંગ, અને સાલવીન એ માર્ટાબાનના અખાતમાં પડે છે.

મુખ્ય સ્થળો—રંગુન-મુખ્ય શહેર અને હિંદુસ્તાનનું મોટું બંદર છે. માંડલે-ગુની રાજધાની હતું. અક્યાબ અને મોલમીન—સાગનાં લાકડાંનો વેપાર છે. પ્રોમ-મોટું શહેર છે. બામો—એ વેપારી મથક છે.

પેદાશ ને હુન્નર—ચોખાનો પાક મોટો છે. મકાઈ, ગુવાર, કઠોળ, અને તલની પેદાશ છે. જંગલોમાં ગટાપરકા, સાગ, સીસમ અને વાંસનાં ઝાડો થાય છે. ઇમારતી લાકડાંનો વેપાર છે. ખનિજ પણ ઠીક થાય છે. માંડલે આગળનાં હુંગરમાં માણિક્કની ખાણો છે. કેરોસીન તેલ, સફેદ આરસ તથા કલાઈ સારા જથ્થામાં નીકળે છે. ત્યાંના લોકો ઘંટ બનાવવાના તથા રસવાના અને કોતર કામમાં હોંશીયાર છે. સીગારેટ બનાવવા તથા રેશમી કાપડ વણવાનો હુન્નર મુખ્ય છે. ઇમારતી લાકડાં, ગુંદર, ચાગડાં, કેરોસીન તેલ અને રૂપરદેશ જાય છે.

આંડામાન અને નિકોબાર.

બંગાળી ઉપસાગરના પૂર્વ ભાગમાં મદ્રાસ પ્રજાકાની પૂર્વે આ બંને બેટ છે. હિંદુસ્તાનમાંથી દેશનિકાલની સજા પામેલા કેદીઓને

આંડામાનમાં રાખવામાં આવે છે. નિકોબાર પહેલાં ડેન્માર્કના તા-
બામાં હતો; સાગ તથા નાળીએરની મુખ્ય પેદાશ છે.

મુખ્ય શહેર—પોર્ટબ્લેર—આંડામાનનું મુખ્ય શહેર છે. અહીં
કદીઓને રાખે છે.

વડોદરા રાજ્ય.

મુખ્ય પ્રાંતો—વડોદરા-કડી, નવસારી ને અમરેલી છે.

મુખ્ય નદીઓ—ખનાસ, સરસ્વતી, મહી, ઢાદર, નર્મદા, તાપી.

મુખ્ય શહેર—વડોદરા એ રાજધાની છે, એ શહેર બહુ

સુંદર છે, એમાં બહુ મકાનો છે. પાદરા-શાકભાજીને માટે પ્રખ્યાત

છે. ડભોઇ-એ કિલ્લેખંધી શહેર છે. પેટલાદ-એમાં રંગવાની જે મીઠો

છે. પાટણ-એ રજપુત રાજ્યની રાજધાની હતું. કડી-જુનું કિલ્લેખંધી

શહેર છે. વીસનગર—તાંબા પીત્તળનાં વાસણ થાય છે. સિદ્ધપુર—

હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થળ છે. દારકાં-એ હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થળ છે.

અમરેલી-દેશી વણાટ સારો થાય છે. નવસારી, ગણદેવી, સોનગઢ,

બારા વગેરે શહેરો છે.

પેદાશ અને હુન્નર—સવળી જાતનું અનાજ, તમાકુ, કપાસ,

તેલીઆં બી, કઠોળ વગેરે છે. કપાસ લોઢવાનાં જીનો બણાં છે.

તાંબાપીત્તળનાં વાસણ, માટીનાં વાસણ, ખરાદી કામ, અને તેનું

સંગાટ કામ સંખેડામાં બહુ સરસ થાય છે. હમારતી લાકડાંની પણ

પેદાશ છે.

હકીકત—વડોદરામાં શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું રાજ્ય છે.

હાલના મહારાજા શ્રીમંત સયાજીરાવે પરદેશોમાં મુસાફરી કરી અનુ-

ભવ મેળવી પોતાની રૈયતના સુધારા માટે ઉપાયો યોજ્યા છે.

હૈદરાબાદનું રાજ્ય.

અહીંના રાજ્યકર્તાને નિજામ કહે છે. તે જાતે મુસલમાન છે. હિંદુસ્તાનનાં દેશીરાજ્યોમાં તે સર્વથી મોટું છે. ત્યાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રેસિડેન્ટ રહે છે. લોકોનો ધણો ભાગ મુસલમાન છે. અહીંની હવા સુકી છે. ઉર્દૂ, તેલંગુ, મરાઠી, અને કેનેરીઝ ભાષાઓ બોલાય છે.

નદીઓ—ગોદાવરી, કૃષ્ણા, ભીમા અને તુંગભદ્રા છે.

મુખ્ય સ્થળો—હૈદરાબાદ રાજધાની છે. સિકંદરાબાદ લશ્કરની છાવણી છે. ગોવળકોંડા-હીરા માટે પ્રખ્યાત છે. વરંગુળ-તલગણની રાજધાની હતું. ખીદર-મુસલમાની રાજ્યની રાજધાની હતું. કલ્યાણુ-ચાલુક્યોની રાજધાની હતું. ઔરંગાબાદ-ઔરંગઝેબનું માનીતું શહેર હતું. દોલતાબાદ કિલ્લો છે. એલોરા ને એજંટા કોતરી કાઢેલાં દેરાં માટે જાણીતાં છે.

પેદાશ—ગોદાવરીની ખીણમાં કાચલાની ને લોઢાની ખાણો છે. કૃષ્ણાનદીની ખીણમાંથી હીરા જડે છે. તેલીયાં ખી અને રૂનો પાક સારો થાય છે.

મહેસુર.

આ રાજ્ય ઉપર હિંદુ રાજાનો અમલ છે. મુખ્ય વસ્તી હિંદુઓની છે. મુખ્ય ભાષા કેનેરીઝ છે. આ ભાગમાં પહાડો ને તળાવો ધણાં છે. અહીં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રેસિડેન્ટ રહે છે.

પર્વત—નીલગિરિ છે

નદીઓ—કાવેરી, પનાર, પલ્નાર અને તુંગભદ્રા છે.

મુખ્ય સ્થળો—મહેસુર-રાજધાનીનું શહેર છે. એંગલોર-લશ્કર-

રી હાવણી છે. શ્રીરંગપટ્ટણુ-હેદરની રાજધાની ને ઐતિહાસીક શહેર છે. કોલર-સોનાની ખાણો છે.

પેદાશ—એ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. પશ્ચિમભાગ ડુંગરાળ ને જંગલવાળો છે. રાંગી, ડાંગેર, શેરડી, તમાકુ ને રૂની પેદાશ છે. ધમારતી અને સુખડનાં ઝાડો ઘણાં થાય છે. વળી સોનાની ખાણો છે.

કાશ્મીર.

એમાં હિંદુ રાજ્ય છે, ત્યાંના રાજાને મહારાજ કહે છે. આ ભાગ દુનીઆમાં ખાસ નમુનેદાર છે. કુદરતે આ જગ્યાને ખાસ મનોહર બનાવી છે. અહીંની હવા ઠંડી, આનંદદાયક અને તંદુરસ્તી આપનારી છે. વસ્તીનો મોટો ભાગ મોગલ છે. તેઓ બુદ્ધ અથવા મુસલમાની ધર્મના છે.

પર્વતો—હિમાલય અને કારાકોરમ મુખ્ય છે. માઉંટ ગુડવીન ઑસ્ટ્રીન ખીણું ઉંચું શિખર છે.

નદીઓ—સિંધુ, જલમ અને ચિનાબ છે. સરોવર-વુલર છે.

મુખ્ય સ્થળો—શ્રીનગર મુખ્ય શહેર નહેરોથી વીંટળાયેલું છે, એને હિંદુ વેનીસ ગણવામાં આવે છે. જમુ-મોડું મથક છે. લેહ-મોડું વેપારી સ્થળ છે.

પેદાશ—અનાજ, ધમારતી લાકડું, શાલ, કાપડ, રૂનો અને ઘીની પેદાશ છે. શાલ અને ગાલીઆ વણવાનો તથા બકરાના અને ઉંટના વાળનું કાપડ બનાવવાનો હુમર છે.

આ ભાગ ૧૮ દેશી રાજ્યોમાં વહેંચાયેલો છે. તેના ઉપર પોલિટીકલ એજન્ટ દેખરેખ રાખે છે તે અજમેર અને મહેરવાડાનો કમિશનર છે. તેમાં હિંદી ભાષાને લગતી કેટલીક જુદી જુદી ભાષા બોલાય છે. પૂર્વભાગમાં વધારે અને અરવલી ડુંગરામાં ઓછો વર-

સાદ પડે છે. વાયવ્ય તરફ ધણી ઠાઠ અને તાપ પણ ધણો પડે છે.

મુખ્ય રણ—મારવાડનું છે.

મુખ્ય નદીઓ—ચંબલ, બનાસ ને લુણી છે.

મુખ્ય પર્વત—અરવલી અને આબુ છે.

મુખ્ય સરોવર—સાંબર એનું પાણી ખાંડ છે.

જાત્રાનાં સ્થળો—આબુ તથા પુષ્કરજી (પાકરજી) અજમેરની પાસે છે. આબુમાં જૈન લોકોનાં દેરાં છે, અને પુષ્કરજીમાં બ્રહ્માનું દેરું છે.

દેશી રાજ્યો—ઉત્તરમાં બીકાનેર ને અલવર. પૂર્વમાં કીશ્કન-ગઢ, જેપુર, ભરતપુર, ઘોણપુર, કીરોલી, અને ટાંક. દક્ષિણમાં બુંદી, કોટા, ઝાલાવાડ, પ્રતાપગઢ, વાંસવાડા, ડુંગરપુર, મેવાડ અથવા ઉદેપુર અને પશ્ચિમમાં મારવાડ અથવા જોધપુર અને જેસલમીર.

ભરતપુર અને ઘોણપુરનાં રાજ્યો જાટ લોકોનાં છે. ટાંક મુસલમાન નવાબનું છે, બાકીનાં રાજ્યો રજપુતોનાં છે.

મુખ્ય સ્થળો—ઉદેપુર ઘણું સુંદર છે. ચિત્તોડમાં મજબુત કિલ્લો છે. મારવાડના બળદ તથા ઊંટો સારાં છે, અહીં આરસન પહાણ જડે છે. બીકાનેરની સાંઢણી ઝડપમાં પ્રખ્યાત છે. બ્રિટિશ રાજ્યનો કેટલોક ભાગ છે, તેનું મુખ્ય શહેર અજમેર છે. જેપુરમાં સોના, રૂપાની, રત્નોની અને તાંબાની કિમતી ખાણો છે. કીરોલીમાં તરવારનાં પાનાં સરસ થાય છે.

પેદાશ—અનાજમાં ઘઉં અને મકાઈ થાય છે. સોનાની, રૂપાની, રત્નોની, તાંબાની તથા આરસની ખાણો છે; કેટલાક ભાગમાં સિંઘવની પણ ખાણો છે. જનવરોમાં ઉંટની પેદાશ મુખ્ય છે.

મધ્ય હિંદ એજન્સી.

આ એજન્સીમાં ૧૪૮ ખંડીઆં નાનાં દેશી રાજ્યો છે. તેઓ

એનંટ દુધી ગવર્નર જનરલના તાબામાં છે, આ ભાગમાં વરસાદ થોડો પડે છે. દક્ષિણમાં હવા સાધારણ છે. પણ ઉત્તરમાં ગરમી ને ઠંડી વિશેષ છે. લોકોની મુખ્ય ભાષા હિંદી છે. કુંગરોમાં ગોંડ અને બીલ જાતના લોકો રહે છે.

મુખ્ય પર્વત—વિંધ્યાચળ ને સાતપુડા.

મુખ્ય નદીઓ—નર્મદા, સોણ અને ચંબલ છે.

મુખ્ય રેશીરાજ્યો—૧ બુદેલખંડ—એમાં મુખ્ય સંસ્થાન પના ને તેહરી છે. પનામાં હીરાની ખાણો છે.

૨ રેવા—મુખ્ય શહેર રેવા છે, અહીં કિમતી ખાણો છે. દક્ષિણે કાયલાની ખાણો છે.

૩ ઇંદોર—આ ભાગમાં અફીણનો પાક વધારે છે. ત્યાંનો રાજ્ય હોલ્કર વંશનો છે, તેની રાજધાની ઇંદોર છે. મકે લશ્કરી છાવણી છે. ઇંદોરની પશ્ચિમે ધારનું નાનું રાજ્ય છે.

૪ ભોપાળ—અહીંની રાજકર્તા બેગમ છે, તે મુસલમાન છે. મુખ્ય શહેર ભોપાળ બેતવા નદી ઉપર છે.

૫ ગ્વાલીઅર—મધ્ય હિંદ એજન્સીમાં આ રાજ્ય સૌથી મોટું છે. તે સિંધિઆનું છે. મુખ્ય ભાષા હિંદી છે. ઉત્તર ભાગ ગરમ, પહાડી ને ઊંડ છે. દક્ષિણ ભાગ રસાળ ને ઠંડો છે. મુખ્ય શહેર ગ્વાલીઅરમાં લશ્કર રહે છે, તે રાજધાની છે. ત્યાંના કિલ્લો બેવાલાયક છે. ઉજ્જન માળવાની રાજધાની હતું. નીમચમાં લશ્કરી છાવણી છે.

પેઠાશ—બઉ, અફીણ, રૂ, શેરડી, તથા તમાકુ મુખ્ય છે. હીરા અને રત્નની ખાણો પણ છે.

નેપાળ.

હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આ સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્ય છે. ત્યાંના લોકો

ગુરખા જ તના છે, તેઓ ધણજ ચેપળ અને ચાલાક છે. અહીં જંગલો ધણાં ને હવા સારી છે. લોકો બૌદ્ધ ધર્મ માને છે. અહીં રેસિટ્ટ રહે છે.

એવ પર્વત—હિમાલય છે. તેનાં મોટાં શિખરો ધવલગિરિ અને રેસ્ટ એ નેપાળમાં છે.

નદીઓ—ગોઆ, મંડકી, અને કુશી.

મુખ્ય સ્થળો—ખટમંડુ એ રાજધાની છે, ને તે ઉંચી જગ્યામાં આવેલું શહેર છે.

પેદાશ—ખીણોમાં પાક સારો થાય છે. ચોખા, ડાંગેર, તમાકુ અને તેલીયાં બીજાંની પેદાશ મોટી છે. સાગ અને સીસમનાં ઝાડો પણ ધણાં થાય છે.

ભુતાન.

એ સિકિમની પૂર્વે સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. તે પહાડી છે. લોકો મજબુત બાંધાના અને બૌદ્ધ ધર્મ માને છે.

વેપાર—ઉન, મીણ, તથા કસ્તુરીની મુખ્ય નિકાસ છે. મુખ્ય આયાત સુતરાઉ કાપડ, સોપારી, તમાકુ અને રેશમની છે. આ દેશનાં ટુંડુઓ ધણાં સરસ થાય છે ને તે પરદેશ જાય છે.

મુખ્ય શહેર—પુનાખા એ રાજધાનીનું મથક છે.

પરદેશી સંસ્થાનો.

ફ્રેંચ સંસ્થાનો—પોંડીચરી, કારીકલ, માહી અને ચાનાન એ મદ્રાસ પ્રલાકમાં છે. ચંદ્રનગર એ બંગાળામાં છે. પોંડીચરીમાં આ સંસ્થાનોનો એક ફ્રેંચ ગવર્નર રહે છે.

પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનો—ગોવા અને દમણ મુખ્યાલની દક્ષિણ કિનારે આવેલાં છે, ને દીવ કાઠીઆવાડમાં છે. ગોવામાં પોર્ટુગીઝ ગવર્નર રહે છે.

સીલોન (લંકા)

આ મોટા બેટ હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે છે. એમાં તામીલ, સૌગા-
લીઝ અને મુર જાતના લોકો છે. તેમાં બૌદ્ધ અને હિંદુ ધર્મો મુખ્ય
છે. તે અંગ્રેજને તાબે છે. અંગ્રેજ તરફથી ત્યાં ગવર્નર રહે છે, તેની
નીમણુંક ઇંગ્લાંડની સરકાર કરે છે. માલ દ્વીપ એ સીલોનના ગવર્નર-
ની દેખરેખમાં છે.

પર્વત—એડમ મોટા પર્વત છે. તેનું શિખર પેદ્રાતાલાગ છે.
નદી—મહાવીલી ગંગા

મુખ્ય સ્થળો—કાલંબો મુખ્ય શહેર છે. અહીં ખુદ, કાપરેલ
અને તજનો મોટો વેપાર છે. કાંડી, લંકાની જુની રાજધાની છે.
પોર્ટલેડીમાલી ખંદર છે. ત્રીકોમાલી દરિયાઈ લશ્કરનું મથક છે.

પેદાશ—ચા, નાળિયેર, કાશી, પાન, તજ અને સીન્કોના
મુખ્ય થાય છે. જનવરોમાં હાથી, ચિત્તા, તથા રોંછ જંગલમાં
બધાં છે. હીરા અને પ્લંબેજોની કિમતી ખાણો છે. કિનારાપર મીઠું
બધું થાય છે. મનારના અખાતમાંથી મોતી નીકળે છે.

નદીપરનાં મોટાં શહેરો.

સિંધુ—ઉપર-પેશાવર, અટક, હૈદરાબાદ, ઠઠા અને કરાંચી.

જેલમ „ કાશ્મીર.

ખીઆ „ જલંદર.

ચીનાબ „ મુલતાન.

રાવી ઉપર લાહોર.

સતલજ „ લુધીઆણા.

અક્સપુત્રા „ જમાલપુર ને વિશ્વનાથ

ગંગા „ હરદ્વાર, કાનપુર, અલ્હાબાદ, કાશ્મી તથા કલકત્તા.

જમનાં	ઉપર	દીક્ષી, આગ્રા ને મથુરાં
ગોઆ	,,	અયોધ્યા.
ગોમતી	,,	લખનૌ
મહા	,,	કટક.
ગોદાવરી	,,	નાયક, ઐરંગાબાદ.
કૃષ્ણા	,,	મચ્છલીપટ્ટણ.
કાવેરી	,,	શ્રીરંગપટ્ટણ ને ત્રીચીનાપટ્ટણી.
નર્મદા	,,	જબલપુર ને ભરૂચ.
તાપી	,,	સુરત ને બહાનપુર.
સાબરમતી	,,	અમદાવાદ.
મહી	,,	ખંબાત.

લેખાં.

કળશીનાં લેખાંની કુંચીઓ.

કળશીના ૧૬ મણુને રૂપીઆના ૧૬ આનાએ ભાગતાં આનાનું ૧ મણુ આવે. તેથી,

૧. જેટલે રૂપીએ કળશી તેટલે આને મણુ, ને તેટલા પૈસાનું ૧૦ શેર.

કળશીના શેર ૬૪૦, અને રૂપીઆની બદામ ૧૬૦૦ ને ભાગતાં ૧ શેરની રાા બદામ આવે છે માટે.

૨. જેટલે રૂપીએ કળશી તેથી રાા ગણી બદામે શેર.

કળશીના રૂપીઆબાર ૧૬ X ૪૦ X ૪૦ = ૨૫૬૦૦ ને રૂપીઆની વીસવાસી ૧૬૦૦ બદામ X ૧૬ = ૨૫૬૦૦ વિસવાસીએ ભાગતાં એક રૂપીઆબારની એક વિસવાસી આવે છે માટે,

૩. જેટલે રૂપીએ કળશી તેટલી પિસવાસીએ રૂપીઆભાર.

એક આનાના ઉપઆના ૧૬, અને કળશીના મણુ ૧૬ એ ભાગતાં એક મણુનો એક ઉપઆનો આવે છે. અથવા એક આનાની પાછ ૧૨ ને કળશીના મણુ ૧૬ એ ભાગતાં મણુની ૦૧૧ આવે છે માટે.

૪. જેટલે આને કળશી તેટલા ઉપઆનાનું મણુ અથવા તેટલી પોણીપાછએ મણુ.

એક આને શેર હોય તો કળશીના શેર ૬૪૦ ના ૬૪૦ આના. એટલે એક કળશીના ૪૦ રૂપીઆ આવે માટે,

૫. જેટલે આને શેર તેથી ૪૦ ગણે રૂપીએ કળશી.

૬. જેટલે પૈસે શેર તેથી ૧૦ ગણે રૂપીએ કળશી.

ઉદા૦ ૧ ૧૭૧૧ રા. કળશી બાજરી તો મણુ ૨૧ શેર ૬ તું શું ?
જ. રા. ૨૧૧ દોઢડા ૧૬૧.

ઉદા૦ ૨ રા. ૪૨૧૧ એ કળશી તલ હોય તો રા. ૧) ના કેટલા ?
જ. ૦૧ મણુ ૫ શેર ૨૧૧ રા. બાર.

ઉદા૦ ૩ રા. ૨૪૧૧૧ કળશી બાવટો તો મણુ ૨૧૧ શેર ૬ તું શું ?
જ. રા. ૪) ના બ. ૦૧ વી. ૨

ઉદા૦ ૪. રા. ૩ ૦૧૧૧૧ કળશી તો ૬૧૧ મણુનું શું ?
જ. રા. ૦૧૧૧૧ ના આની.

ઉદા૦ ૫. રા. ૦) નું ૧૧ શેર દુધ તો કળશીનો શો ભાવ ? જ. રા. ૩૨)

ઉદા૦ ૬. રા. ૦) ના ૧૧ શેર સુરણ તો કળશીનો શો ભાવ ?
જ. રા. ૭૦).

ખાંડીનાં લેખાંની કુંચીઓ.

ખાંડીના ૨૦ મણુને રૂપીઆના ૧૬ આનાએ ભાગતાં ૧ આનાનું ૧૧ મણુ આવે માટે.

(૧) જેટલે રૂપીએ ખાંડી તેટલા આનાનું સવા મણ, ને તેટલા પૈસાનું ૧૨૫ શેર.

એક રૂપીઆના સો દોકડાને ખાંડીના ૨૦ મણે ભાગતાં એક મણના પાંચ દોકડા આવે છે. ને મણના ૪૦ શેરને ૫ એ ભાગતાં એક દોકડાનું ૮ શેર આવે છે, માટે

(૨) જેટલે રૂપીએ ખાંડી તેથી ૫ મણે દોકડે મણ, અને તેટલા દોકડાનું ૮ શેર.

રૂપીઆની બદામ ૧૬૦૦ ને ખાંડીના શેર ૮૦૦ એ ભાગતાં એક શેરને માથે બે બદામ આવે છે.

(૩) જેટલે રૂપીએ ખાંડી તેથી બમણી બદામે શેર, ને તેટલી બદામનું ૦૫ શેર.

આનાની બદામ ૧૦૦ ને ખાંડીના ૨૦ મણે ભાગતાં ૧ મણની ૫ બદામ આવે. માટે

(૪) જેટલે આને ખાંડી તેથી પાંચ મણી બદામે મણ.

એક આનાની વીસવાસી ૧૬૦૦ ને ખાંડીના શેર ૮૦૦ એ ભાગતાં એક શેરની બે વીસવાસી આવે છે. માટે,

(૫) જેટલે આને ખાંડી તેથી બમણી વીસવાસીએ શેર.

એક આને શેર હોય તો ખાંડીના ૮૦૦ શેરના ૮૦૦ આના એટલે ૫૦ રૂપીઆ આવે માટે,

૬. જેટલે આને શેર તેથી ૫૦ મણે રૂપીએ ખાંડી.

૭. જેટલે પૈસે શેર તેથી ૧૨૫ મણે રૂપીએ ખાંડી.

ઉદાહરણ ૧. રૂ. ૩૫૫ એ ખાંડી દાળ મળે તો મણ ૪૫ નું થું ?

જ. રૂ. ૭૫૫ દોકડા ૨૩૫૫.

ઉદાહરણ ૨. રૂ. ૧૭ એ ખાંડી મગ હોય તો મણ ૪ શેર ૮ નું થું ?

જા. ૩. ૩૧૧ દો. ૧૨૧.

ઉદા. ૩. ૩. ૩૧૧૧ ખાંડી કમોદ હોય તો મ. ૩૧૧ શેર ૮ તું થું ?

જા. ૩. ૩. ૩૧૧ ૧૮ જા. ૧૧૧.

ઉદા. ૪. ૩. ૧૧૧૧ ખાંડી તો ૧૧૧ મળતું થું ?

જા. ૦) ૩૧૧ દો. ૧ જા. ૦૧.

ઉદા. ૫. ૩. ૧૧૧ ૧૧૧ ખાંડી તો ૩૧૧ શેર તું થું ?

જા. ૧૧૧૧ ૫૧ ૧૧૧ ૩૧૧.

ઉદા. ૬. ૩. ૦) ૩૧૧ શેર તો ખાંડીનો ભાવ શો ? જા. ૩. ૧૧૧૧.

ઉદા. ૭. ૩. ૦) ૩૧૧ શેર તો ખાંડીનો ભાવ શો ? જા. ૩. ૧૧૧૧.

તોલાનાં લેખાંની કુચીઓ.

એક રૂપીઆને તોલાના બે ગદીઆણાએ ભાગતાં ગદીઆણાને

૧૧૧૧ આવે છે. માટે,

૧ જેટલે રૂપીઆ તોલો તેથી અરધે રૂપીઆ ગદીઆણા.

રૂપીઆના ૧૬ આનાને તોલાના ૩૨ વાલે ભાગતાં વાલનો

હસરદો આવે. માટે,

૨ જેટલે રૂપીઆ તોલો તેથી અરધે આવે વાલ.

૩. રૂપીઆની ૧૬૨ પાછને તોલાની ૮૬ રતીએ ભાગતાં રતીની બે

પાછ આવે માટે.

૩ જેટલે રૂપીઆ તોલો તેથી બમણી પાછએ રતી.

એક રૂપીઆની ૧૬૨ પાછને તોલાના ૧૨ માણાએ ભાગતાં

માસની ૧૬ પાછ આવે. માટે

૪. ૪ જેટલે રૂપીઆ તોલો તેથી ૧૬ ગણી પાછએ માસો.

એક આનાના બે અરધા આનાને તોલાના બે ગદીઆણાએ

બાગતાં ગદીઆણાનો અરધો આવે છે. માટે

૫ જેટલે આને તોલો તેથી અરધે આને ગદીઆણો.

આનાની ૧૨ પાછને તોલાના ૧૨ માસાએ ભાગતાં માસાની ૧ પાછ આવે છે. માટે

૬ જેટલે આને તોલો તેટલી પાછએ માસો.

એક આનાની ૧૨ પાછને તેની ૧૬ પોણી પાછને તોલાના ૩૨ વાલે ભાગતાં એક પોણી પાછના બે વાલ આવે. અથવા એક આનાના સોળ ઉપઆનાને તોલાના ૩૨ વાલે ભાગતાં વાલને માથે અરધો ઉપઆનો આવે છે. માટે

૭ જેટલે આને તોલો તેટલે ઉપઆને અથવા ૧૧૧ પાછએ ૨ વાલ, ને તેથી અર્ધે ઉપઆને વાલ.

તોલાના ૩૨ વાલ, માટે એક આને વાલ હોય તો તોલાના ૨ રૂપીઆ આવે. માટે,

૮. જેટલે આને વાલ તેથી અમણે રૂપીએ તોલો.

ઉદા૦ ૧ સોનાનો ભાવ રૂ. ૨૨૧૧ તોલાના હોય તો ૨૧૧ ગદીઆણાનું શું? જ. રૂ. ૨૮) =

ઉદા૦ ૨ રૂ. ૨૧૧૧ એ તોલો શોનું હોય તો ૪૧૧ વાલનું શું? જ. રૂ. ૩)૦૮ =

ઉદા૦ ૩ રૂ. ૨૦૧૧ એ તોલો સોનું તો વાલ ૩ ને ૨૧૧૧૧૧નું શું? જ. રૂ. ૨૧૧૧ ૦૧ પાછ.

ઉદા૦ ૪ રૂ. ૨૧૧૧ એ તોલો સોનું તો ૨૧૧ માસાનું શું? જ. રૂ. ૪૧૧૧ ૨ પાછ.

ઉદા૦ ૫ રૂ. ૧૬૧૧ તોલો તો રૂ. ૬૬૧૧૧૧નું કેટલું? જ. તોલા ૪૧.

ઉદા૦ ૬ રૂ. ૦૧૧૧ તોલો ચાંદી હોય તો ૬૧૧ ગદીઆણાનું શું? રૂ. ૨) = ઉ. આ.

ઉદાહરણ ૭ ૩. બાના તોલો તો ૨૫ માસનું જો ૩૦) ત્રણ બા પાછ.

ઉદાહરણ ૮ તોલો બા ૩. ૧) ૧૧ દોકડો હોય તો ૩. ૫૦૫
ની ચાંદી કેટલી ? જ. ૫૦ તોલો.

ઉદાહરણ ૯ ૩. બાના એ વાલ તો ૬૫ તોલોનું ? જ. ૩. ૧૨૩૫

મદીઆણાના લેખાંની કુચીઓ.

૩પીઆના ૧૬ આનાને મદીઆણાના ૧૬ વાલે ભાગતાં વા-
લનો એક આનો આવે. માટે,

૧ જેટલે ૩પીએ મદીઆણો તેટલે આને વાલ.

૩પીઆની ૧૬૨ પાછને મદીઆણાની ૪૮ રતીએ ભાગતાં
રતીની ૪ પાછ આવે. માટે,

૨ જેટલે ૩પીએ મદીઆણો તેથી ૪ ગણી પાછએ રતી.

૩પીઆની ૧૬૨ પાછને મદીઆણાના ૬ માસાએ ભાગતાં મા-
સાની ૩૨ પાછ આવે. માટે,

૩ જેટલે ૩પીએ મદીઆણો તેથી ૩૨ ગણી પાછએ માસો.

એક આનાની ૧૨ પાછને મદીઆણાના ૬ માસાએ ભાગતાં
માસાની બે પાછ આવે માટે.

૪ જેટલે આને મદીઆણો તેથી બમણી પાછએ માસો.

આનાની ૧૨ પાછને મદીઆણાના ૧૬ વાલે ભાગતાં વાલની
બા પાછ આવે. માટે,

૫ જેટલે આને મદીઆણો તેથી બા પાછએ વાલ.

આનાની ૧૨ પાછને મદીઆણાની ૪૮ રતીએ ભાગતાં ૨
રતીની બા પાછ આવે. માટે,

જેટલે આને મદીઆણો તેથી બા પાછએ રતી.

એક આને વાલ હોય તો મદીઆણાના ૧૬ વાલનો એક
૩પીએ આવે. માટે,

૭ જોડે આને વાઝ તેડે રૂપીએ મદીઆણો.

ઉદા૦ ૧ રૂ. જાા મદીઆણો તો રાા વાલનું શું ?

જ૦ રૂ. ૧)જા ૧ાા પાછ.

ઉદા૦ ૨ રૂ. ૮ા મદીઆણો તો ૩ વાલ રતીનું ? જ૦ રૂ. ૧ાાાા.

ઉદા૦ ૩ રૂ. ૮ાાા મદીઆણો તો ૧ાા માસાનું શું ? જ૦ રૂ. ૨)જા.

ઉદા૦ ૪ રૂ. ૮ાાા મદીઆણો તો ૦ાા માસો ૧ાા વાલ ૧ાા રતીનું શું ? જ૦ રૂ. ૨)જાા

ઉદા૦ ૫ મદીઆણા કેસરના રૂ. ૦- એમે તો પાશેરનું શું ?

જ૦ રૂ. ૬ા

ઉદા૦ ૬ રૂ. જાા મદીઆણો તો રૂ. ૪પાાા નું કેટલું ?

જ૦ ૬, ગ૦ ૨ વાલ,

ઉદા૦ ૭ રૂ. ૦)જાા વાલ તો ૧ાા મદીઆણાનું શું ? જ૦ રૂ. ૪)જા

લુગડાં માપવાનાં લેખાં.

ગજનાં લેખાંની કુચીઆ.

રૂપીઆની ૧૯૨ પાછ ને મજના ૨૪ તસુએ ભાગતાં તસુની ૮ પાછ આવે છે. માટે,

૧ જોડે રૂપીએ ગજ તેથી આઠ મણી પાછએ તસુ.

રૂપીએ ગજ હોય તો મજના તસુ ૨૪ એ ૩ હાથના ૬૦

તસુને ભાગતાં ૩ હાથના રૂ. ૨ાા આવે છે. માટે,

૨ જોડે રૂપીએ ગજ તેથી ૨ાા મણે રૂપીએ ૩ હાથ.

રૂપીએ ગજ હોય તો વારના ૧ાા ગજ માટે વારનો દોઢ

રૂપીઆ આવે. માટે,

૩ જોડે રૂપીએ ગજ તેથી ૧ાા મણે રૂપીએ વાર. (ચાર્ડ)

૪ રૂપીઆનું જેટલા ગજ તેટલા તસુની ૮ પાછ.

એક આનાની ૧૨ પાછને ગજના ૨૪ તસુએ ભાગતાં તસુની
૦૧૧ પાછ આવે માટે,

૫ જેટલે આને ગજ તેથી અરધી પાછએ તસુ.

એક તસુની અરધી પાછને હાથના ૨૦ તસુએ ગુણતાં ૧૦
પાછ આવે. માટે,

૬ જેટલે આને ગજ તેથી ૧૦ ગણી પાછએ હાથ.

ગજનો એક આનો હોય તો વારનો ૧૧૧ ગજ માટે વારનો
૧૧૧ આનો આવે. માટે,

૭ જેટલે આને ગજ તેથી ૧૧૧ ગણે આને વાર.

ઉદાહરણ ૧. રૂ. ૧૫૧૧ ગજ કિનખાખ મળે તો ૪ તસુનું થું ?

જા. રૂ. ૨૧૧૧૧ ૧ પાછ.

ઉદાહરણ ૨. રૂ. ૧૧૧ ગજ ગજઆણી મળે તો ૨ હાથનું થું ?

જા. રૂ. ૨૧૧.

ઉદાહરણ ૩. રૂ. ૧૫૧૧ ગજ બનાત મળે તો ૫૧૧ વારનું થું ?

જા. રૂ. ૧૨૮૧૧૧.

ઉદાહરણ ૪. રૂ. ૧૨૧૧ તો ૪૦ ગજનો છોટનો તાકો આવે તો ૨૦
વારનું થું એસે ? જા. રૂ. ૬૧૧.

ઉદાહરણ ૫. રૂ. ૧) ની ૬ ગજ છોટ મળે તો ૧૧ ગજનું થું ?

જા. રૂ. ૦)૩૧ ૧ પાછ.

ઉદાહરણ ૬. રૂ. ૧) ની ૮ ગજ છોટ તો ૧૨ હાથનું થું ? જા. રૂ. ૧૧

ઉદાહરણ ૭. રૂ. ૦૧૧૧૧૧ ગજ કોર આવે તો રૂ. ૫૪૧૧૧૧૧ ની કેટલી ?

જા. ગજ ૬૫.

સેંકડાનાં લેખાંની કુંચીઓ.

સેંકડાના ૧૦૦ નંગને રૂપીઆના ૧૦૦ દોકડાએ ભાગતાં એક નંગનો એક દોકડો આવે છે. માટે,

૧ જોટલે રૂપીએ સેંકડો તેટલે દોકડે નંગ

સેંકડાના ૧૦૦ નંગને આનાની ૧૦૦ બદામે ભાગતાં ૧ બદા-
મનું ૧ નંગ આવે છે. માટે,

૨ જોટલે આને સેંકડો તેટલી બદામે નંગ.

દાખલા.

૧ રૂ. ૧૭૧૧ સેંકડો તો ૧૨ નંગનું શું ? જ૦ રૂ. ૨) ૧૩ દો.

૨ રૂ. ૪૧૧ સેંકડો તો ૩ પાન નાં કેટલાં ? જ૦ રૂ. ૧૨૫

૩ રૂ. ૩૧૧ સેંકડો તો ૪૮૫ નંગનું શું ? જ૦ રૂ. ૧૮) =

૪ રૂ. ૧૬૧૧ સેંકડો તો ૩૬ નંગનું શું ? જ૦ રૂ. ૫૧૧૧૧૧૧ દો.

૫ રૂ. ૨૬૧૧ સેંકડો તો કાઠી (૨૦ નંગ)નું શું ? જ૦ રૂ. ૫૧૧૧૧૧ દો.

૬ એક કેળાનો મોટો પૈસો આપ્યો ત્યારે સેંકડાનો શો ભાવ પડ્યો ?

જ૦ રૂ. ૨૧૧૧

૭ સવા રૂપીઆના ૧૬ પૂળા આપ્યા તો સેંકડાનો શો ભાવ પડ્યો ?

જ૦ રૂ. ૭૧૧૧

હજારનાં લેખાંની કુંચીઓ.

હજારને રૂપીઆના ૧૦૦ દોકડાએ ભાગીએ તો એક દોકડાનાં ૧૦ નંગ આવે. માટે,

૧ જોટલે રૂપીએ હજાર તેટલે દોકડે ૧૦ નંગ, અને તેથી ૧૦ ગણે દોકડે ૧૦૦ નંગ. પૈસાની એક પૂળા હોય તો હજારના ૩.

૧૫૧૧ આવે, માટે એક પૈસાની જોટલી પૂળા કહી હોય તેટલાએ

૧૫૧૧ ને ભાગીએ તો હજારની કિંમત આવે. માટે,

૨ પૈસાનાં જોટલાં નંબર તેટલાએ ૩. ૧૦૦૦ ને ભાગતાં જે આવે તેટલે રૂપીએ હજાર. હજારને આનાની સો બદામે ભાગીએ તો ૧ બદામનાં ૧૦ નંબર આવે, ને તેથી ૧૦ બદામનાં ૧૦૦ નંબર આવે. માટે,

૩ જોટલે આવે હજાર તેટલા બદામે ૧૦ નંબર, અને તેથી ૧૦ ગણી બદામે ૧૦૦ નંબર.

દાખલા.

- ૧ ૩. ૩૦૦૦ હજાર પૂજી તો ૬૫ નંબરનું શું? જ૦ ૨૪૧ દો. ૨ બ. ૦
 ૨ ૩. ૭૦૦૦ હજાર ઇંટો હોય તો ૧૫૫૦ નું શું? જ૦ ૩. ૧૨૦) =
 ૩. ૩. ૪૦૦૦ હજાર નળીઆં હોય તો ૨૦૦ નંબરનું શું?

જ૦ ૩. ૦૦૦ ૨૦ દો. ૦

- ૪ એક પૈસાની ૫ પૂજી તો હજાર પૂજીનો શો ભાવ? જ૦ ૩. ૩) =
 ૫ ૩. ૨૦૦ હજાર પૂજી તો ૩. ૦૦ ની કેટલી? જ૦ ૨૦૦
 ૬ ૩. ૨૦૦૦ હજાર નળીઆં તો ૩૦ નું શું? જ૦ ૭૦૦૦ દો. ૨ બ. ૦

મણુના હારાનાં લેખાની કુંચીઓ.

હારાના શેર ૨૮૦ ને રૂપીઆના ૧૬ આનાએ ભાગતાં એક આનાનું ૧૭૫ શેર આવે છે. માટે,

૧ જોટલે રૂપીએ હારો તેટલા આનાનું ૧૭૫ શેર; ને તેટલા પૈસાનું શેર ૪૮ ને તેથી ૧૧ ગણે દોકડે ૩૫૫ શેર, ને તેટલી બદામનું ૭ રૂપીઆહાર.

હારાના ૨૮૦ શેરને એક આનાના ૧૬ ઉપઆનાએ અથવા ૧૬ પોણીપાઇએ ભાગતાં એક પોણી પાઇ અથવા એક ઉપઆનાનું ૨૭૫ શેર આવે છે. માટે,

૨ જોટલે અને હારો તેટલા ઉપઆના અથવા પોણી પાઇનું

૧૭૧ા શેર, અને તેથી ૧૧ ગણી બદામે ૩૧ શેર, અને તેટલી વાસ-
વાસીએ ૧૦ રૂપીઆબાર.

૧ રૂ. ૭૧૧ા હારો તો મં ૧૧ રા શેરનું શું? જ૦ ૩. ૧૧૧ા
૨ રૂ. ૬૧૧ા) હારો તો શેર ૧૩) નું શું આવવું? જ૦ ૩. ૦૧ ૧૦૧ા પાછ.
૩ રૂ. ૫૧૧ા હારો તો રૂ. ૧૧ નું કેટલું? જ૦ ૦ મં ૧૧૧ા ૩૧ શેર ૫૧૧ા
૩૦ બાર.

૪ રૂ. ૧૩૧૧ા હારો તો શેરે ૦૧૧૧ા નું શું મેસે? જ૦ ૪૧ દો ૦ ૨ ૧૦

ભારનાં લેખાંની કુચીઓ.

ભારના ૨૪ મણુને રૂપીઆના ૧૬ આનાએ ભાગતાં આનાનું
૧૧૧ મણુ આવે. માટે,

૧ જેટલે રૂપીએ ભાર તેટલા આનાનું ૧૧૧ મણુ ને તેટલા
પૈસાનું ૧૫ શેર.

ભારના શેર ૯૬૦ ને રૂપીઆના સવા દોકડા ૮૦ એ ભાગતાં
એક સવા દોકડાનું ૧૨ શેર આવે. ને રૂપીઆની ૧૬૨ પાછએ ભા-
ગતાં ૧ પાછનું ૫ શેર આવે. માટે,

૨ જેટલે રૂપીએ ભાર તેથી ૧૧ ગણે દોકડે ૧૨ શેર ને તેટલી
પાછનું ૫ શેર.

ભારના મણુ ૨૪ ને આનાના ૪ પૈસાએ ભાગતાં પૈસાનું ૬
મણુ આવે, ને આનાની ૧૨ પાછને ભારના ૨૪ મણુ ભામતાં મ-
ણુની ૦૧૧ પાછ આવે. માટે

૩ જેટલે આને ભાર તેટલા પૈસાનું ૬ મણુ, તે તેથી ૦૧૧
પાછનું મણુ.

ભારના શેર ૯૬૦ ને એક આનાની સવા બદામ ૮૦ એ ભા-
ગતાં સવા બદામનું ૧૨ શેર આવે છે, ને ભારના પોણે શેર ૧૨૮૦

ને આનાની સવા વસવાસી ૧૨૮૦ એ ભાગતાં સવા વસવાસીનું પોણો શેર આવે છે. માટે,

૪ જેટલે આને બાર તેથી ૧૧ ગણી બદલે ૧૨ શેર, ને સવાગણી વસવાસીએ ૦૧૧૧ શેર.

દાખલા.

૧ રૂ. ૫૧૧૧ બાર તો મ. ૨૧૧ શે ૫ નું શું ? જ૦ રૂ. ૫૧૧૧=૧૧૧ પાછ.

૨ રૂ. ૫૬૧ બાર તો રૂ. ૫૧૧-૦૧૧ પાછનાં કેટલાં ? જ૦ મં ૨૧ ૫ શેર.

૩ રૂ. ૩૬૧૧૧ બાર તો ૪૧૧ મથુનું શું ? જ૦ રૂ. ૬૧૧૧૧ ૧૧૧ પાછ.

૪ રૂ. ૭૬૧૧ ના બાર તો કળશીનો શો ભાવ ? જ૦ રૂ. ૫૧૧)

ગાલ્લીનાં લેખાંની કુંચીઓ.

ગાલ્લીના શેર ૧૨૦૦ ને રૂપીઆના ૧૬ આનાએ ભાગતાં આનાનું ૭૫ શેર આવે માટે.

૧ જેટલે રૂપીએ ગાલ્લી તેટલા આનાનું ૭૫ શેર.

૭૫ શેરને આનાના ૪ પૈસાએ ભાગ્યા તો પૈસાનું ૧૮૧૧૧ શેર ને પાછનું ૬૧ શેર આવે.

૨ જેટલે રૂપીએ ગાલ્લી તેટલા પૈસાનું ૧૮૧૧૧ શેર, ને તેટલી પાછનું ૬૧ શેર.

ગાલ્લીના ૧૨૦૦ શેરને રૂપીઆના ૧૦૦ દોકડાએ ભાગતાં દોકડાનું ૧૨ શેર, અને ૧૨ શેરને દોકડાની ૧૬ બદલે ભાગતાં ૧ બદામનું પોણો શેર આવે માટે.

૩ જેટલે રૂપીએ ગાલ્લી તેટલા દોકડાનું ૧૨ શેર, ને તેટલી બદામનું ૦૧૧ શેર.

ગાલ્લીના ૩૦ મથુને આનાની ૧૨ પાછાએ ભાગતાં ૧ પાછનું ૨૧૧ મથુ આવે માટે,

૪ જેટલે આને ગાલ્લી તેટલી પાછનું ૨૧૧ મણ.

ગાલ્લીના ૧૨૦૦ શેરને આનાની ૧૦૦ બદામે ભાગતાં ૧ બદામનું ૧૨ શેર આવે માટે.

૫ જેટલે આને ગાલ્લી તેટલી બદામનું ૧૨ શેર ને તેટલી વીસવાસીનું ૦૧૧ શેર.

દા. ૩. ૩૮૧ = ગાલ્લી તો ૩૧૧ મણનું શું ? જ. ૪૧૧ ૦૧૧ આનો.

૨ ૩. ૨૮૧ = ગાલ્લી તો મણ ૦૧ ૫ શેરનું શું ? જ. ૩. ૦૧૧ ૦૧૧ પાછ.

૩ ૩. ૪૫૧ = ગાલ્લી તો ખાંડીનો શો ભાવ ? જ. ૩. ૩૦૧ =

૪ ૩. ૬૬૧ = ગાલ્લી તો ૩. ૭૧૧ ૦૧ ના કેટલા ? જ. મણ ૩૧

૫ ૩. ૩૮૧ = ગાલ્લી તો મણ ૫૨ શેરનું શું ? જ. ૩. ૬૧૧

દા. ૨૦૧ ૫૦ ૨

ઈબારત.

ચિઠીઓ અને કાગળો વિષે.

જુદે જુદે સ્થળે રહેનારાં, અથવા ગામ ગયેલાં માણસો પોતાના વિચાર અથવા કામકાજ એક બીજાને લખીને જણાવી શકે છે એવા લખાણને કાગળ કહે છે.

કાગળ લખવાનું ઢુંકું ૩૫ તે ચિઠી છે. ગામમાં ને ગામમાં જ કાગળ લખવું હોય ત્યારે ચિઠી લખે છે.

કાગળ કે ચિઠી લખતાં જેમને તે લખવાનાં હોય, તેમના સંબંધ પ્રમાણે તેમના નામની અગાઉ કેટલાંક વિશેષણો જોડવામાં

આવે છે, તેમજ લખનારે પોતાના નાતા પ્રમાણે પોતાના નામને ઘટિત વિશેષણો લગાડવાં પડે છે; તથા પોતાના નામની પાછળ નમસ્કાર કે જેઓપણ વગેરે લખવું પડે છે, માટે તે વિશેષણો નીચે આપ્યાં છે.

કાગળ કે ચિઠી લખવામાં જેમને કાગળ લખવાનો,
તેમના નામ પહેલાં વપરાતાં વિશેષણો.

પિતાજી કે ગુરૂને—શિરછત્ર તીર્થંશ્પ; શિરોમણી.

વડીલ કે ઉપરીને—મહેરબાન, મુરખખી, શેઠજી, માનવંતા સાહેબ, સદ્ગુણ નિધાન, ચતુરસુખજી, વિવેક સાગર, સકલગુણ સંપન્ન વિગેરે.

બરોબરીઆને—રાજ્યમાન રાજેશ્રી.

મિત્રને—સ્નેહસાગર, પ્રિય, સદા હેતસ્વી, પરમ પ્રિય સ્નેહી બાપ વિગેરે.

સખીને—અખંડ સૌભાગ્યવંતી, પ્રાણપ્રિય, સખી, માયાજી ખેન.

પુત્રને—ચિરજીવી, મારકંડેય આયુષ્ય, નેત્રમણી ઇત્યાદિ.

પુત્રીને—અખંડ સૌભાગ્યવંત ચિંત ખેન.

માતૃમીને—સિધવા હોય તો અખંડ સૌભાગ્યવંતાં, માતૃશ્રી, માજી, અંગારપ માતૃશ્રી. વિધવા હોય તો અખંડ સૌભાગ્યવંતાં ન લખાય.

સીને—સૌભાગ્યવંતી, પ્રિયા, પ્રાણપ્રિયા.

પતિને—મુગટમણિ, શિરછત્ર, સૌભાગ્યરક્ષક, સ્વામીનાથ, પ્રિયતમ, પ્રિય પ્રાણ.

સાધારણ ઓળખાતાને—
રાજ્યમાન રાજેશ્રી, રાજેશ્રી; શક્ત તે-
મની એકલી અટક; જેમકે—શાહ, પરીખ,
ગાંધી, પટેલ, હક્કર વગેરે.

વેપારી—શેડજ, શેડ સાહેબ, અથવા જે જાતનો ધંધો કરતા હોય તે અટક વાપરવી.

ગુમાસ્તા, નોકર } રાજેશ્રી ભાષ.

કે ઉતરતાને—

ટીપ—મોટાભાઈ, કાકા, મામા, વગેરે મોટા સગાઓને વડીલ કે મુરખીમાં સમાસ થાય છે. મોટાં બેન, કાકી, મામી, માસી, અને મોટાં બાબી વગેરેને માતૃશ્રી પ્રમાણે કે વડીલ સ્ત્રીઓ પ્રમાણે લખાય છે. કાગળ કે ચિઠી લખનારના નામની પહેલાં વપરાતાં

વિશેષણો.

વડીલ, મુરખી કે પોતાનાથી } સેવક, આશંકિત સેવ-
મોટા હોય તેમને નાના માણસા } ક, દાસ, દાસાનુદાસ,
કાગળ લખે તો— } વગેરે.

પુત્ર, પુત્રી વગેરે નાનાં હોય તેમને } મુબેચ્છક, બહુ
તેમનાં વડીલ કાગળ લખે તો— } મચ્છનાર, હિતેચ્છુ.

મિત્રને કાગળ લખે તો—દય નાતુર, દર્શનામિલાપી.

વિશેષણોમાં વપરાતા શબ્દોના અર્થ.

શિરછત્ર=માથાનું ઢાંકણ,

મુબેચ્છક=બહુ મચ્છનાર.

શેડજ=શેડ.

શિરોમણી=માથાના મુગટ.

સદ્ગુણનિધાન=સારા ગુણોથી

બરપુર

વિવેકસાગર=વધુ વિવેકી

સ્નેહી=મિત્ર.

પ્રાણપ્રિય=પ્રાણ સમાન વહાલાં.

માયાળુ=માયાવાળાં, પ્રીતિ કરનારાં

મારકડે આયુષ્ય=મારકડે ઋષિ-

ના જેટલા આયુષ્યવાળા એ-

ટલે લાંબા આયુષ્યવાળા.

પ્રિયા=સ્ત્રી, વહાલી સ્ત્રી.

રાજ્યમાન=રાજ્યનું માન પામેલા
સ્નેહસાગર=ધણા સ્નેહવાળા, હેત-
સ્વી, હેતવાળા, બહુ ધન્ય
નારા.

માનવંતા=માન પામેલા.

ચતુરમુગ્ધ=ચતુર અને જ્ઞાની.

ગુણસંપન્ન=ગુણવાળા.

રાજેશ્રી=રાજને આશ્રયે રહેલા,
પરાક્રમી.

પ્રિય=વહાલા.

પરમપ્રિય=વધુ વહાલા

અખંડ=નિરંતર.

સખી=બહેનપણી

ચિરંજીવી=ધણુ જીવનારો

નેત્રમણિ=નેત્રના મણિરૂપ

માતૃશ્રી=માજી, જનેતા.

મુગટમણિ=શિરછત્ર, ઢાંકણ.

તીર્થરૂપ=પવિત્ર, તીર્થ જેવા

પિતાજી=આપ.

મહેરમાન=વડીલ, મોટા.

મંગારૂપ=મંગાજી જેવાં પવિત્ર

સૌભાગ્યવંતી=સુધવા સ્ત્રી

પ્રાણપ્રિયા=પ્રાણસમાન વહાવા સ્ત્રી

પ્રિયતમ=સૌથી પ્યારા (સ્વામી)

દર્શનાતુર=દર્શનને માટે ટાંપી રહેલા

દર્શનાભિલાષી=દર્શનની ઇચ્છાવાળો

સૌભાગ્ય રક્ષક=સૌભાગ્યને સાચ

વનાર, રક્ષણકર્તા

પ્રિય પ્રાણુ=વહાલા પતિ

આશાંકિત=આશા પાળનાર

હિતેચ્છુ=મહુ ચલાનાર

કાગળ કે ચિઠ્ઠીમાં લખનારે નમસ્કારમાં શું શું
લખવું તેની સમજ.

સાધારણ માણસને,
પરોપરીઆને, ઓ-
ળખીતાને કે વેપારીને

જાત પ્રમાણે નમસ્કાર લખાય છે. જેમકે—

૧ આદ્ય આદ્યને—નમસ્કાર.

૨ વાણીઆ—ધર્મ પ્રમાણે—જે ગોપાળ,
જે શ્રીકૃષ્ણ, જયસીતારામ, જે નારાયણ

૩ આવક હોય તો—ગુહાર.

૪ પાટીદાર, કોળી વગેરે બીજી નાતોમાં—રામ રામ.

૫ સુસલમાન, પારસી અને અંગ્રેજ એક બીજાને કે બીજા
જાતને તેમજ બીજા જાત તેમને લખે તો સલામ લખે છે.
ગુરજી, પિતાજી કે વડીલને—સેવામાં, પવિત્ર સેવામાં, દંડવત
પ્રણામ, કે પાયેલાગણું.

નાનાને—આશીષ કે આશીર્વાદ.

બરોબરીઆને કે મિત્રને—યથાયોગ્ય, ધટારત.

બ્રાહ્મણ અને બીજા જાતોને—પ્રણામ, પાયેલાગણું.

બ્રાહ્મણ તરફથી સર્વ જાતોને—આશીર્વાદ, કલ્યાણ, ધર્મલાભ.

કાગળ કે ચિઠીમાં લખાતી નીશાનીઓ.

શ્રી અથવા શ્રી શા. હરકોઈ લખાણના આરંભે શ્રી લખાય છે.
તે એક શક્તિ છે. તેના સ્મરણથી વિધ્નનો નાશ થાય છે. શ્રી શા =
શક્તિની કૃપા સવાઈ હોજો. શ્રી=વક્ત્રી સવાઈ હોજો. શ્રી=શ્રેય અથવા
કલ્યાણ લવાગણું હોજો. શ્રી=શક્તિ અને એક-જથ્થરની અમારા પર
નિરંતર દયાદષ્ટિ રહેજો. વળી શ્રી=સંપત્તિ અને એકય=સંપ અને
સંપત્તિ અમારે ત્યાં નિવાસ કરો. એ સિવાય ૦૦૦૦૦૦ ૭૪૧૧ ૧૪૬.
આવી નિશાની વપરાય છે. એ અકારનું ચિન્હ છે. અંગાળાના લોકો
એને દુર્ગા અને શ્રીહરિના નામનાં ચિન્હ માને છે. વળી ૭૪૧૧,
૭૪૧૧, ૭૪૧૧= આ નિશાનીઓ એક પ્રતિજ્ઞા બતાવે છે. એનો અર્થ
એ છે કે આવી નિશાનીવાળો કાગળ માલિક સિવાય બીજા કોઈએ
વાંચવો નહિ. વેપારીઓ કાગળમાં શા શ્રી ૫ લખે છે. તેનો અર્થ
શ્રી=વક્ત્રીની કૃપા વડે, ૫=૫૦૫માં તમારી શાહવટ કાયમ રહે.
અથવા શા = વ્યવહારમાં કે શાહુકારીમાંથી = શોભા, ૫ = પાંચમણી
વધી. અથવા શાહાવટવાળા પંચોતુલ્ય કે તેમાંના તમે છો.

એક હિંદી અંથકાર લખે છે કે—દેવને ૧૦૦૮, રાગને ૧૦૮, વિદ્યાન માણસને ૭, ગુરુવર્ગને ૬, વડીલ, ઉપરી અથવા રક્ષકને ૫, શત્રુને ૪, મિત્રને ૩, સમાન સ્થિતિવાળાને ૨, અને સ્ત્રી, પુત્ર તથા સેવક વર્ગને ૧ શ્રી લખવો જોઈએ.

ચિઠી લખવાની સમજૂતી.

રીત—હરકોઈ પ્રકારની ચિઠી લખતાં જોમને પ્રથમ ચિઠી લખવાની હોય, તેમના સંબંધ પ્રમાણે ઘટતાં વિશેષણ લગાડીને તેમનું નામ લખવું. પછી જે કંઈ હકીકત લખવાની હોય તે સ્પષ્ટ સમજાય એ પ્રમાણે લખવી. બાદ જે દહાડે તે ચિઠી લખી હોય તે મિતિ દહાડો વાર લખીને છેલ્લે લખનારનું નામ ઘટતું વિશેષણ લગાડીને લખવું. જેમકે—

આજે ઘેર નાત હોવાથી તમારાથી નિશાળમાં જઈ શકાય એમ નથી, માટે મહેતાજી સાહેબ ઉપર ચિઠિ લખવા હોય તો નીચે પ્રમાણે લખાય.

આ ચિઠી મહેતાજી સાહેબ ઉપર લખવી છે, ને તે વડીલ છે માટે તેમને ઘટતું વિશેષણ “ મહેરબાન ” લખીને તેમનું નામ લખવું પછી ‘ મારે ઘેર નાત હોવાથી શાળામાં અવાશે નહિ માટે રાજ ગણુશો ’ એમ લખવું. પછી બાદરવા સુદી ૧૨ થઈ માટે તે દહાડો વાર નાંખવો; અને છેલ્લે નામે વિદ્યાર્થીઓ હો માટે તમારે ઘટતું ‘ સેવક ’ એ વિશેષણ તમારા નામ આગળ લખી સહી કરવી, પ્રમાણે લખવા.

આ ઉપરથી ચિઠી લખવાનો ઉપક્રમ નીચે પ્રમાણે છે. જોમને ચિઠી લખવી હોય તેમને } મહેરબાન માનતર સાહેબ,
ઘટતું વિશેષણ અને નામ— } (નામ જે હોય તે લખવું.

હકીકત—આજે મારે ઘેર નાત છે માટે મારાથી નિશાન-
અવાશે નહિ, તો રળ ગણુશો.

મિતિ—ભાદરવા શુદ્ધ ૧૨ ને સોમવાર.

લખનારને ઘટતું વિશેષણ અને તેના } લી. સેવક
નામની સહી, અને છેવટ માનની } શનાભાઈ હાથાભાઈન
ખાતર જે ઘટતું હોય તે લખવું. } પ્રણામ.

આ પ્રમાણે જેમને ચિઠી લખવી હોય, તેમને ઘટતું વિશેષણ
અને નામ લખીને લખાય છે.

મોદી ઉપર ચિઠી નીચે પ્રમાણે લખાય.

મોદી મનસુખભાઈ છગનલાલ.

જાત નીચે પ્રમાણે સીધું આપજો.

દાળ તુવરની શેર ૨) એ, ચોખા શેર ૮) આઠ, ધઉનો આટે
શેર ૨) એ, ખાંડ શેર ૧) એક, ઘી શેર ૦૧ અરધો; એ પ્રમાણે
અમારે ખાતે સામાન આપજો. સંવત ૧૯૭૧ના ભાદરવા શુ ૨ને સોમ.

મહેતા મોતીલાલ કસનદાસ.

કામજો લખવા વિષે.

હરકોઈ પ્રકારના કાગળ લખવાની ઢબ ધણુંકરીને સરખીજ
હોય છે, પરંતુ તેમાં લખવાની હકીકત કે પ્રસંગ જે પ્રમાણે હોય,
તે પ્રમાણે તેનાં જુદાં જુદાં નામ પાડવામાં આવે છે. જેમકે—
અ ખુશી આનંદના સમાચાર લખેલા હોય તો કુશળતાનો પત્ર.
બ વેપાર સંબંધી હકીકત લખી હોય, કે માલ મંગાવ્યો હોય તો
કામકાજનો પત્ર.

ક માલ મોકલીને કાગળ લખ્યો હોય, તો માલનું બરતીયું.

દ માલ પહોંચ્યાનો કાગળ લખ્યો હોય, તો માલની પહોંચ.

૬ રૂપીઆ આપવા સંબંધી હોય, તો બલામણુ.

૭ લગ્નની ખબરનો કાગળ હોય, તો કઠોત્રી.

૮ મરણની ખબરનો કાગળ હોય તો કાળોત્રી કે માઠી ખબરનો કાગળ.

કાગળ લખવામાં ઘણુંકરીને ચાર ભાગ પાડી શકાય છે.

૧ મથાળું. ૨ હકીકત. ૩ મિતિ. ૪ સરનામું.

દરેક જાતના કાગળમાં પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે ચાર ભાગ આવે છે. બધા કાગળો લખવાની ઢગ સરખીજ હોય છે. પરંતુ પ્રસંગ પ્રમાણે મથાળું અને હકીકતમાં ફેરફાર થાય છે. એટલે જેમને કાગળ લખવાનો તે પિતાજી, સુર, વડીલ, પુત્ર કે મિત્ર વગેરે જે હોય, તે પ્રમાણે પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે તેમના નામની અગાઉના અને લખનારના નામની અગાઉનાં વિશેષણમાં ફેરફાર કરવો પડે છે; તે પ્રમાણે વિશેષણો જોડીને પ્રથમ મથાળું લખવું.

કામળના મથાળાની સમજ.

મથાળાના પાંચ પેટા ભાગ છે.

૧ જે ગામ કામળ લખવાનો હોય તે ગામ, સ્વસ્તિ શ્રી એમ લખ્યા લખવું.

૨ જેમને કાગળ લખવાનો છે તેમનું નામ વિશેષણો સાથે લખવું.

૩ જે ગામથી કામળ લખતા હોય તે ગામનું નામ જોગ શ્રી કે એતાન શ્રી લખીને લખવું.

૪ કામળ લખનારનું નામ વિશેષણ સાથે.

૫ નાત પ્રમાણે દંડવત, પ્રણામ, જોગપાળ કે રામરામ જેમ લખે તેમ લખવું.

મથાળાં લખવામાં પણ હાલ જુદી જુદી ઢગ પડેલી છે. જુના રિવાજના સમજા લોકો ઉપર જણાવ્યા મુજબ મથાળું દોરે છે. આ રિવાજ સામાન્ય છે; પણ કેટલાક નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે કાગ-

જનાં મથાળાં લખે છે. એટલે જેમને કાગળ લખવાનો હોય, તેમનું નામ વિશેષણ સાથે લખીને મુકામનું ગામ લખે છે. કેટલાક લખિતંગ ન લખતાં હકીકતથી શરૂ કરે છે, તે છેવટે લખિતંગ અને નમસ્કાર કે જેગોપાળ લખે છે.

મથાળાનો નમુનો ૧. ગુરૂના ઉપર.

શ્રી.

સ્વસ્તિ શ્રી અમદાવાદ મહા શુભસ્થાને, પૂજ્યારાધે, પરમદયાળુ, પદોપકારી, સદ્ગુણ નિધાન, ચતુર સુમણ, વિવેક સાગર, અનેક સર્વે શુભોપમા વ્રાયક, સકલગુણ સંપન્ન, ગુરૂ શ્રી ૫ ગુરૂ (નામ) જેગ શ્રી પેટલાદથી લિ. આશીર્કિત દાસાનુદાસ સેવક (નામ) ના સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ સેવામાં અંગિકાર કરશે. પછી હકીકત લખી મિતિ નંખાય.

નમુનો ૨.

શ્રી.

સદા હેતસ્વી પ્રિય ભાષ. (નામ)
મુ. વડોદરા.

પેટલાદથી લી. દર્શનાતુર (નામ) ના યથાયોગ્ય કબુલ કરશે. પછી હકીકત લખીને મિતિ નંખાય.

નમુનો ૩.

શ્રી.

પેટલાદ તા. ૧૫-૯-૧૪

રાજ્યમાન રાજેશ્રી નારાયણરાવ.

મુ. પાટણ.

વિશેષ—(હકીકત હોય તે લખવી.)

લિ. આપનો.

(લખનારનું નામ.)

ઉપર પ્રમાણે ત્રણમાંથી કોઈપણ ઘટિત રીતે મથાણું લખીને જે હકીકત જણાવવી હોય, તે લખવી. હકીકત સંપૂર્ણ વિગતવાર વર્ણન સાથે સામા માણસથી ખરાબર સમજી શકાય એ પ્રમાણે રખાઈ લખવી જોઈએ. પછી મિતિ લખવી, ને છેવટે લખિતંગ કે ખીજાએ લખ્યો હોય તો દસ્કત કરી લખનારનું નામ લખવું.

શિરનામું.

શા. મણીલાલ પાનાયંદ

ઠેકાણું, કાલ્યાદેવી રોડ અંપાગલીને નાકે,
માળો નંબર ૬૧૭ ના ત્રીજે માળે

મુ. મુંબાઈ.

મહાશય શ્રીયુત

મગનલાલ મથુરાંદાસ.

ઠેકાણું, સ્વામીનારાયણના મંદીર પાસે }
છીપાપોળમાં.

મુ. અમદાવાદ.

અરજી વિષે.

રૈયત વર્ગ સરકાર પાસે યોગ્ય દાદ માગે તેને અરજી કહે છે. અરજી નીચેના ક્રમે લખી શકાય છે.

૧ જે અધિકારી સાહેબને અરજી કરવી હોય, તેમનો હોદ્દો “ શ્રી-મંત સરકાર વિદ્યમાન મહેરબાન” એટલું લખ્યા પછી લખવો, ને પછી મુકામ લખવો.

૨ અરજદારનું નામ, ગામ, મહાલ, તાલુકો અને જિલ્લો લખવો.

૩ અરજીની જે બાબત હોય અગર જે માગણી કરવાની હોય તે લખવી.

૪ જે બાબત કે માગણી હોય તેને લગતા હકીકત કે કારણ જણાવવાનું હોય તો તે લખવું.

૫ તારીખ, દહાડો, ચાર અને અરજદારની સહી.

આ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી હરકોઇ પ્રકારની અરજી લખી સકાય છે.

અરજી લખતાં નીચેની હકીકત ધ્યાનમાં રાખવી.

- ૧ અરજી અરધા કાગળમાં લખવી જોઈએ.
- ૨ તે કાગળનો લગભગ ચોથો ભાગ ડાબી તરફનો મારજીનનો રાખવા સળ પાડવો.
- ૩ જે અધિકારી તરફ અરજ કરવી હોય તેમનો હોદ્દો જે ત્રણ ભાગમાં અરજી લખવાની છે, તેમાંના જમણી તરફના અરધા ભાગમાં ઉપર મથાળે થોડી કોરી જગ્યા રાખીને લખવો.
- ૪ નામ, ગામ, તાલુકો એ લખ્યા પછી જે હકીકત લખવાની હોય, તેની ડાબી બાજુએ 'હકીકત' એ પ્રમાણે લખવું.
- ૫ હકીકત લખ્યા પછી જે માગણી કરવાની હોય તે લખવી, તે ડાબી બાજુએ 'માગણી' એ પ્રમાણે લખવું.
- ૬ માગણી લખ્યા પછી 'જવાબ માટે જોઈવળુ' એ પ્રમાણે ડાબી બાજુએ લખીને જેના ઉપર જવાબ મંગાવવાનો હોય તે સવળી હકીકત જમણી બાજુએ વિસ્તારથી લખવી.
- ૭ પછી તારીખ લખી નીચે અરજદારની સહી કરવી.
- ૮ અરજી લખવામાં ખાસ ધ્યાનમાં લેવાનું એ છે કે-જે કામ માટે અરજી કરવાતી હોય, તે કામ ક્યા ખાતાના ક્યા અધિકારી સાંહેવ કરી શકે છે. તેનો ખાસ વિચાર કરી જે ચોખ્ખા લાગે તેમના તરફ અરજ કરવી.

નોકરી મેળવવા બાબત અરજી.

શ્રીમંત સરકાર વિદ્યમાન મહેરબાન
૨૧૦ ૨૧૦ પેટલાદ મહાલના વહીવટદાર
સાહેબ. મુ ૦ પેટલાદ.

સેવામાં અરજદાર મોજે સીમરડા તાલુકે પેટલાદ પ્રાંત વડોદરા-
ના રહીશ ઉમેદવાર-ઉમેદભાઈ મથુરભાઈની નમ્રતા યુક્ત અરજ એ
છે જે,

હકીકત—હું આ રાજ્યનો રહીશ છું. જ્ઞાતે લેઉઆ પાટીદાર
ઉંમર વર્ષ ૧૮ પુરાંનો, ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણમાં પાસ થઈ સર્ટિ-
ફિકેટ મેળવેલું છે, તેની નકલ પેટામાં સામેલ છે. ઉમેદવારી કરીને
તલાટીના કામથી માહિતગાર થયેલો છું.

માગણી—તો વિનંતિ કે—આપના તાબામાં કેટલીક તલાટીની
જગ્યાઓ ખાલી પડેલી છે, તે પૈકી રૂ. ૧૨) ની જગા મને આપવા
કૃપાવંત થશોજી.

જવાબને સાડુ ગોઠવણ—જવાબ મળવા સાડુ રૂ. ૦-૧-૦ની
ટીકીટ પેટીમાં મૂકેલી છે. તો અહીંની શાળાના મે. માસ્તર સાહેબ
મારફત જવાબ મળવા મહેરબાની થશે. તા. ૧૭-૯-૧૫.

સેવક,

ઉમેદભાઈ મથુરભાઈ સહી દા. પોતે

ખાંધકામની અરજી.

શ્રીમંત સરકાર વિશ્વમાન મહેરબાન
૨૧૦ ૨૧૦ વડોદરા પ્રાંતના મુખ્યા
સાહેબ. મુ. વડોદરા.

જનાબમાં મોજે કાવીઠા તાલુકે પેટલાદ પ્રાંત વડોદરાના રહેનાર
નીચે સહીઓ કરનાર ગામ લોકોની અરજ એ છે ને—

હકીકત—અમારા ગામમાં એક તળાવ છે, તેની પાળ તુટી
જઈ પૂરાણુ થઈ ગયું છે, જેથી તેની અંદર પાણી રહી શકતું નથી.
તેમાં ખોદાણુ કરાવી પાળ બંધાવવાની અને એક આરો બંધાવવાની
જરૂર છે. પાણી સિવાય ઢોરોને અને માણસોને ધણુંજ ઢોરાન થવું પડે છે.

ગામ મદદ મળે તેમ નથી.—હાલમાં દુકાળનું વરસ છે. લોકો
છેકળ ગરીબ હાલતમાં છે, એવી કે પોતાનું ગુજરાત નભાવવાને પણ
અશક્ત છે, જેથી ગામ તરફથી કાંઈ પણ મદદ મળે એમ નથી.

મંજુરીનો દર પણ ઓછો પડે તેમ છે.—દુકાળ હોવાથી
લોકો ધંધા વગરના થયેલા છે, જેથી સરકાર આ વખતે એ કામ કરા-
વશે તો કામ કિંદામતથી થશે, અને ગરીબ લોકોને નિર્વાહ ચાલશે.

માગણું—તો વિનંતિ કરવાની કે—સદરહુ તળાવનું ખોદાણુ
કરાવતાં રૂ. ૮૦૦) થશે, અને આરો બંધાવતાં રૂ. ૨૨૦૦) થશે,
જેથી એકંદર રૂ. ૩૦૦૦) મંજુર કરી તળાવ બંધાવવા કૃપાવંત
થશેજી. એજ વિનંતી. તા. ૧૮-૯-૧૫

ગામ લોકોની સહીઓ.

શા. મણીલાલ રતનચંદ સહી દા. પોતે.

શા. જવેરભાઈ બમવાનદાસ સહી દા. પોતે.

પા. પ્રભુદાસ ગંગાદાસ સહી દા. પોતે

પા. ચતુરભાઈ હમાભાઈ સહી દા. પોતે

પા. આશાભાઈ વરજભાઈ સહી દા. પોતે

પા. ત્રીકમભાઈ ડુંગરભાઈ સહી દા. પોતે

પા. ગીરધર હરીભાઈ સહી દા. પોતે

પદાર્થ પાઠ.

પાઠ ૧ લો. ગરમી કે ઉષ્ણતા.

પ્ર૦ ગરમી એટલે શું ?

ઉ૦ તમે બળતા દીવા કે અંગારાપર આંગળી ધરશો તો દાઝશો. લોહના સળીઆનો એક છેડો દેવતામાં રાખીને તેને ખીજે છેડે અડકશો તો દાઝશો. ઉના પાણીમાં હાથ ધાલશો તો દાઝશો. તડકામાં ખુલ્લા પગે ચાલશો તો દાઝશો. એમ ગરમ વસ્તુને અડકવાથી આપણે દાઝીએ છીએ અથવા તે ઉની લાગે છે. એ લાગણી ગરમીથી થાય છે.

પ્ર૦ ગરમી એ પદાર્થ નથી. એ સાબિત કરો.

ઉ૦ આપણે એક લોહના કે પિત્તળના કકડાનો તોલ કરો, પછી તેને ખૂબ વર્ષાવો, અને ફરીથી તેનો તોલ કરો તો બંને વખત તે-ટલું ને તેટલું જ તોલ થશે. તેમાં કંઈ વધવટ થતી નથી. શક્ત તેની સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય છે. માટે ગરમી એ પદાર્થ નથી, પરંતુ અસર છે. જે જગા રોકે છે, અને જેને વળત છે, તેજ પદાર્થ કહેવાય છે. પણ ગરમીમાં એ બુલ્લુ નથી, માટે તે પદાર્થ કહેવાય નહિ.

પ્ર૦ ગરમીની પદાર્થ ઉપર શી અસર થાય છે ?

ઉ૦ ગરમીથી પદાર્થ ધ્રુવે છે, આંગળીને રક્ત થાય છે અને તેની વચ્ચે પણ થાય છે. એટલે પદાર્થની એક સ્થિતિ બદલાઈને બીજી સ્થિતિ થાય છે.

પ્ર૦ ગરમીથી પદાર્થ ધ્રુવે છે એ દાખલા સાથે સાબિત કરો.

ઉં એક ગોળ કડીમાં પીતળ કે લોહનો ગોળો આરપાર જમ શકે એવો લઘને તે ગોળાને સગડીમાં ખૂબ તપાવીએ; પછી તેને કડી ઉપર મૂકીએ તો તે કડીની અંદર ઉતરશે નહિ. વળી એક લોહની પાટીના કાણામાં બરાંબર બંધ બેસતો આવે એવો ખીલો લઘ તેને ખૂબ લાલચોળ તપાવીને સાણસીથી ઝાલીને પાટીના કાણામાં બેસાડીશું તો બેસશે નહિ, વળી એક વામણ પાણીથી કલાછલ કરીને ચૂસે મૂકીને તાપ કરીશું, તો તે જમ તપશે તેમ તેમાંથી પાણી ઉભરાશે, આ ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે હરકોઈ પદાર્થ ગરમીથી પુલે છે.

પ્ર૦ ગરમીથી પદાર્થ ઓગળે છે એ સાબિત કરો.

ઉં બરફનો ગાંગડો હાથમાં રાખીએ તો તે હાથની ગરમીથી પાણી થઈ જાય છે. થીજેલું ઘી કે કોપરેલ તડકામાં રાખીશું, અગર દેવતા ઉપર મૂકીશું તો તે પીગળી જશે. ગંધકનો કકડો તાપમાં ધરીશું તો તે પણ પીગળી જશે. કલાઈ, સીસું, રૂપું, સોનું વગેરે ધાતુઓ પણ ઓછો વત્તો તાપ લાગ્યાથી ઓગળીને તેનો રસ બને છે. આ પ્રમાણે ગરમીથી પદાર્થનો રસ થાય છે.

પ્ર૦ ગરમીથી પદાર્થની વરાળ થાય છે તે સાબિત કરો.

ઉં પાણીને ખૂબ ઉકાળીએ છીએ ત્યારે તેની વરાળ બને છે. ગંધકના રસને પણ ખૂબ ઉકાળીએ તો તેની વરાળ થઈ જાય છે. પાણીને ગરમ કરવાથી તે પુલે છે, એટલે તેની વરાળ થાય છે. પાણી અને તેની વરાળ એક કામમાં રહી શકતાં નથી; કારણ કે વરાળને પાણી કરતાં સત્તરસેં ગણી વધારે જગા ભરે છે છીએ. તેને સાંકડી જગામાં રાખીએ તો તે જગા ભેળવવાને બહુજ બળ કરે છે. એવી રીતે વરાળના ધણુ બળને લીધે બધાં વરાળ-

ચંત્રો ચાલે છે. વરાળનું રૂપ વાના જેવું છે, તેને ઠંડક લગાડી-
એ તો વરાળનું પાણી થઇ જાય છે.

પ્ર૦ ધાતુ અને લાકડા ઉપર ગરમીની અસરમાં શા ફેર પડે છે ?
ઉ૦ ચૂનામાં લાકડાં સળગતાં હોય તેને ખીજે છેડેથી જાલીને ખંખે-
રીએ કે સંકોરીએ તો આપણે દઝાતા નથી, પણ કોઇ ધાતુના
ગળને એક છેડેથી તપાવીએ તો તે ખીજે છેડેથી પણ જાલી
શકાતો નથી. તેનું કારણ એ કે ધાતુમાં ગરમી ઝટ પ્રસરી જાય
છે, અને લાકડામાં તેમ થતું નથી. જે પદાર્થમાં ગરમી ઝટ
પ્રસરે છે તેને વાહક, અને જેમાં ઝટ પ્રસરતી નથી તેને મંદ-
વાહક કહે છે.

પાઠ ૨ ને. ઠંડી.

પ્ર૦ ઠંડીથી પદાર્થ ઉપર શી અસર પાડે છે ?

ઉ૦ ઠંડીની અસરથી પદાર્થ સંકોચાય છે, જે પદાર્થો વાયુ રૂપ હોય
તે પ્રવાહી અને છે, અને પ્રવાહી હોય તે ઘન થઇ જાય છે.
માટે ઠંડી પદાર્થોની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરે છે. પરંતુ તેની અસર
ગરમીની અસરથી ઉલટી છે.

પ્ર૦ ઠંડીથી પદાર્થ સંકોચાય છે એવું દાખલાથી સાબિત કરો.

ઉ૦ લુહાર પૈડાને પાટો ચઢાવે છે ત્યારે પૈડાના ઘેરાવા કરતાં પાટાનું
ચક્કર ઓછા ઘેરાવવાળું રાખે છે, એ પાટાને ખૂબ લાલચોળ
તપાવી પૈડા ઉપર ચઢાવે છે એટલે તે ચઢી રહે છે. પૈડાથી પાટો
ઓછો ઘેરાવાનો હતો પણ ગરમીથી કુલીને પાટો વધ્યો, તેથી
ચઢી ગયો. તેના ઉપર ઠંડુ પાણી છાંટીએ એટલે સંકોચાઇને
પૈડા સાથે સજ્જડ ચોટી જાય છે.

પ્ર૦ વાયુ રૂપ પદાર્થ ઠંડીથી પ્રવાહી બને છે તે દાખલાથી સાબિત કરો.
 ઉ૦ એક લાંબા નાળચાવાળી ચાદાનીમાં પાણી ભરી તેનું ઢાંકણ સજ્જડ બેસાડીએ, અને પાણીને ઉકાળાએ તો નાળચામાંથી વરાળ નીકળવા માંડશે; તે નાળચાપર થોડું ટાઢું પાણી રેડીએ, તો નાળચાને છેડે પાણી ટપકતું દેખાશે. એ પાણી અંદરની વરાળનું બનેલું છે. નાળચાપરના ટાઢા પાણીથી અંદરની વાયુ-રૂપ વરાળ પ્રવાહી થઈ તેનું પાણી બન્યું.

પ્ર૦ ઠંડીથી પ્રવાહી પદાર્થ ધન થાય છે તે સાબિત કરો.

ઉ૦ એક પ્યાલામાં થોડુંક પાણી લઈ તેને બરફની વચ્ચે મૂકીશું, તો પાણી ઠરી જઈને તેનું બરફ થશે. એટલે પાણી ભરેલા વાસણને ધણીજ ઠંડી લગાડીએ તો તેનું બરફ થઈ તે વાસણને તોડી નાંખે છે. કારણ કે પાણીને ઠંડી લાગ્યાથી તે કુણે છે, એટલે તેને પાણી કરતાં વધારે જગા જોઈએ છીએ. આ કારણથી બરફનો કકડો પાણીમાં તરતો મૂકીએ તો તે તરે છે. આ પ્રમાણે ધણી ટાઢના વખતમાં દરિયામાં ધણીવાર બરફના ડુંગરા તરતા દેખાય છે.

પ્ર૦ ગરમી ને ઠંડીની અસર એકજ જગા ઉપર જુદા જુદા માણસને જુદી જુદી થાય છે તેનું શું કારણ?

ઉ૦ ધારો કે એક માણસ કોઈ પર્વત ઉપરથી નીચે ઉતરે છે, તે ખીજે નીચેથી ઉપર ચડે છે, બંને અરધે રસ્તે મળે છે, અહીં નીચે ઉતરનારને ગરમી લાગવાથી તે પોતાના અંગરખાની કસો છોડે છે; અને ઉપર ચઢનારને જેમ જેમ ઉપર જાય છે તેમ તેમ ઠંડી વધારે લાગવાથી વધારે વધારે કપડાં ઓઢતો જાય છે. આ પ્રમાણે તેઓ જ્યાં મળે છે, ત્યાં હવા જુદી નથી; પણ તેની અસર ફરકને જુદી જુદી લાગે છે, તેનું કારણ એ કે તેઓ જુદે જુદે ઠેકાણેથી આવ્યા છે.

વળા બીજો દાખલો લઈએ. કાચના ત્રણ પ્યાલા લઈએ. એક ઠંડુ પાણી, બીજામાં હુંકાળું ને ત્રીજામાં ગરમ પાણી ભરીએ. હવે ઠંડા પાણીમાં તમારો જમણો હાથ ને ગરમ પાણીમાં ડાબો હાથ બોલો. થોડા વખત પછી તમારા બંને હાથ હુંકાળા પાણીમાં બોલો તો જમણા હાથને તે પાણી ગરમ અને ડાબા હાથને ઠંડુ લાગશે. હુંકાળું પાણી તેવું તેજ છે, ને હાથ પણ તેના તેજ છે, પરંતુ અસર જુદી જુદી થાય છે. આ ઉપરથી એકને જે ઠંડો કહે, તેને બીજો ગરમ કહે, કારણ કે ગરમી અને ઠંડી મુકા બંને બોલાય છે.

પાઠ ૩ ને. ફટકડી.

પ્ર૦ ફટકડીમાં ક્યા ક્યા ગુણ છે ?

ઉ૦ ચળકતી, અર્ધ પારદર્શક, બરડ, ખાટા અને તુરા સ્વાદવાળી, પાણીમાં ઝોગળે ઝેરી, દેવતા પર મુકવાથી ખદખદે ઝેરી, અને રંગે ધોળી છે, તથા તે પહેલદાર છે.

પ્ર૦ ફટકડી પહેલદાર શાથી ગણાય છે ?

ઉ૦ ફટકડી ત્રીણા ત્રીણા પાસાદાર કણની બનેલી છે, તેના દરેક કડકાને ચાર લીસી ને ચળકતી બાજુઓ છે, તેની કોર લીસી ને ધારવાળી છે. તેની ખાત્રી માટે ગરમ પાણીમાં નેટલી ઝોગળે નેટલી ફટકડી ઝોગાળવી, પછી તેને કાચના પ્યાલામાં રેડી ઠંડુ પડવા દેવું, તો પ્યાલાની બાજુએ ચાર પાસાદાર કણ બાજેલા જણાશે. આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે-સાકર, ખીંડ, મીઠું, મંધક વગેરેની પેઠે ફટકડીના પહેલ કદરતી રીતે બંધાય છે.

પ્ર૦ ફટકડીના પતાસા નેવો આકાર શીડીવે બંધાય છે.

ઉં એક હીકરી કે વાસણમાં ફટકડીના ગાંગડાને દેવતા પર મુકીએ, તો તેમાં પાણીનો ભાગ હોવાથી ખદખદે છે; ને તેમાં રહેલું પાણી વરાળ થઈને ઉડી જાય છે. અને ગરમીથી થયેલું, ફટકડીનું પાણી જેવું રૂપ, ઠંડું પડી તેનો પતાસા જેવો આકાર થાય છે. તેનો ઝટ બૂકો થઈ શકે છે; તેને લોકો કુલાવેલી ફટકડી કહે છે.

૫૦ ફટકડીની બનાવટ કહો.

ઉં એ ખાણમાંથી નીકળતો એક જાતની માટી સાથે મળેલો ખનિજ પ્રદાર્ય છે. તે એક જાતના કાળા રંગના ખડકોમાં બળેલી હોય છે. ફટકડીવાળી માટી ખોદી લાવી તેને નદી કે તળાવના કિનારે ધારા કરીને તેમાં ભરે છે, અને તેના ઉપર ઘણું પાણી છોટે છે. ત્રીજે ત્રીજે દહાડે પાણી છાંટવાથી તેરમે દહાડે સૂર્યની ગરમીથી તે માટી કુલીને તૈયાર થાય છે. આને ફટકડીનું બી એટલે તુરી કહે છે. આ તુરીને પાણીમાં ઓગાળી ૨૧ ભાગે ૬ ભાગ સૂરોખાર ઉમેરી હલાવી ઠરવા દે છે. પછી ઉપરનું નીતર્યું પાણી કાઢી માટીના કાચા માટલામાં ભરે છે. તે માટલામાં જમીનમાં ખાડો ખોદી મૂકે છે. એટલે બે દહાડાની અંદર ફટકડીના ગાંગડા બાકે છે. તે કાઢી લઈને તેને વધારે ચોખ્ખા કરવા માટે પાણીમાં ફરીવાર ઓગાળી ઉકાળે છે. તેથી ચોખ્ખી ફટકડી તૈયાર થાય છે પંજળ કરતાં કચ્છની ફટકડી સારી છે.

૫૦ ફટકડીનો શો ઉપયોગ છે ?

ઉં કોઈ માણસને કચ્છર માર વાગેલો હોય ત્યારે ખાંડ સાથે ફટકડી ફકારે છે. ઉલટીમાં લોહી જતું હોય, છતીમાં દાહ બળીને ઓહકાર આવતા હોય, તે વેળા ફટકડીનું પાણી પાવાથી ફાયદો

યામ છે, આંખો દુઃખતી હોય તો તેનું પાણી છાંટવાથી, અવાળું
 કુસ્તું હોય, ગળામાં ચોરીઆ ઉપડ્યા હોય, મોમાં કે જીભે ચાંદાં
 પડ્યાં હોય, તો કુલાવેલી ફટકડીના પાણીના કાગળા કરવાથી,
 નસકોરી ફુટતી હોય, તો તેની ત્રીણી ભૂડી કરી સુંઘવાથી, અને
 હસ્સથી લોહી પડતું હોય તો તેના પાણીથી ખંધ થાય છે. વળી
 રંગની ખુબ ચળકાટી લાવવા માટે રંગારા લોકો તેને રંગમાં
 નાખે છે. તેમજ મીઠુખત્તી અને કાગળો બનાવવામાં, આમડાં
 પકવવામાં, છાંટા છાપવામાં, મેલું પાણી ચોડખું કરવામાં, મેં-
 દીનો રંગ લાવવામાં, અને દાંત રંગવામાં ફટકડી વપરાય છે. જો
 લાકડું, કામળ, ને લુગડું ફટકડીના પાણીવાળું કરી સળમાવીએ,
 તો તે ઝટ સળગતું નથી. દુધને ઉકાળીને જરા કોકીલું થવા દહને
 તેમાં ફટકડી નાંખીએ, તો તરત દહીં જમી જાય છે. એ પ્રમાણે
 દવામાં અને હુજરમાં પણ ફટકડીનો ઉપયોગ થાય છે.

પાઠ ૪ થો. સીસું, કલાઈ અને જસત.

પ્ર૦ સીસામાં ક્યા ક્યા ગુણ છે ?

ઉ૦ તે મેલા ભુરા રંગનું ખરખરડું, વજનમાં ભારે, નરમ એટલે
 ઝટ કાપી શકાય એવું, ઝટ ઓગળે એવું, અને થોડી વાર તાપ-
 પર રાખીએ તો ઓગળી જાય છે.

પ્ર૦ સીસું શા કામમાં વપરાય છે ?

ઉ૦ એના પાણીના નળ બને છે, તથા ખંડકની ગોળીઓ જેને
 ખરી કહે છે, તે બને છે, સીસાનાં પતરાં બને છે.

પ્ર૦ સીસાની ઉત્પત્તિ ક્યાં થતી હશે ?

ઉ૦ બીજા પાઠ્યોની પેઠે સીસું પણ જમીનમાંથી નીકળે છે. તેથી

તેને ખનિજ પ્રદાર્થ કહે છે. તે હિંદુસ્તાન, બ્રહ્મદેશ, જર્મની, ઈંગ્લાંડ, આસ્ટ્રેલિઆ, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વગેરે દેશોમાં નીકળે છે. તે જમીનમાંથી ચોકળું નીકળતું નથી, પણ માટી સાથે મળેલું નીકળે છે. તેને સાફ કરવાને ખાંડી લુકો કરી પાણીથી ધોઈ નાંખે છે. તેથી માટી નીકળી જાય છે. પછી તેમાં કાલસા ને ચુનો મેળવીને મટ્ટામાં તાપ કરે છે એટલે સીસાનો રસ થઈને નીચે પડે છે, તે ચોકળું સીસું ઉપયોગમાં લે છે.

પ્ર૦ કલાઈમાં ક્યા ક્યા ગુણ છે ?

ઉ૦ તે રંગે ધોળી છે અને ચળકતી જણાય છે. દેવતામાં નાખીએ તો સીસા કરતાં કઠણ છતાં ઝટ ઝોગળી જાય છે. તેને ટીપીએ તો પાતળાં પતરાં થઈ શકે છે; તે એટલાં પાતળાં થાય છે, કે તેના ૧૦૦૦ વડે ભેગા ઉપરાઉપરી મૂકીએ તો તેની ઉંચાઈ ફક્ત એક ઈંચ થાય છે. તેને ખેંચી તાર બનાવે છે પણ તે ઝટ તુટી જાય છે. તે નરમ છે તેથી સહેલથી વળી શકે છે. તેના પર હવાની અસર થોડી થાય છે, તેથી કાટ ચઢતો નથી. ખીજા ધાતુ કરતાં વજનમાં હલકી છે. આ ઉપરથી તેના ત્રણ ગુણ નીચે પ્રમાણે છે. ધોળી, ચળકતી, નરમ, વળી શકે એવી, દેવતામાં ઝોગળે એવી, પતરાં તથા વસ્ત્ર થાય એવી, તાર થાય એવી, અને પાણી કરતાં સાતગણી ભારે છે.

પ્ર૦ કલાઈની ઉત્પત્તિ ક્યાં અને શી રીતે થાય છે ?

ઉ૦ તે બ્રહ્મદેશ, ઈંગ્લાંડ, જર્મની, સિસિલી, મેક્સિકો, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અને આસ્ટ્રેલિયા વિગેરે દેશોમાં નીકળે છે. તે જમીનમાંથી નીકળે છે તેથીજ ખનિજ કહેવાય છે. તે ખાણમાંથી ચોકળી નીકળતી નથી પણ માટી અને પથરા સાથે મળેલી હોય છે. તેને

ખોદી કાઢી ખાંડી બૂકા કરે છે, અને પાણીથી ધુએ છે, તેથી માટી નીકળી જાય છે. એ કાચી ધાતુને કાચલ અને ચુનો મેળવી બઢીમાં નાંખે છે, એટલે કલાઈનો ચોક્ખો રસ નીચે વાસણમાં જૂદો પડે છે. જવા પાસેના ખાંકા એટમાંથી ચોક્ખા કલાઈ આવે છે. લોઢા, તાંબા ને જસત કરતાં તે ઓછી નીકળે છે તેથી તે મોંઘી મળે છે.

પ્ર૦ પાણી કરતાં કલાઈ સાતગણી ભારે છે એ શી રીતે નક્કી કરી શકાય ?

ઉ૦ એક પ્યાલામાં પાણી ભરી તેનું વજન કરીએ; હવે છેજ પ્યાલામાં કલાઈનો રસ ભરી તોળીએ તો તે રસ પાણીના વજન કરતાં સાત ગણો ભારે થશે.

પ્ર૦ વાસણોને કલાઈ શી રીતે ચઢાવતા હશે ?

ઉ૦ જે વાસણને કલાઈ ચઢાવવી હોય તેને ખૂબ માંજીને સાફ કરે છે. પછી તેને દેવતામાં તપાવીને પકવેલા નવસારનો તેમાં બૂકા નાંખે છે ને પછી કલાઈનો કડકો લાઇ તેમાં ઘસે છે, એટલે તરત કલાઈનો રસ થઇ જાય છે. પછી ૩ કે ૪ મહાનો ડુચો લાઇ તે વાસણમાં ફેરવે છે તેથી બધા વાસણમાં કલાઈનો રસ લાગી જાય છે. પછી તેને ટાઢા પાણીમાં ઘોળી કાઢે છે, તેથી વાસણો પા નેવાં ચળકતાં જણાય છે.

પ્ર૦ કલાઈ શા કામમાં આવે છે ?

ઉ૦ કલાઈને કાટ લાગતો નથી. તેથી તાંબા, પીતળ અને લોઢાનાં વાસણોને કલાઈ ચઢાવે છે. કલાઈ દીધેલાં વાસણોમાં ખટાશવાળી વસ્તુઓ કટાતી નથી. કલાઈ સાથે સીસા અથવા જસતની મેળવણી કરીને ચડવા, વટલોઇ, વાડકા, બરણી, બોધરણી વગેરે

બનાવે છે; તેને કલાધનાં વાસણ કહે છે. એકલી કલાધનાં વાસણને તાપ પર મૂકવાથી ઓગળી જાય છે. કલાધનાં તાંબુ મેળવીને કાંસુ તથા ઘંટની ધાતુ બનાવે છે. રેણુ બનાવવામાં કલાધ વાપરે છે. મિઠાઈ પર, વિલાયતી સાબુ પર અને ખાટલીના બુચ ઉપર કલાધના વરક ચોઢે છે. વૈદ લોકો કલાધનો બંગ બનાવી દવામાં વાપરે છે.

પ્ર૦ જસત વિષે શું જાણો છો ?

ઉ૦ સીસા અને કલાધની પેઠે જસત પણ ખનિજ પદાર્થ છે ને સીસા કલાધની પેઠેજ તેને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. જસતનાં પતરાં બને છે ને તે છાપરાં ઉપર જડવામાં આવે છે. આ પતરાં એકલાં જસતનાં બનતાં નથી પણ જસત ચઢાવેલા લોહનાં બને છે. જસતને લીધે પતરાં કટાતાં નથી. તાંબામાં જસત મેળવવાથી પિત્તળ બને છે, અને તાંબામાં કલાધ મેળવવાથી કાંસુ બને છે. સીસું, કલાધ ને જસત એ ત્રણે ધાતુઓ લગભગ ગુણમાં મળતી છે.

પાઠ ૫ મો. લાકડું ને હાથીદાંત.

પ્ર૦ લાકડાં શેમાંથી તીપજ છે ?

ઉ૦ સઘળાં લાકડાં વનસ્પતિમાંથી થાય છે. ઝાડો મોટાં થઈ સુકાઈ જાય છે, તેને કાપી લાવી જે ઉપયોગમાં લેવાં હોય તે પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ કરે છે. કુટલાક તે મોટાં થયેલાં ઝાડોને લીલાં ને લીલાંજ કાપી લાવી ઉપયોગમાં લે છે.

પ્ર૦ સઘળાં લાકડાં એક સરખાંજ હશે કે તેમાં કાંઈ ભેદ હશે ?

ઉ૦ સઘળાં લાકડાં એક સરખાં હોતાં નથી, જુદી જુદી જાતનાં હોય છે. કેટલાં ઝાડોનાં લાકડાં કઠણ, મીઠણાં, મુજબુત અને સંગીન હોય છે. એવાં લાકડાં ઇમારત બાંધવાના કામમાં આવે

છે. સાગ, સીસમ, ખેર, લીમડો, મહુડો, આંખો વગેરે ઝાડો એ જાતનાં છે. કેટલાંક ઝાડોનાં લાકડાં પોચાં અને અંદરથી મરવાળાં હોય છે. પોચાં લાકડાં બળતણના કામમાં વપરાય છે, ને મરવાળાં લાકડાંની પાણી જવાની પરનાજો બનાવે છે. તાડ, નાગિએરી, ખજૂરી વગેરે એ જાતનાં છે. કેટલાંક લાકડાં રેસા રેસાવાળાં હોય છે. તેના ઉભા રેસા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એવા લાકડાંનું પાટીઈ દરેક રેસામાંથી હાથવડે આપણે ચીરી શકીએ છીએ. દેવદાર વગેરે ઝાડ એ જાતનાં છે.

પ્ર૦ ઝાડ કેટલા વરસનું છે તે શી રીતે પારખી શકાય ?

ઉ૦ આપણે આંખો, બાવળ, ફણસ વગેરેનાં લાકડાંને વહેરીએ, તો અંદરની બાજુએ ગોળ કુંડાળાં દેખાય છે. બ્યારે વસંતઋતુ ખેસે છે, અને ઝાડને કુંપળો ફુટે છે, ત્યારે ઝાડ જેસબેર વધે છે. તે વખતે થડમાં પહેલાંના બંધાએલા લાકડા ઉપર એક નવો લાકડાનો થર બાઝે છે. બીજે વરસે વળી બીજો થર આવે છે. એમ વરસોવરસ થરનો વધારો થયાં કરે છે. જે લાકડાંમાં આવાં કુંડાળાં હોય છે, તેમાં વરસોવરસ નવો થર બંધાય છે; તેથી એ કુંડાળાંની ગણતરી ઉપરથી ઝાડની ઉંમર કહી શકાય છે.

પ્ર૦ લાકડાંનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ૦ જેજ, ખુરશી, ખાટલા, પેટીઓ, કબાટો, વહાણ, ગાડાં, આગ-માડીના ડબ્બા, વાસણો, ઝોળરો, રમકડાં વગેરે અમણિત ચીજો લાકડાંની થાય છે. કઠણ અને ચીવડ લાકડાંના શેરડી પીલવાના કાણુ, ધાણી, હળ, વગેરે ખેતીનાં ઝોળરો બને છે. કેટલાંક લાકડાં ઇમારતના કામમાં આવે છે; અને કેટલાંક લાકડાં બળતણના કામમાં વપરાય છે.

૩૦ હાથી દાંત કોને કહે છે ?

ઉં હાથીના શરીરનાં બધાં હાડકાં હાથી દાંત નથી, પણ હાથીની મુંઠ ઉપર જે મોટા બે દંતુશળ હોય છે તેજ હાથીદાંત છે. પરંતુ લોકો હાથીનાં હાડકાંને પણ હાથીદાંતને ઠેકણેજ વાપરે છે.

૩૦ હાથીના દંતુશળનું વર્ણન કરો.

ઉં હાથીના ઉપલા જડખામાં જે બે દાંત નીકળે છે, તેને દંતુશળ કહે છે. આ દંતુશળ આવ્યા અગાઉ તેની જગાએ ફૂંધીઆ દાંત હોય છે, તે બે વરસની ઉંમર પછી ખરી પડે છે, અને દંતુશળ પુટે છે. આ દંતુશળ હાથીની ખોપરી સુધી ઉંડા ગયેલા છે, તે તેની જીંદગી સુધી વધ્યા કરે છે. કોઈ વખત એ દંતુશળ એટલા વધેલા જોવામાં આવે છે કે ચારથી સાત પુટ લાંબા હોય છે, અને તેનું વજન ૫ થી ૭ મણ સુધી હોય છે. લાંબા દંતુશળને કારીગર લોકો કરવતથી વહેરીને કકડા કરે છે, તેને લાટા કહેવાય છે.

૩૦ હાથીદાંતમાં કયા કયા ગુણ છે ?

ઉં હાડકાં કરતાં હાથીદાંતનો રંગ ધોળો પીળાશ પડતો છે. તે કઠણ, ચળકતો ને ઘટ્ટ છે, હાથીદાંતને વધારે વાર પાણીમાં બોળા રાખીએ તો તે વજનમાં વધે છે, તેથી તે શોષક છે. હાડકું, હાથીદાંત અને લાકડું એ ત્રણેના સરખા કદના કડકાને તોળી જોશો તો હાથીદાંતનું વજન વધારે થશે, તેથી તે ભારે છે. હાથીદાંતની કોઈ પણ વસ્તુ કોઈ પદાર્થ સાથે અથડાય તો તે ઝટ માગી જાય છે, તેથી તે ભરડ છે. વળી તેના ઉપર તરેહ તરેહના રંગ ચઢી શકે છે.

૩૦ હાથીદાંતની વધારે છત ક્યાં હશે ?

ઉં ખડકેશ, આશામ, લંકા અને આફ્રિકામાં હાથીની વસ્તી વધીજ.

છે, તેથી તે દેશોમાં ઘણોજ હાથીદાંત થાય છે. ત્યાંથી આપણા દેશમાં આવે છે.

પ્ર૦ હાથીદાંતનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ૦ આપણા દેશમાં તેના ચુડા, ચુડીઓ, છલા વગેરે થાય છે, વિલાયતમાં તેનાં સુંદર રમકડાં, કાતર, લાકડી, ચપ્પુના હાથા, ગોળા, છત્રીના હાથા, કાંસકીઓ, સોગઠાં, શેતરંજનાં મહેરાં, ઘડીઆળના અછોડા, વગેરે બનાવે છે. આપણા દેશના કારીગરો હાથીદાંત ઉપર સુંદર નકશી કાતરે છે. તથા તેના વળીઆ, બંગડીઓ, અને કંકણ સુંદર બનાવે છે. હાથીદાંતને વહેરતાં જે બૂકા પડે છે, તે કપાસીઆ સાથે દુઝણી બેંસને ખવરાવે છે તેથી તેનું દૂધ વધે છે. તેના કોયલા પાડી ઉંચી જાતનો કાળો રંગ બનાવે છે. વળી દવાના ઉપયોગમાં પણ વાપરે છે.

પાઠ ૬ ટૂં. ફૂલ, તેના ભાગ, અને કાર્ય.

પ્ર૦ ફૂલના કયા કયા ભાગો હશે

ઉ૦ તેમાં ચાર ભાગ છે. ૧ વજ, ૨ ફૂલની પાંખડીઓ, ૩ નરતંતુ, અને ૪ સ્ત્રીતંતુ.

પ્ર૦ વજ કોને કહે છે ?

ઉ૦ ફૂલની ખીડાએલી કળીઓ ઉપર લીલા રંગનું વીંટાએલું પડ હોય છે, તેને વજ કહે છે. એ ફૂલનું બહારનું ઢાંકણ છે. તેનાથી ફૂલની માંહેના કોમળ ભાગનું ટાઢ, તાપ, વરસાદ અને પવનથી રક્ષણ થાય છે. કેટલાંક ફૂલમાં વજને છુટી પાંખડીઓ હોય છે. કેટલાકમાં જોડાએલી પાંખડીઓ હોય છે.

પ્ર૦ ફૂલની પાંખડીઓ વિષે શું જાણો છો ?

ઉં જોડાએલી પાંખડીઓ સાથે આવવાથી જે સળંગ ભાગ બને છે, તેને ફૂલ મણી કે ગોટા કહે છે. જ્યારે તે ખીલવા માંડે છે ત્યારે અંદરની બાજુઓ વળગેલી હોય છે, અને તમામ ખીલે છે, ત્યારે ગુલાબ, કરણ અને આકડા વગેરેનાં ફૂલની પાંખડીઓ છુટી છુટી થાય છે. અને ધંતુરા વગેરેની પાંખડી એક ઉપર એક વીંટાએલી રહે છે, તેથી તેના ફૂલનો ઘાટ પહોળા મોંની ભુંગળા જેવો એટલે સરણાઈ જેવો દેખાય છે. પાંખડીઓ એ ફૂલનું બીજું ઢાંકણ છે.

પ્ર૦ નરતંતુ અને સ્ત્રીતંતુ કાને કહે છે ?

ઉં ફૂલની અંદરની બાજુએ જે ઝીણા સતરના જેવા તાંતણા જણાય છે, તેને નરતંતુ કે પુંકેસર કહે છે. ગુલાબના ફૂલમાં એવા ઘણા તંતુ છે, બીંડીના ફૂલમાં પણ ઘણા હોય છે. અગથીઆના ફૂલમાં એવા દસ તંતુ હોય છે. ઘણાં ફૂલોમાં પાંચ નરતંતુ હોય છે, પણ મોગરાના ફૂલમાં બેજ હોય છે.

સ્ત્રીતંતુ—એ નરતંતુની નીચે આવેલા છે. એના તાંતણા ફૂલના મધ્ય ભાગમાં હોય છે. એ તંતુમાં પોલી નળી જેવું હોય છે, ને તેના માથા ઉપર બારીક જળી હોય છે. નરતંતુ અને સ્ત્રીતંતુના સંયોગથી નવું ફળ પેદા થાય છે.

પ્ર૦ ફૂલમાંથી બીજ શી રીતે થાય છે ?

ઉં પુંકેસરના પાતળા તાંતણાને મથાળે નાની કાચળી જેવું દેખાય છે, તેને પરાગકોશ કહે છે. પરાગકોશમાં ઝીણા ઝીણા દાણા હોય છે તેને પરાગ કણ કે રજ કહે છે. જ્યારે નરતંતુનો પરાગ પાકીને ફાટે છે, ત્યારે તેમાંના કણ સ્ત્રીતંતુની જગી ઉપર પડે છે,

ને સ્ત્રીતંત્રના મધ્ય ભાગમાં એક નળી હોય છે ત્યાં જાય છે.
આ પોલી જગા બી બનવાનું સ્થાન એટલે બીજનશય છે.

પ્ર૦ નરતંત્ર અને સ્ત્રીતંત્ર બંધી જાતનાં ફૂલોમાં હશે ?

ઉ૦ ના. દરેકમાં હોતા નથી. ગુલાબ, લાંબુ વગેરે કેટલાક જાડમાં બંને તંત્રો એકજ ફૂલમાં ભેગા હોય છે. કેટલાંક ફૂલોમાં એકલા નરતંત્ર અને કેટલાંકમાં એકલા સ્ત્રીતંત્ર હોય છે, વળી પપૈયા, ખજૂરી, વાંસ, તાડ વગેરે જાડમાં નરતંત્ર અને સ્ત્રીતંત્ર જુદા જુદા જાડ ઉપર હોય છે. જ્યારે નરતંત્રનો પરાગ પાકીને ફાટે છે ત્યારે વાયરા સાથે ઉડીને અથવા જનાવર ચાંચમાં ભરાવી લઈ જઈને બીજના સ્ત્રીતંત્રમાં નાંખે છે, ત્યારેજ તેમને ફળ આવે છે.

પ્ર૦ ફૂલનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ૦ ગુલાબ, મોગરો, ચંબેલી વગેરેમાંથી અત્તર અને સુગંધી તેલ બને છે. કેસુડાં, પારિજાતક વગેરેમાંથી રંગ બને છે. કાળી ફલાવર અને કેળના પોટાનું શાક બને છે. ગુલાબ, લવિંગ વગેરે ઓસડના દામમાં આવે છે. ગુલાબ, કરેણ, મોગરો, ચંપો વગેરે ફૂલોના તોરા, હાર, ગજરા વગેરે બને છે. તેમાં ખીલ્યા વગરની કળીઓના હાર બહુ શોભા આપે છે. દેવની પુજામાં પણ ફૂલોનો ઉપયોગ થાય છે. ફૂલમાંથી ફળ અને બી ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ ફળ અને બીમાંથી પાછાં નવાં જાડો ઉત્પન્ન થાય છે.

પાઠ ૭ મો. ફળ, તેના ભાગ, અને કાર્ય.

પ્ર૦ ફળની રચના કેવી હશે ?

ઉ૦ બધાં ફળોને ઉપર ઢાલ, અને અંદર બીયાં હોય છે. તેમાં કાષ્ઠની ઢાલ કુમળી, કાષ્ઠની જરા કઠણ, કાષ્ઠની પથ્થી કઠણ, કાષ્ઠ રસ-

વાળાં, કામ રેસાવાળાં, કામ ગરવાળાં અને કટલાક બેવડા છોડા-
વાળાં હોય છે.

પ્ર૦ કુમળી છાલવાળાં ફળ કેવાં હોય છે ?

ઉ૦ કુમળી છાલનાં ફળની અંદર ગર કે રસ બરેલાં હોય છે. તેમાં
એક કે વધારે બી હોય છે, અને તે બીનું પેલા રસ કે ગર વડે
પોષણ થાય છે.

પ્ર૦ રસવાળાં ફળ ક્યાં હશે ?

ઉ૦ કરી, લીંબુ, નારંગી, બોર, ગુંદા, રાણ વગેરે.

પ્ર૦ ગરવાળાં ફળ ક્યાં હશે ?

પ્ર૦ જમરૂખ, કેળાં, સફરજન, ખજૂર, પપૈયા, દ્રાક્ષ, રીંગણાં, દુધી,
સકરટેટી, તડબુચ વગેરે.

પ્ર૦ થોડી કઠણ છાલવાળાં ફળ ક્યાં હશે ?

ઉ૦ આ જાતનાં ફળો ઉપરની છાલ જરા કઠણ હોય છે, અને તેમાં
નો ગર અકેકા બીયા ઉપર જુદો જુદો ચોટેલો હોય છે, તેને
કળીઓ કહે છે. તેનો સ્વાદ મીઠો હોવાથી લોકો ખાય છે, દાડમ,
સીતાફળ અને આમલી આ જાતમાં છે.

પ્ર૦ ઘણી કઠણ છાલવાળાં ફળ ક્યાં હશે ?

ઉ૦ આ જાતનાં ફળોની ઉપર કઠણ છોડું વીંટાએલું હોય છે. તેમાં
કામમાં ગર, કામમાં રેસા અને કામમાં બીજા છોડામાં બીયાં હોય છે.

પ્ર૦ કઠણ છાલનાં ગરવાળાં ફળ ક્યાં ક્યાં હશે ?

ઉ૦ કોડું અને આલુ બદામ (સકરપારા) ના ફળમાં ગર હોય છે.
રસ અને ગર ઘણાં મીઠાં હોવાથી માણસ અને બીજા પ્રાણીઓ
ખાય છે.

પ્ર૦ રેસાવાળાં ફળ ક્યાં હશે ?

ઉં નાળીચર, કપાસનાં છાંડવાં, આકાલીઆં વગેરેમાં રેસા રેસા વીંટાએલા હોય છે. ખીનું રક્ષણ થવાને રેસા ઘણાજ ઉપયોગી છે. વળી માણસો રેસાને જીદા જીદા કામમાં વાપરે છે.

૩૦ ત્રીજા છોડામાં ખીયાવાળાં ફળ ક્યાં હશે ?

ઉં સોપારી અને બદામના ફળો ઉપર કઠણ ટોપ જેવી છાલ હોય છે. વળી બદામની મીજ ઉપર ખીનું કઠણ છોડું હોય છે.

૩૦ ફળનું કામ અને ઉપયોગ શો થાય છે ?

ઉં ફળમાં જે ખી હોય છે તેનું પોષણ કરવું અને રક્ષણ કરવું એ તેનું કામ છે. જ્યારે ખી પાકીને જગવા જેવું બને છે, ત્યારે ફળનું કામ પતી રહે છે. પાકેલાં ફળ માણસો ઉતારી લે છે, અગર એની મેળે ઝાડ ઉપરથી ખરી પડે છે, પ્રાણીઓના ખોરાક વગેરેના ઉપયોગમાં ફળના ખીયાં આવે છે. વળી કેટલાકમાંથી નવી વનસ્પતિ થાય છે. જેમ ખી સારાં ને મોટાં થાય છે, તેમ તેમાંથી સારાં ફળ અને મોટાં ઝાડો બને છે. કેટલાંક ખી કાઢીને જમીનમાં મળી જાય છે.

પાઠ ૮ મો. ખી, તેના ભાગ અને કાર્ય.

૩૦ ખી શી રીતે પેદા થાય છે ?

ઉં સ્ત્રીતાંતુના ખીજશયમાં જે ગોળ છંદાં જેવો પદાર્થ હોય છે, તેમાંથી મર્મની ઉત્પત્તિ થવાથી ખી પેદા થાય છે.

૩૦ ખીની બનાવટ કેવી રીતની હશે ?

ઉં તેવી બનાવટ છંદાના આકારની છે. ખીના ત્રણ ભાગ છે. ૧ મુલાંકુર, ૨ દાળ અથવા ફાડ ને ૩ ફેલારાં કે છાલ. ખીની રચનાનાં સૌથી કામનો ભાગ મુલાંકુર છે. મુલાંકુર એટલે જૂના ફણુગા, ખીજની બે ફાડની વચ્ચે તાંતણા જેવો ધોળો પદાર્થ.

દેખાય છે તે. એનાથી બી બને છે, અને બીથી નવું જાડ પેદા થાય છે. ફાડ અથવા દાગ—અદામની મીંજનું ફાતરું ઉતર્યા પછી તેની બે સરખી ફાડો થાય છે. એને વચ્ચે પાસે બીજાં ફર હોય છે. તેનું એ ફાડોથી રક્ષણ થાય છે. ફાતરું કે જાલ—આપણે વગર પલાળેલી અદામની મીંજનું ફાતરું ઉખાડીશું, તો ઉખડશે નહિ. પણ તેને ઉના પાણીમાં પલાળીને મીંજને ચપટી વચ્ચે રાખી દાખીશું, તો ઉપરનું ફાતરું ઉખડી જશે. તેમજ મગફળી, ચણા, કચુકા અને કાળુ વગેરેને શેકવાથી તેનાં ફાતરાં ઉખડી જાય છે. આ ફાતરાથી માંહેના ભાગનું રક્ષણ થાય છે.

પ્ર૦ બે ફાડવાળાં બી શી રીતે જોળખી શકશે ?

ઉ૦ તેની ખાત્રી એ કે તે ઉગે છે, ત્યારે તેને પ્રથમ બે પાંદડાં આવે છે. મગ, અડદ, ચણા, વાલ, તુવર, કચુકા, લાંગ, વટાણા, ગોટલો, અદામની મીંજ વગેરે બે ફાડવાળાં બીયાં છે. વળી વડ, લીમડો, પીંપર વગેરે જાડોને એક થડ અને તેનાથી ધણાં ડાળાં, ડાળીઓ ફુટેલાં હોય છે. તે લાકડું ને જાલ છુટાં હોય છે. આ જાડોનાં બીયાં બે દાળવાળાં છે.

પ્ર૦ એક દાળવાળાં બી શી રીતે જોળખી શકશે ?

ઉ૦ તેની પરીક્ષા એ છે કે, તે ઉગે છે ત્યારે તેને પ્રથમ એક પાંદડું આવે છે. ઘઉં, બાજરી, જીર, જવ, મકાઈ, કમોદ, વગેરે એક દાળવાળાં છે. વળી શેરડી, વાંસ, નાળિયેરી, ખજૂરી, તાડ વગેરે જાડનાં બીંતે એકજ ફાડ હોય છે.

પ્ર૦ બીંતે દમણા શી રીતે ફુટતો હશે ?

ઉ૦ આપણે કુંડાં, કુંડીઓ અને રામપાતરમાં માટી ભરી ઘઉં, આમલી, ફરીના ગોટલો એ બધાને વાવીએ, અને રોજ પાણી

પાછાં, તો સાત આઠ દહાડામાં શણગા પુટેલા જણાશે. કચુકો જોઈએ તો તે શણગાને માથે ટોપકાની પેઠે બહાર નીકળેલા જણાશે. અને તેની બે ફાડની વચ્ચે ખાંચમાં જે પોચો ગર છે, તે જગા-એથી તેને ફણગો પુટેલો જોશે. અને ઘઉંમાં જ્યાં નાકાં જેવી ખાંચ છે, તે ઠેકાણે ફણગો પુટેલો છે, વળી ગોટલો એક બાજુ-એથી ફાટેલો છે, તે તેની ગોટલીમાં જે ઠેકાણે નાની આંખ જેવું છે, ત્યાંથી તેને ફણગો પુટેલો છે. વાવતી વેળા ખી ગમે તેમ જમીનમાં પડે, તો પશુ મૂળ નીચે અને થડ ઉપરજ આવે છે.

પ્ર૦ ખી શેમાં રહેલાં છે ?

ઉ૦ કોઈ ખીયાં ગરમાં, કોઈ રેસામાં, અને કોઈ કઠણ છાલમાં રહેલાં છે. વટાણા, મગ, ચોળા, અડદ, વાલ, તુવર વગેરેનાં ખીયાં શીંગ-માં હારખંધ રહેલાં છે. જર, બાજરીનાં ખીયાં ડુંડામાં રહે છે. ઘઉં, ડાંગેર અને જવનાં ખીયાં કુંબીમાં, લીમડો, કપાસ, આકડો વગેરેનાં ખીયાં વાળ જેવા તાંતણામાં રહે છે. દ્રાક્ષ, નારંગી, લીંબુ વગેરેનાં ખીયાં રસમાં બંધાઈ ગયેલાં રહે છે. બદામ અને નાળી-એરીનાં ખીયાં જડા પડવાળાં છે. કેરીના ગોટલા ઉપર જડાં, તે નીચે પાતળાં પડ છે.

પ્ર૦ કેટલાક મુલકમાં નવીન જાતનાં ઝાડો ઉગે છે, તે ખી ક્યાંથી આવતાં હશે ?

ઉ૦ કેટલાંક ખીયાં વાયરાથી ઉડીને ખીજે સ્થળે પડે છે. કેટલાંકને પથુ, પક્ષી લઈ જાય છે. કેટલાંકને માણસ લઈ જઈને વાવે છે. કેટલાંક ખીયાં પાણીની છોળાથી તણાઈને જાય છે. એવી રીતે નવીન ઝાડો ઉગે છે.

પાઠ ૯ મો. પાંદડાં, તેની રચના અને કાર્ય.

પ્ર૦ પાંદડાં માણસને શા કામનાં છે ?

ઉ૦ પાંદડાંની છાયા માણસને ધણીજ ઉપયોગી છે. લીલાં પાંદડાંની ઘટા જોઈ માણસનો આત્મા પ્રસન્ન થાય છે. કોઈ ચાકેલો કે તાપે અકળાએલો માણસ તેની નીચે આવીને બેસે તો તે પોતાનો સઘળો સંતાપ જીલી જાય છે. વળી પાંદડાં વહેવારમાં પણ ઘણાં કામનાં છે. કોઈ પાંદડાં ખાવાના, ઔષધના કે એવા બીજા કામમાં વપરાય છે. એ સિવાય આપણે શ્વાસ વાટે ઝેરી હવા કાર્બોનિક એસીડ બહાર કાઢીએ છીએ, તે પાંદડાનો ખોરાક છે. તેને તે પોતાનામાં ખેંચી લઈ તેના અંશો જીવ પાડે છે. તેમાંથી માણસને ખપતો જે ઓક્સિજન તે બહાર કાઢી નાંખે છે અને બાકીનો અંશ કાર્બન પાંદડાંમાં રહે છે.

પ્ર૦ પાંદડાં જાડને કેટલાં ઉપયોગી છે ?

ઉ૦ મૂળીઆં ભોંયમાંથી જે પાણી ચુસે છે, તે પાંદડાંમાં આવી કાર્બન બેજું મળે છે. તે પાંદડાંમાંથી સૂર્યના પ્રકાશની મદદવડે જાડને માટે જોઈતો ખોરાક તૈયાર કરે છે. એજ ખોરાકને લીધે જાડ વધે છે. પાંદડાંની સપાટી ઉપર પુષ્કળ ખારીક છિદ્રો હોય છે, તે વડે તેમાં ઘણી ક્રિયાઓ ચાલે છે.

પ્ર૦ જાડના માટે પાંદડાંને શી શી ઉપમા આપી શકાય ?

ઉ૦ પાંદડાંને જાડનું 'રસોડું' કહીએ તોપણ ચાલે. કારણ કે પાંદડાં જાડના માટે ખોરાક તૈયાર કરે છે. વળી તે ખોરાક એમાંજ પાચન થઈ જાડને પુષ્ટિ આપે એવો બને છે. માટે એને જાડનું જઠર કહીએ તોપણ ચાલે. વળી પાંદડાં ફેફસાંનું કામ પણ કરે છે. કમકે તેનાવડે જાડ દમ લે છે ને મૂકે છે. આપણા શરીરમાં જેમ

નસો છે અને તેમાં લોહી ફરે છે, તેમ પાંદડાંમાં પણ નસો છે, તેમાં થઇને ઝાડમાંનો રસ પાંદડાના દરેક ભાગમાં પહોંચે છે. પાંદડાંની પાછલી બાજુ ઝીણું છિદ્રો છે તે વાટે તે નુકસાનકારક નિરપયોગી પાણી વગેરે પદાર્થ બહાર કાઢી નાંખે છે. આપણા શરીરમાં નસો છે, તેમ પાંદડાંમાં પણ નસો છે, તેમાં થઇને ઝાડમાંનો રસ પાંદડાના દરેક ભાગમાં પહોંચે છે.

પ્ર૦ પીપળાનું પાંદડું કેવું હોય છે ?

ઉ૦ તેમાં વચ્ચે ઠંઠ સુધી એક નસ હોય છે, તેમાંથી બીજી નાની નસો નીકળે છે, તેમાંથી તેથી પણ નાની નસો નીકળે છે. એમ આખું પાંદડું નસોથી ગુંથાએલું હોય છે. નસોની વચ્ચે કુમળા ભાગો હોય છે; એ પાંદડું સડે છે ત્યારે કુમળા ભાગો કાઢી જાય છે, અને નસોનું ગુંથણ જમનું તેમ રહે છે. એ ગુંથણ વાટેજ પાંદડામાં રસ ફરતો રહે છે.

પ્ર૦ એરંડા અને દુધીનાં પાંદડાં કેવાં હોય છે ?

ઉ૦ એમને થડમાંથી નીકળતી વચમાં નસ હોતી નથી, પણ આપણા હાથનાં આંગળાંની પેઠે પાંચ સાત નસો ઠંઠથી નીકળીને પાંદડાં પર જુદી જુદી તરફ જાય છે. એમાંથી બીજી નાની નસો નીકળે છે. એ પ્રમાણે તે પાંદડાંમાં પણ નસોનું ગુંથણ હોય છે.

પ્ર૦ કેળનું પાંદડું કેવું હોય છે ?

ઉ૦ એમાં વચ્ચે મોટી ને જાડી નસ હોય છે, તે પાંદડાના થડ જેવી જણાય છે. તેમાંથી બીજી નાની નાની નસો નીકળેલી હોય છે. એની બધી નસો સીધી દોર હોય છે. કેળની પેઠે ઘાસનાં પાંદડાંમાં પણ એક નસ પાંદડાંની વચ્ચે અને તેની બંને બાજુએ બીજી નસો ધણું ખરું ડીંટામાંથી અણી સુધી એક બીજીને

સરખે અંતરે આવેલી જણાશે. એવાં પાંદડાં શીડીએ તો સીધાં ફાટે છે. વડ કે પીપળાનું એટલે નસોના ગુંથણવાળું પાંદડું એમ સીધું ફાટતું નથી.

પ્ર૦ નાગરવેલનું પાન કેવું હોય છે?

ઉ૦ એન પાનની નસો ઉતારીએ છીએ ત્યારે નસો સાથે પાતળી ચામડી જેવું આવે છે, આપણી ચામડીની પેઠે એ એક પાતળું પડ છે. એ પડ નીચે નાની કાથળીઓમાં ઝીણા કણ હોય છે; તે સૂર્યના પ્રકાશથી લીલા થાય છે, તેથી પાન પણ લીલું થાય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ મળતો ન હોય એવાં પાંદડાં શીડાં હોય છે; ને તેથીજ આ પાનની નીચલી કરતાં ઉપલી બાજુ વધારે લીલી હોય છે, અને સૂર્યના પ્રકાશ તરફ વળેલી હોય છે.

પાઠ ૧૦ મો. આ અને કાફી.

પ્ર૦ આ એ શો પદાર્થ હશે ?

ઉ૦ એ એક જાતની વનસ્પતિનાં પાંદડાં છે, ને શરીરમાં જાગૃતિ લાવનાર છે.

પ્ર૦ એના છોડનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ એને ડુંગરાળ જમીનમાં વાવે છે. પાણી પોચી જમીન એને માફક આવતી નથી. એનાં પાંદડાં લાંબાં, સાંકડાં, અને ગુલાબનાં પાંદડાંની પેઠે ધારે કાંગરાવાળાં હોય છે, તેનો રંગ તેજસ્વર લીલો હોય છે. છોડ ત્રણ વરસના થાય છે ત્યારે પાંદડાં ચૂંટી લે છે. વરસમાં ત્રણવાર પાંદડાં વીણી લે છે. ચૂંટ્યાં પાંદડાંને છાછર ટોપલીમાં સુકવે છે. પછી તાવડામાં દેવતાના તાપે તપાવે છે, ત્યારે તે વળી ન જાય માટે હલાબ્યાં કરે છે, તેથી તે કાળી

પડે છે. સુકવતી વખતે તેને મસળે છે તેથી વીંટાઈ જાય છે.
ઐટલે પાંદડાં વળેલાં ને ચોળાએલાં લાગે છે.

પ્ર૦ ચાના છોડ ક્યાં થાય છે ?

ઉ૦ ચીન દેશમાં ધણી પાકે છે. હાલમાં હિંદુસ્તાનમાં પણ ધણી થાય છે.

પ્ર૦ પીવા માટે ચા તૈયાર કરવાની રીત કયી છે ?

ઉ૦ એક વાસણમાં જોઈએ તેટલી ચા નાંખી તેમાં ઉકળતું પાણી
રેડી થોડીવાર ઢાંકી રાખવું. તેમાંથી ખાલા બરીને જોઈએ તેટ-
લી ખાંડ નાંખી દૂધ રેડવું. ઐટલે તૈયાર થઈ.

પ્ર૦ કાશી શેની બને છે ? અને શી રીતે તૈયાર કરે છે ?

ઉ૦ એ એક જાતના છોડનાં ફળ અથવા બીજ છે. એ અરબસ્તા-
નમાં ધણી થાય છે. હાલમાં હિંદુસ્તાનમાં પણ થાય છે. તેને
ધોળાં સુગંધીદાર ફૂલ આવે છે. ફૂલોમાંથી ફળ પાકે છે, ત્યારે
ખેડુત છોડવા તળે લુગડાં પાથરીને છોડવાને ખૂબ હલાવે છે.
તેથી પાકાં ફળો ખરી પડે છે, તે બધાં ભેગાં કરીને સુકવે છે. સુ-
કાયા પછી તેને પથરાવડે છડીને અથવા ચરખામાં પીલીને છોતરાં
ઉખેડે છે, પછી અંદરનાં બીને સુકવીને ધીમાં શેકે છે, તેથી તેમાં
સ્વાદ અને સોડમ આવે છે. તેને દળીને ભૂટા કરે છે, ને ખપ
પડે ત્યારે વપરાશમાં લે છે.

પ્ર૦ પીવા માટે કાશી તૈયાર કરવાની રીત કયી છે ?

ઉ૦ વાસણમાં જોઈએ તેટલી કાશી અને પાંદડાં નાંખી ઉકળવું. ખૂબ
ઉકળે ઐટલે તેમાં જોઈએ તેટલી ખાંડ અને દૂધ રેડી ઉતારી
નાંખવું. ઐટલે પીવા જેવી થઈ.

પ્ર૦ ચા અને કાશી પીવામાં ક્યા મુખ્ય છે ?

ઉ૦ ચા કરતાં કાશી પાચન ક્રિયામાં સારી છે, તેમજ કોવત આપ-

નારી છે. બંને પીનારને જગૃત ને તાજે બનાવે છે. કાફી ઉંધ
ઝાછી લાવનાર છે. ચા અને કાફી જો નિયમિત રીતે પીએ તો
ગમે તેવા તાવને તે રોકી શકે છે.

પાઠ ૧૧ મો. ૩ અને કપાસનો છોડ.

પ્ર૦ કપાસના છોડનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ કપાસના છોડ બેથી આઠ ફૂટ સુધી ઉંચા થાય છે. તેને ઘણી
ડાળીઓ, પાંખડીઓ, અને પુષ્કળ પાંદડાં હોય છે. એનાં પાંદડાં
નાનાં એરંડાના પાનના આકારનાં હોય છે. તેના ઘણું કરી પાંચ
ભાગ પાડેલા હોય છે. તેને પીળાં ફૂલ આવે છે. કેટલીક જાતના
કપાસને લાલ ધોળાં ફૂલ પણ આવે છે. અંદર ત્રણ પાંખડી-
વાળું વજ્ર અંદર ને પાસે હોય છે. તેનાનું પ્યાલા જેવું હોય છે.
એના ફૂલને પાંચ પાંખડીઓ ને તે દરેકમાં નીચે કાળી છાંટ હોય
છે. એ પાંચે પાંખડીઓ ભેગી મળવાથી આંખ જેવી દેખાય છે.
તેમાં ઘણા પુકેસર હોવાથી તેના તાંતણા જોડાઈ જવાથી નીચે
વર્ણી જેવો આકાર બને છે, એ નળીમાં સ્ત્રી કેસર હોય છે. તેમાં
બી અંધાય છે, તેને કપાસીઆ કહે છે. કપાસીઆપર ધોળા તાર
વળગેલા હોય છે તે ૩ છે. કપાસીઆ ને ૩ મળીને કપાસ બને છે.

પ્ર૦ કપાસનું વાવેતર ક્યારે અને કેવી જમીનમાં થાય છે ?

ઉ૦ જુન મહિનામાં મૃગશિર નક્ષત્ર બેસે છે ત્યારે એનું વાવેતર કરે
છે. એને કાળી જમીન વધારે માફક આવે છે. એવી જમીનને
કપાસની જમીન કહે છે.

પ્ર૦ કપાસનાં છંડવાં ફાટી છે તે વખતનું કપાસના ખેતરનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ ફૂલમાં છંડવાં બંધાય છે. એ છંડવામાં ત્રણ ચાર ફાટ હોય

છે. જીંડવાં ફાટે છે, ત્યારે તેના સાંધા આગળથી ઉધડે છે, ને તેમાંથી કપાસ નીકળે છે. એ જીંડવાને કાલાં કહી છે. જ્યારે કાલાં ફાટે છે ત્યારે ખેતરો ઘોળાં ઘોળાં દેખાય છે. એ વખતે કપાસ વીણવાનું કામ શરૂ થાય છે. તે કેટલાક મહીના ચાલે છે, કપાસ વીણવાનું કામ સવારમાં કરે છે કારણ કે સવારમાં ઝાકળ હોવાથી પાંદડી ભાંગી રહે ચોટતી નથી તેથી તેનું ૩ ચોકખું નીકળે છે.

પ્ર૦ કપાસમાંથી ૩ શી રીતે જીદું પાડે છે ?

ઉ૦ લાકડાના ચરખા બનાવેલા હોય છે તેનાથી તથા કપાસ લોદવાનાં જીનમાં ચરખા વડે કપાસમાંથી કપાસીઆ અને રૂને જીદું પાડે છે, ઘણું કરીને કપાસમાંથી એક ભાગનું ૩ અને બે ભાગના કપાસીઆ નીકળે છે.

પ્ર૦ કપાસની કયી કયી જાતો છે ?

ઉ૦ કાનમી, મહીઓ અથવા વાગડીઓ, નરમો, તળપદો અને અમેરિકન. તેમાં કાનમી કપાસ ને અમેરિકન ઉંચી જાતના છે. કારણકે તેનું ૩ લાંબા તારવાળું, સુંવાળું અને ચીકણું છે. તેથી તેની કિંમત વધારે બેસે છે.

પ્ર૦ કપાસની નીપજ કયા કયા દેશોમાં થાય છે ?

ઉ૦ હિંદુસ્તાન, ચીન, અમેરિકા, અને મિસર દેશમાં કપાસ થાય છે. તેમાં હિંદુસ્તાનમાં મુખ્યત્વે ગુજરાત, કર્ણાટક, ખાનદેશ, વરાહ અને મધ્ય પ્રાંતોમાં કપાસ વધારે થાય છે.

પ્ર૦ રૂનો શી ઉપયોગ છે ?

ઉ૦ આપણને જેમ ખોરાકની જરૂર છે તેમ લુગડાંની પણ ખાસ જરૂર છે. ધનવાન હોય કે નિર્ધન હોય, તેઓ તેને ખોરાક ને લુગડાં વિના ચાલે નહિ. ધનવાન હોય તે ઉંચી ખોરાક ખાય ને ઉંચી

વસ્ત્ર પહેરે; ને નિર્ધનને માત્ર જાડું પાતળું અને લુપ્ત પાખુ ખાવાનું મળે, પરંતુ જેવા તેવા ખોરાકની અને પહેરવાને લુગડાંની જરૂર છે, તે લુગડાં રૂનાં અને છે. સુવાને માટે ગોઠડાં પણ રૂનાંજ થાય છે. જેસવા ઉઠવાનાં પાવરણાં, પાણી કાઢવાની દોરી, દોરડાં, ખાટલા બરવાની પાટીઓ વગેરે રૂનાં થાય છે. રૂને પાંજીને તેની પુણીઓ વણાય છે ને પછી કાંતીને સૂતર તૈયાર કરે છે તેનાં જેવાં જોઈએ તેવાં લુગડાં વણાય છે.

પાઠ ૧૨ મે. માછલી.

પ્ર૦ માછલીના શરીરનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ એના શરીરનો ઘાટ મછવા જેવો છે. તે વચ્ચેથી જાડું અને બેઉ છેડે ધીમે ધીમે પાતળું થતું જાય છે. એના શરીર ઉપર વાળ કે જાડી ચામડી હોતી નથી, પણ કરોડ ઉપર બીંચડાં હોય છે. એનું શરીર લીસું હોય છે, તેથી તરતી વખતે સહેલથી ખસી શકે છે. એની આંખો ઘણી ચળકતી છે, તથા બહુ જીણા ને તીણા દાંત છે. તે વડે તે નાનાં માછલાં ને કીડા ખાઈ શકે છે. એના બરડાની કરોડ બહુ નરમ અને વળે એવી છે, તેથી મરજીમાં આવે તેમ પોતાનું શરીર વાળી શકે છે. એ પેટે ચાલનારાં પ્રાણી છે, એને પગ હોતા નથી. તે છંડાં મૂકે છે.

પ્ર૦ માછલીનું રહેઠાણ ક્યાં હશે?

ઉ૦ તે પાણીમાંજ રહે છે. પાણી સિવાય તે એક ઘડી પણ જીવી શકે નહિ. વળી એક સમુદ્રની માછલી બીજા સમુદ્રમાં જીવી શકતી નથી. તેમજ મીઠા પાણીમાં રહેનાર માછલી ખારા પાણીમાં અને ખારા પાણીની મીઠા પાણીમાં રહી શકતી નથી.

પ્ર૦ પાણીની અંદર માછલી શી રીતે શ્વાસ લઇ શકે છે ?

ઉ૦ માછલીને શ્વાસ લેવાની કાયળીઓ હોય છે. અને તારા પડદા જેવી ઝાલર હોય છે, તેની નીચે જળ જેવી રાતી કાયળીઓ હોય છે તે વડે પાણીમાંથી ઐ શ્વાસ લે છે. માછલી પાણીમાં તરે જાય છે, એટલે કાયળીઓ તેમાં મળી ગયેલી હવા કાઢી લેછે, અને નકામું પાણી ઝાલર વાટે બહાર કાઢી નાંખે છે.

પ્ર૦ પાણીમાં છેક થોડી હવા હોય છે, તેટલાથી તેનું જીવન શી રીતે નભે છે ?

ઉ૦ એને બહુ હવાનો ખપ નથી. આપણા શરીરની ગરમી નીભાવવાને ઘણી હવાની જરૂર હોય છે, પણ માછલીનું લોહી ઠંડું હોવાથી એનું શરીર પણ ઠંડું રહે છે, તેથી એને ઘણી હવા જોઈતી નથી.

પ્ર૦ માછલી પાણીમાં શી રીતે તરી શકે છે ?

ઉ૦ એને તરવાનું સહેલું પડે તેટલા માટેજ એના શરીરનો ઘાટ મજબૂત નેવો કરેલો છે. મજબૂતમાં જેમ હલેસાં ને સુકાન હોય છે, તેમ માછલીની છાતીએ બે, પેટ આગળ બે, અને પાંચમું પીઠે છે, તે હલેસાં જેવુંજ છે; અને એની પુંઝડી તે એનું સુકાન સમજવું.

પ્ર૦ માછલીનો શો ઉપયોગ છે ?

ઉ૦ કેટલાક લોકો માછલીનો આહાર કરે છે. દરીઆ કાંઠાના કેટલાક તેનો વધારે આહાર કરે છે, ને માછલીનો જખરો વેપાર ચલાવે છે. માછલીનું તેજ કાઢવામાં આવે છે, તે દવાના ઉપયોગમાં આવે છે. વળી પાણીમાંનાં નાનાં જીવં તથા એક આપને પાણીને સ્વચ્છ કરે છે.

પાઠ ૧૩ મો. સાપ.

૩૦ સાપના શરીરનું વર્ણન કરો.

ઉં સાપ એ પેટે ચાલનારું પ્રાણી છે. એને પગ હોતા નથી. તેમ છતાં તે ધણીજ ઝડપથી ચાલે છે; તેનું કારણ એ કે તેને કરોડમાં ધણાં છુટાં છુટાં હાડકાં હોય છે; ને તેની પાંસળીઓ પેટ-પરની ચામડીને વળગેલી હોય છે. તેના ઉપર ભીંગડાં હોય છે, તે ભીંગડાં વડે ભોંયને વળગી રહે છે. તેની પાંસળી પરના મજબુત લોચા સંકાચી તથા પહોળા કરી ઝડપથી શરીરને આગળ ખેંચી જાય છે. ધણા સાંધા હોવાથી તે મરજી મુજબ વળી કે વીંટાઈ શકે છે. તેના ઉપર જે ભીંગડાંવાળી ચામડી હોય છે, તે તેને નવી ચામડી આવે છે, ત્યારે ઉતારી નાંખે છે, એને સાપની કાંચળી કહે છે. કેટલાક નાગ-સાપને માથે ફેણ હોય છે, તે સુંદર લાગે છે.

૩૦ સાપના કેટલા વર્ગ છે ને તે કયા કયા ?

ઉં એ વર્ગ છે. ૧ ઝેરી અને ૨ ઝેર વગરના. ઝેરી સાપનું માથું પહોળું હોય છે, તેના જડખામાં ઝેરની કોથળી હોય છે, તેમાંથી એક નળી પોલા દાંતમાં ઉતરે છે, તે અણી સુધી પહોંચે છે. એ દાંત મોંમાં તાળવા તરફ વળેલો હોય છે. નાગ કરડે ત્યારે એ દાંત સીધો થઈ જાય છે, અને જડખાં ખીડાય ત્યારે ઝેર નીચોવાઈને ડાંખમાં પડે છે.

૩૦ સાપનું ઝેર ઉતારવાના શા ઉપાય છે ?

ઉં ડાંખને ઉપલે પાસે દોરી તાણી બાંધવી. પછી ડાંખને ચીરીને નીચેથી પાટા બાંધવો. એ ઉત્તમ ઉપાય છે. પછી ખિલચીંગ પાઉર કે કોડીની દવા મળે તો ચોપડવી. હાલમાં આપણા દેશ-

નાં સરકારી દવાખાનામાં નાગના ઝેરની દવા મળે છે તેને પણ વાપરવી.

પ્ર૦ ઝેર વગરના સાપનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ ઝેર વગરના અને ઝેરી સાપોનો ઘાટ તો સરખોજ હોય છે. તેમને પેલા કાણાવાળો ઝેરી ઘાંત હોતો નથી. એમાંના કેટલાક બહુ જાડા અને લાંબા હોય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મોટા અજગરો થાય છે, તે ઝેરી નથી, પણ તે ઘેટું કે બકડું આપું ગળી જાય છે. તે બહુ જખરા હોય છે, તેથી માણસ કે ગાયને શરીરે વીંટાઈ વળે, તો તેનો દાખીને કચરધાણું કરી નાંખે છે.

પ્ર૦ આ સિવાય સાપની બીજી કયી જાતો હોય છે ?

ઉ૦ ચીતલ અને કાઠ એ બયાંકર ઝેરી સાપ છે. તેમાં ચીતલ લીલા કાળા રંગની હોય છે, તે કરડે, કે તેની માણસને લાળ અડે તો તેનું શરીર કોહી જાય છે, તે ઘણા ઉપાય કર્યા છતાં મટતું નથી. કાઠ એ કાળા જુરા રંગની હાથેક લાંબી હોય છે, તે પણ ઝેરી છે. તેનું ઝેર ઉતરવું મુશ્કેલ છે.

પ્ર૦ સાપને મળતાં દૂનું કયાં પ્રાણી છે ?

ઉ૦ કીડા અને પાણીમાં માછલાં હોય છે. તે પણ પેટે ચાલનારાં છે.

પ્ર૦ સાપ કયાં રહેતા હશે ?

ઉ૦ તે જમીનમાં દરમાં રહે છે. તે પોતે દર ખોદતા નથી પણ ઉદરો ખોતાને રહેવા માટે દર ખોદે છે તે દરમાં સાપ રહે છે. એટલે ઉદરો નાશી જઈ બીજે ઠેકાણે દર ખોદી રહે છે. અને માટે કહેવત છે કે—“ખોદે ઉદર અને ભોગવે ભોરીંગ.”

પાઠ ૧૪ મો. દેડકું.

પ્ર૦ દેડકાનું રહેઠાણ ક્યાં હશે ?

ઉ૦ તે પાણીમાં અને જમીનમાં રહે છે. જમીનપર રહેનારા તાપન વખતમાં ઝાડનાં પાંદડાંમાં, છોડ નીચે, અથવા ભીંતી જગામાં ભરાઈ રહે છે. પાણીમાં રહેનારા તળાવ, કુવા અને કાદવવાળી જગામાં રહે છે. કાદવ સુકાઈ જાય ત્યારે જમીનની માંહે રહે છે. શિયાળામાં ટાઢ અને ઊનાળામાં તાપને લીધે દેડકાં જોવામાં આવતાં નથી, પણ ચોમાસામાં તો ઘણાંજ હોય છે.

પ્ર૦ દેડકાંની જીંદગીનાં રૂપાંતર કહો.

ઉ૦ પતંગીઆંની પેઠે દેડકાંની જીંદગીનાં રૂપાંતર ચાલુ છે. તેની જીંદગીની ત્રણ અવસ્થા છે. ૧ ઇંડાં, ૨ માછલીની પેઠે પૂંછડીવાળી સ્થિતિ, ૩ દેડકું.

પ્ર૦ દેડકાની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય છે ?

ઉ૦ ગરમ ઋતુમાં દેડકી પાણીને તળીએ કાળાં રંગનાં અગ્રકતાં ને પારદર્શક ઇંડાં મૂકે છે. તે પાણી ઉપર તરતાં રહે છે. તેને એવી માદા સેવવા બેસતી નથી, તેનું લોહી ઠંડું હોવાથી સૂર્યના તાપથી સેવાય છે; તે આઠ દહાડામાં તો ઇંડામાંથી માછલીના વાટનું અચ્ચું નીકળે છે. તેને શ્વાસ લેવાને ઝાલર ને લાંબી પૂંછડી હોય છે. આ વેળા તે બાજીપાલો ખાય છે. ચાર છ અઠવાડીઆમાં પાછલા પગ આવે છે, અને પૂંછડી મુદ્દલ રહેતી નથી; આ વેળા આંખ અને ફેફસાં અને છે, અને આગલા પગ ચામડીમાંથી બહાર નીકળે છે, તેથી દેડકાં જોવો દેડકા થઈ રહે છે. દેડકું બન્યા પછી સાપ જેમ કાંચળી ઉતારે છે, તેમ તે પણ ચામડી ઉતારે છે, અને પોતાના પંખ વડે ચામડી ચીરીને શીડી નાંખી તેનો દરક કંકડો ગળી જાય છે.

પ્ર૦ દેડકાના શરીરનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ તેનું માથું શરીરના પ્રમાણમાં ઘણું મોટું, પહોળું અને ત્રિકોણાકાર છે. તેને ડોક નથી, આંખો મોટી અને બહુ ચંચળ છે, તેની આંખુઆંખુ પીળા રંગની કોર છે; આંખનું રક્ષણ કરવાને પોપચાં છે. તેના મોંઢાના ઉપરના જડામાં ઝીણા અણીવાળા દાંત છે. પણ નીચેના જડામાં નથી. આ દાંતથી માખી કે ખીબા એવા જંતુઓ ગળી શકે છે. એની જીભનું મૂળ આગલા ભાગમાં અને ટેરવું ગળા તરફ છે, તેથી તે પોતાની જીભને પાછી વાળીને મોંઢાથી ઘણું છોટે બહાર કાઢી શકે છે. જીભ પર ચારેબાજુ ચીકાશવાળો પદાર્થ લાગેલો હોય છે. તેનું પેટ ચપટું, પહોળું અને ખેડોળ છે. તેને પાંસળાઓ હોતી નથી, પણ કરોડની બંને બાજુ થોડાં થોડાં હાડકાં છે, તેનું પેટ જમીનને અડકતું રહે છે, તેથી તે પેટે ચાલનાર પ્રાણી કહેવાય છે. તેને ચાર પગ છે. આગલા પગે ચાર ચાર અને પાછલા પગે પાંચ પાંચ આંગળાં છે, પણ પાછલા પગની આંગળાઓ પાતળા પડ જેવી સંધાએલી હોય છે, તેથી તેને તરતાં શકે છે અને થેકડો મારી ચાલે છે. તે પોતાના શરીરથી ૩૦-૪૦ ગણું કૂદી શકે છે. તેની ચામડી ચીકાશવાળી હોવાથી પાણીમાં રહી શકે છે. તેની ચામડી પર વાળ કે બીંંગડાં હોતાં નથી, પણ તપખીરીયાં ને ઝાંખા રંગનાં તલકાં હોય છે, તેથી બીંંગડાં જેવું લાગે છે. ચામડી ઘણું કરીને લીલા ભૂરા રંગની હોય છે, અને નીચેના ભાગ પીળા હોય છે.

પ્ર૦ દેડકાના રંગ શી રીતે બદલાય છે ?

ઉ૦ તેની ચામડી ચળકતી અને લીલી હોવાથી જ્યારે લીલા ઘાસમાં

હોય ત્યારે લીલો, પાણીમાં હોય ત્યારે આસમાની અને જમીનમાં હોય ત્યારે માટી જેવો જણાય છે. અને એ પ્રમાણે 'રંગ બદલાવાનું' કારણ ખીન્ન પ્રાણીથી રક્ષણ થવા માટે જણાય છે.

પ્ર૦ દેડકાં શું ખાતાં હશે ?

ઉ૦ તે પ્રથમ રિચર થઈને બેસી રહે છે, જેવો શિકાર તેની લાંબી જીભ પહોંચી વળે એટલે છેટે આવ્યો કે તરતજ વ્રણી ઝડપથી જીભ બહાર કાઢી શિકારને પકડી મોંમાં લઈ ગળી જાય છે. તે જીવતાં જીણાં જીવડાં, ગોઠળગાય, માખીઓ અને કીડા ખાય છે. નાનાં દેડકાં પાણીની શેવાળ અને છોડની કુમળી ટીશીઓ પણ ખાય છે.

પ્ર૦ દેડકાં શ્વાસ શી રીતે લે છે ?

ઉ૦ તે નસકોરાં અને મોં વાટે શ્વાસ લે છે. હવાના ધુંટડા નસકોરાં વાટે પાણીની પેઠે ઉતારે છે, પણ થાકી જવાથી વધારે હવા લેવાતી નથી, તેથી ઓની કાણાંવાળી અને બીંની ચામડી શ્વાસ લેવાને કામ આવે છે. આ રીતે થોડી હવા તેના લોહીને ગરમ કરવાને પુરતી ન હોવાથી તેનું લોહી ઠંડુ રહે છે.

પ્ર૦ દેડકાં શા ઉપયોગનાં છે ?

ઉ૦ તે પાણીની માંહેનો મેલ તથા જીણાં જીવડાં ખાઈ જઈ પાણી ચોક્કસ કરે છે. વળી સાપ વગેરેનો તે ભક્ષ છે.

પાઠ ૧૫ મો. તીડ.

પ્ર૦ તીડના શરીરનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ એ કીડાના વર્ણનું પ્રાણી છે. તે બહુ કરીને તીતીથોડાને મળતું છે. કીડાની પેઠે તેને બે શીંગડાં, છ પગ અને ચાર

પાંખો હોય છે. તેના પાછલા પગ લાંબા, જડા, અને નોરાવર હોય છે, અને તેનાપર કરવના દાંતા જેવી કાંગરી હોય છે. તેની આગલી પાંખો જરા લાંબી અને પાછલી ધણી પહોળી હોય છે. એ પાંખો કાગળના પંખાની પેઠે ખિડાય છે. તીડનું મોઢું ને જખરું હોય છે.

૩૦ તીડની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય છે ?

ઉં જ્યારે આપણા દેશમાં વરસાદ બંધ થવાનો થાય છે, ત્યારે તીડ રેતી કે ગોરાડુ જમીનમાં ઈંડાં મૂકે છે. માદાના શરીરને છેડે શીંગડાં જેવી કઠણ અણી હોય છે, તે વડે તે જમીનમાં એકાદ તરુ ઉંડું દર પાડે છે, અને તેમાં ઈંડાં મૂકે છે. એ ઈંડાં મેઝાં પીળા રંગનાં અને આકારે લાંબગોળા પણ બાળુએથી જરા વધારે પહોળાં હોય છે. માદા દરેક દરમાં શુભારે ૫૦ થી ૭૫ ઈંડાં મૂકે છે. તે ઈંડાં ઉપર માદા ફીણુ જેવો પદાર્થ પાથરી દે છે, તેથી તેઓ એકબીજાને વળગી જાય છે. જ્યારે તે સુકાય છે ત્યારે દરનું મોં ખિડાય છે. ઈંડાં ત્રણેક અઠવાડીયાં સુધી બોંયમાં રહે છે. પછી દરેકમાંથી લીલા રંગનો કીડો નીકળે છે. તે શરીર-પરની લીલી ચામડી કઢી નાંખી ખરપડીની પેઠે ઠેકવા માંડે છે, ને કુમળી ટીશીઓ અને પાલો બાઇ ઉગતા પાકને નુકસાન કરે છે. એ કીડો પોતાની ચામડી વારે વારે ઉતારી નાંખે છે, પછી તેને કીણી પાંખો આવે છે, છેલ્લીવારની ચામડી કઢી નાંખ્યા પછી તે રાત્રા તપખીરીઆ રંગનું તીડ બને છે.

૩૦ તીડનો ખોરાક શું હશે ?

ઉં તીડ બહુ ખાઉધરાં હોય છે. જે કંઈ લીલોતરી મળે તેને ખાધને સાદ કરી મૂકે છે. કપાસ, મળી, તલ, જુવાર, બાજરી, ધઉ,

કોળ અને ખીજ બધી જાતના દાણા તેમજ જાડની તાજી દીશીઓ, અને ઘાસ ખાય છે.

૩૦ તીડની વસ્તી ક્યાં અને કેટલી હશે ?

ઉ૦ આપણા દેશમાં રજપુતસ્થાન અને સંજ્ઞાદ્રિ પર્વતમાં ઘણું કરીને તીડનું રહેઠાણ છે. તે ઘણુંકરીને ભોંયમાંજ રહે છે. તે જ્યારે બહાર નીકળે છે ત્યારે તેનાં ટોળે ટોળાં ખોરાકની શોધમાં ઉડતાં દેખાય છે. એ ટોળાં કોઇવાર તો એટલાં ખીચોખીચ અને ગાઉના ગાઉ સુધી લાંબાં પહોળાં હોય છે, કે સૂર્યને પણ વાદળાંની પેઠે ઢાંકી દે છે. તે જે જાડ પર જોડે છે તેનો ઘણુ વાળો દે છે. તેવાં જાડ ફરીને જળવાની આશા રહેતી નથી. તે મનોહર વાડીઓને પણ વેરાન કરી દે છે. પાકને લણતાં પહેલાં જો તીડનાં ટોળાં આવી પહોંચ્યાં, તો ત્યાંની વસ્તીને દુકાળ અને જૂખમરો ચોટ છે, આવી રીતે તે અગણિત નુકસાન કરે છે.

૩૦ તીડથી થતું નુકસાન અટકાવવાના શા ઉપાય છે ?

ઉ૦ તીડનાં ઈંડાં ખોળી કાઢીને તેનો નાશ કરવો. તેમ કરવાથી લાખો તીડ પેદા થતાં અટકશે, અને કરોડો ખાંડી ધાન્ય નાશ પામતું બચશે; જો એમ ન બને તો બચ્યાંને પાંખો આવતાં પહેલાં તેમને જાડનાં ડાંખળાં અને સાવરણીઓ વડે ઝુડી ઝુડીને પૂરાં કરવાં. પછી તેનાં ખોખાં ખાઇઓમાં નાંખી ઉપર માટી પુરવી. તીડ ઉડતાં થમા પછી તેમનો નાશ કરવો એ કઠણ છે, પણ આગ ને ધુમાડો કરવાથી તેમને મરાશે તો નહિ, પણ અટકાવી શકાશે.

પાઠ ૧૬ મો. મચ્છર.

પ્ર૦ મચ્છરના શરીરની રચનાનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ મચ્છર કીડીના વર્ગનું પ્રાણી છે. માથું, છાતી અને જઠર એવા એના ત્રણ ભાગ પડે છે. એને છાતી આગળ છ પગ હોય છે. તે માખીની જાતનાં છે, તેથી તેને એ પાંખો હોય છે. સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રવડે મચ્છરનું શરીર તપાસીએ, તો તેના માથાનો ભાગ વિવિધ પાસાદાર આંખોથી ઢંઢાએલો હોય છે. તેને તીણી આંખીવાળી ને પોલી સુંઢ હોય છે, તે સોય જેવી દેખાય છે. મચ્છરને એ શીંગડાં હોય છે, નરનાં શીંગડાંને ફાંટા હોય છે, તેવા માદાને હોતા નથી, માદા સ્થિર પાણીપર ઇડાં મૂકે છે, ને પછી મરી જાય છે. એ ઇડાંમાંથી ઇયળ જેવા જંતુ નીકળે છે, તે થોડીવાર ઉંઘમાં પડે છે અને પછી મચ્છર જની જાય છે.

પ્ર૦ મચ્છર કયી કયી જાતના થાય છે ?

ઉ૦ મચ્છર ઘણી જાતના છે, પણ મુખ્ય એ વર્ગ પડી શકે છે. ૧ ઝેરી ને ૨ સાધારણ. ઝેરી જાતના ડાંખેથી તાવ લાગુ પડે છે. સાધારણ મચ્છરો મોટા હોય છે, ને બીંતે એસે છે ત્યારે ખુંધા દેખાય છે. ઝેરી મચ્છર બીંતમાં ઢળકતાં એસે છે. તેની પાંખે ત્રણ ચાર તપખિરીઆ રંગનાં ટપકાં હોય છે, સાધારણ મચ્છરનો રંગ કાળાશપર હોય છે, તેઓ ગળિયણાટ કરે છે. ઝેરી મચ્છર ડાંખે તેની ખખર પડતી નથી પણ સાધારણ મચ્છરનો ચટકો તો ચમ ચમે છે.

પ્ર૦ ઝેરી મચ્છરો તાવ શી રીતે ફેલાવે છે ?

ઉ૦ ઝેરી મચ્છર તાવવાળા માણસને કરડે, લારે તાવના જંતુ મચ્છરના જઠરમાં લોહી ભેગા જાય છે, ત્યાં ઉછીરે તેઓ સુંઢ પાછળ લાગતી ગાંઠો હોય છે, તેમાં પેસે છે. ઝેરી મચ્છર તંદુર-

સ્ત માણસને ડાંખે છે, સારે તેની લાજ અને તે તાવના જંતુઓ માણસના લોહીમાં પેસે છે, અને ફેલાય છે એટલે તેને તાવ આવવા માંડે છે.

પ્ર૦ મચ્છરો તાવવાળા માણસના શરીરમાંથી તાવના જંતુ ન લઈ જાય તેને માટે શું કરવું ?

ઉ૦ તાવવાળા માણસના બિછાનાપર મચ્છરદાની બાંધી રાખવી.

પ્ર૦ મચ્છરનો નાશ કરવાનો શો ઉપાય છે ?

ઉ૦ મચ્છર બંધિઆર પાણીમાં ઘડાં મૂકે છે. માટે આસપાસનાં ખાખોતીઆં પૂરી નાંખી ગંદવાડ થવા દેવો નહિ. મચ્છરની લીખો શ્વાસ લેવાને પાણીપર તરી આવે, તેજ વખતે ખાખોતીઆં વજેરેમાં દર દશ ચોરસ ફુટે અઘોળ કરોસીન તેજ રેડવું; તેથી લીખો ઉપર આવી શકશે નહિ, અને અંદર રહી ફંધાઈ મરશે. આ કામમાં ડામર પાણુ ઉપયોગી છે. જો મચ્છર ઉછરી આવે તો ડામર, ગંધક, લોઆન, અને લાકડાના ધુમાડાથી તેનો નાશ થઈ શકશે.

પાઠ ૧૭ મો. હાથી.

પ્ર૦ હાથીના શરીરનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ સઘળાં પ્રાણીઓમાં હાથી મોટામાં મોટું પ્રાણી છે. એની આંખડી જડી ને કાળા રંગની છે. તેના પર જડા ને આછા વાળ છે, તેને નાકને બદલે સુંઢ છે. તે વડે તે શ્વાસ લે છે, ખાવાનો ખોરાક, પાણી વજેરે સુંઢ વડે લઈ મોંમાં મૂકે છે. કાંઈ પદાર્થ ખાલવો હોય તોપણ સુંઢ વડેજ ખાલે છે. ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુ પણ તેની સુંઢના છેડે આંગળીના ટેરવા જેવું ટેરવું હોય છે તેના વડે પકડી શકે છે. એના મોં આગળથી સુંઢ ઉપર એ દાંત નીક-

જેલા હોય છે, તેને દંતુશળ કહે છે; એને થાંભલા જેવા ચાર પગ છે. સુપડા જેવા બે કાન છે. તેના શરીરના પ્રમાણમાં તેની આંખો નાની છે, તેને એક પૂંછડી છે. તેનામાં અત્યંત બળ હોય છે.

૩૦ હાથીનો શો ઉપયોગ છે ?

ઉ૦ મોટા રાજાઓ શોભાને માટે હાથી પાળે છે, તેઓ હાથી ઉપર અંબાડી મૂકીને તેમાં બેસીને કોઇ કોઇવાર ફરવા નીકળે છે. તે ભારે બોલે ઉપાડવા અને તાણવામાં વપરાય છે. લાંબી મુસાફરીમાં હાથીની સવારી ઘણી ઉપયોગી છે. તે દહાડાના ૬૦-૭૦ માઇલ ચાલી શકે છે. પહેલાંના વખતમાં તોપો નહતી, ત્યારે દુશ્મનનું કશકર ચગદી નાંખવાના કામમાં હાથી વાપરતા. એ બનાવર ઘણું શાંત, કઠ્ઠાગર્હ, સમજવાળું અને માયાળુ હોય છે.

૩૦ હાથીની વસ્તી કયા દેશોમાં છે ?

ઉ૦ લંડા અથવા સિંહલદ્વીપમાં તથા આફ્રિકાનાં જંગલોમાં હાથીની વસ્તી વધારે છે. એ જંગલી હાથીઓને પકડી શકાતા નથી. માણસોથી તેમની પાસે પણ જમ શકાતું નથી. તેમને પકડવા માટે લાકડાંનો મોટો કોટ કરી હાથીનાં ટોળાં જંગલમાંથી હાંકી લાવી પુરે છે, ને તેમાં તેમને ઘણા દહાડા બુખે મારે છે, તેથી નરમ પડે છે, ત્યારે પાળેલા હાથી જોડે રાખી તેમને હેળવે છે.

૩૦ હાથીને શો ખોરાક જોઇએ છીએ ?

ઉ૦ તે ઘાસ, રોટલા, અનાજ સર્વ ખાય છે.

૩૦ દંતુશળ અને હાથીનાં હાડકાંનો શો ઉપયોગ છે ?

ઉ૦ દંતુશળના ચુડા બનાવે છે, તે ઘણા કિંમતી ગણાય છે, તેને ગૃહસ્થ લોકોજ વાપરે છે. ગરીબોને તો હાડકાંના ચુડા વાપરવા

પડે છે. તે સિવાય ચપ્પુના હાથા, ધડીઆળના અછોડા, કાંસ-
કીઆ, લાકડીઆ વગેરે થાય છે.

પાઠ ૧૮ મો. પ્રાણી અને વનસ્પતિના રંગ.

પ્ર૦ પ્રાણીઓ, તેમનો રંગ, અને રહેઠાણની આસપાસના પદાર્થોના
રંગની વચ્ચે શો સંબંધ હોય છે ?

ઉ૦ ઉત્તરના ખરફના મુલકમાં રીંછના વાગ સફેદ હોય છે. અરબ-
સ્તાન જેવા રેતાળ મુલકમાં ઉંટનો રંગ રેતી જેવો પીળચટ્ટો બ-
દામી રંગ હોય છે. આફ્રિકાના સિંહો ભુખરા તપખીરીઆ રંગના
હોય છે. ઝાડીમાં રહેનારા વાઘ સુકાં લીલાં ઝાંખરાં અને બોથાંને
લીધે તેની કાળા પીળા પટ્ટાવાળી ચામડી ઓળખવી મુશ્કેલ પડે
છે. અંધારે ફરનારા ઉંદર, કોળ, અને વન વાગલાં મેલા રંગનાં
હોય છે. ધુઅડ પણ રાત્રે ઉડે છે, તેનાં પીંછાં રંગેઝાંખાં હોય છે.

પ્ર૦ પ્રાણીઓના રંગ અને તેની આસપાસના પદાર્થોના રંગ મળતો
આવવાનાં કારણ શાં ?

ઉ૦ તેનાં બે કારણ છે. વાઘ જેવા પ્રાણીની બાબતમાં એકે એકે
શિકારને તેના આવ્યાની ખબર પડે નહિ, તેથી નજીકમાં અજાણુ-
પણે આવી જવાથી તલપ મારી શિકાર ઝડપી શકે છે. બીજું
રંગને લીધે પ્રાણી ઓળખાય નહિ, એટલે દુશ્મન જઈ તેનાપર
છાનોમાનો ફાળ મારી શકે નહિ. નાનાં પ્રાણી અને તેની આસ-
પાસના પદાર્થોના રંગ મળતો હોવાનું કારણ એજ છે. પોપટ બળ-
વાન પ્રાણી નથી માટે તેનો રંગ લીલો છે. એથી ઝાડ ઉપર તેનો
માળો હોય, તેનાં પાંદડાંની વચ્ચેથી દુશ્મન ઝટ દેખી કે ઓળખી
શકતો નથી. પાંદડાંપર રહેનારાં જીવડાં પણ લીલાંજ હોય છે, તેનું
કારણ પણ એજ છે.

પ્ર૦ એકજ વર્ગનાં જંગલી પ્રાણીઓના રંગમાં ફેર હોતો નથી, પણ પાળેલાંના રંગમાં ઘણો ફેર હોય છે તેનું શું કારણ ?

ઉ૦ જંગલી પ્રાણીઓને રંગનો ખપ હોય છે, તેથી તેઓ તે બદલાતાં નથી. પાળેલાં પ્રાણીઓને રંગનો ખપ નથી માટે તેનો રંગ બદલાય છે. જેમકે બધાં વરૂનો રંગ લગભગ સરખો હોય છે, પણ કુતરાં જુદાં જુદા રંગનાં હોય છે. વગડાકે ઢોર અને પાળેલાં ઢોરનો, સિંહ અને ખિલાડીનો, રંગમાં ભેદ એજ કારણથી છે.

પ્ર૦ કેટલાંક પ્રાણીઓનો રંગ બમકદાર હોવાનું શું કારણ ?

ઉ૦ બમકદાર રંગ તેમને શોભા આપે છે, અને તે વડે તેઓ પારકું ચિત્ત લોભાવે છે.

પ્ર૦ કેટલાંક કુલનો રંગ બમકદાર હોય છે તેનું શું કારણ ?

ઉ૦ તે પણ શોભા આપે છે એટલુંજ નહિ, પણ પારકું ચિત્ત લોભાવે છે. જંતુઓ ફૂલના બમકદાર રંગથી લોભાઇને તે પર જઇ ખેસે છે ને મધ ચૂસે છે, ત્યારે પુકેસરવાળા ફૂલમાંથી સ્ત્રી કેસરવાળા ફૂલમાં પરાગ લઇ જાય છે, ને તેથી ખીજ તૈયાર થઇ તેમાંથી નવા છોડા ઉત્પન્ન થાય એવાં બનાવે છે. એ જોતાં ફૂલના રંગનો હેતુ ખીને પકવવાનો, અને તેમાંથી નવા છોડા ઉત્પન્ન થા એવા બનાવવાનો પણ હોય, એમ લાગે છે. રંગ સિવાય ફૂલોની સુગંધી પારકું ચિત્ત લોભાવે છે. કેટલાંક ફૂલો રાત્રેજ ખીસે છે. તે અંધારે સહેલથી જણાઇ આવે માટે તેનો રંગ ફીકડો ધોળો હોય છે.

પ્ર૦ કેટલાંક રંગનો રંગ ચક્રચક્રિત હોવાનું શું કારણ ?

ઉ૦ રંગનો રંગનો રંગની પાસેથી તે તરફ જાય છે. તેઓ

ફળનો મર ખાય છે. અને બી અથવા ઠળીઆ જમીનપર પડવા દે છે. એ બી જમીનમાં દટાય અને ત્યાં ઉગે, ત્યારે નવું ઝાડ થાય છે. એ પ્રમાણે રંગતી મદદ વડે ફળો નવું ઝાડ ઉત્પન્ન કરવાનું પોતાનું કાર્ય કરે છે.

પાઠ ૧૯ મો. હૃદય અને લોહીનું ફરવું.

પ્ર૦ હૃદય કાને કહે છે.

ઉ૦ શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં લોહી પહોંચાડવાને છાતીના ભાગમાં લોહીની ટાંકી હોય છે તેને. તે માંસનું બનેલું છે, તે અંદરથી પોલું છે.

પ્ર૦ હૃદયનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ આપણા શરીરમાં છાતીની અંદર સહેજ ડાબે પાસે હૃદય આવેલું છે, તેમાં એક ડાબું તે બીજું જમણું એમ બે ખાનાં છે. હૃદય માંસના લોચાનું બનેલું છે. તેનો આકાર શંકુ જેવો છે; તે આગલી મેર ગોળ તે પાછલી મેર ચપટું છે. દરેક માણસના હૃદયનું કદ લગભગ તેની મુઠી જેવડું છે. તેના ડાબા ખાનામાં સ્વચ્છ લોહી ભેરું થાય છે. તેની ડાબેથી એક મોટો નળ નીકળે છે, એ નળમાંથી નાની નળીઓ ફેલાયેલી છે. એ નાની નળીઓમાંથી તેનાથી નાની, અને વળ તેમાંથી એક નાની વાળ જેવી નળીઓ નીકળેલી હોય છે. હૃદયના ડાબા ખાનામાંથી લોહી મોટાં નળમાં વહે છે, અને ત્યાંથી આખા શરીરમાં નાની નળીઓ વાટે જાય છે. જે નળીઓમાં થકને લોહી વહે છે, તેઓને પોરી નસ કે નાડી કહે છે.

પ્ર૦ શરીરમાંનું જમડેલું લોહી કી રીતે સ્વચ્છ થાય છે ?

ઉં આપણા શરીરનો ધાતુ અથવા સક્રિય આપનારું તત્વ હમેશાં ક્ષીણ થાય છે, અને પાછું તાજું થાય છે. ક્ષીણ થયેલું તત્વ લોહીને બગાડે છે. એ બગડેલું લોહી કીણી વાળ જેવી નળીઓમાં થઇને બીજી નળીઓમાં પેસે છે. પછી એ નળીઓમાં થઈ તે વધારે મોટી નળીઓમાં જાય છે. આખરે અસ્વચ્છ લોહી મોટા નળીમાં વહેતું વહેતું હૃદયના જમણા ખાનામાં પેસે છે. અસ્વચ્છ લોહી લઇ જનારી નળીઓને શિરા કહે છે. અસ્વચ્છ લોહીનો રંગ આસમાની હોય છે, તેથી શિરાઓ પણ આસમાની દેખાય છે. હૃદયના જમણા ખાનામાંથી એ લોહી ફેરસામાં જાય છે. ત્યાં આપણે શ્વાસ વાટે લીધેલી હવા તેને સ્વચ્છ કરે છે. તેમાંના મેલ આપણે શ્વાસ પાછો કાઢીએ છીએ તેની સાથે બહાર નીકળી જાય છે.

પ્ર૦ લોહીના ફેરવાને શેની ઉપમા આપી શકાય ?

ઉં રેંટમાળની. કેમકે સ્વચ્છ થયેલું લોહી ફરીથી ફેરસામાંથી શિરાઓમાં થઇને હૃદયના ડાબા ખાનામાં દાખલ થાય છે, ત્યાંથી તે પાછું શરીરમાં ફેરવા નીકળે છે, એમ નિરંતર પ્રયાજ કરે છે.

પ્ર૦ હૃદયને શેની ઉપમા આપી શકાય ?

ઉં બંબાની કારણકે બંબાની પેઠે હૃદયનું ડાબું ખાનું સંકોચાઇ લોહીને ધોરી નસોમાં હડસલે છે; તે સંકોચાઇને પાછું ફુલે છે, અને ફરી સંકોચાય છે એમ બંબાની પેઠે નિરંતર ચાલ્યા કરવાથી લોહી આખા શરીરમાં ફરી વળે છે.

પ્ર૦ આપણે છાતીપર હાથ મૂકીએ છીએ ને ધબકારો થાય છે, તે થવાનું શું કારણ ?

ઉં હૃદય સંકોચાય છે અને ફુલે છે, તેથી ટકારો થાય છે, અને

તેને લીધે ધબકારો થાય છે. ધોરી નસોમાં પણ તેવાજ ટકોરા થાય છે. આપણા કાંડા આગળ અને બીજા કેટલેક ઠેકાણે આપણે નાડી જોઈ શકીએ છીએ; ધોરી નસનો ધબકારો માલમ પડે છે. તંદુરસ્ત માણસની નાડીના દરમિનિટે શુભારે ૭૦ થી ૮૦ સુધી ધબકારા થાય છે. નાનાં છોકરાંમાં એથી વધારે થાય છે, અને બાળકોની નાડીમાં દરમિનિટે ૧૨૫ સુધી ટકોરા ગણાય છે.

૫૦ લોહી શરીરમાં ફરે છે એવી શોધ કાણે કરી ?

ઉ૦ હારવી નામના અંગ્રેજ ડાક્ટરે ૪૦ સં ૧૬૨૮ માં શરીરમાં લોહી કેવી રીતે ફરે છે તેની શોધ કરી હતી.

પાઠ ૨૦ મો. જઠર અને પાચનક્રિયા.

૫૦ પાચનક્રિયા એટલે શું ?

ઉ૦ જે ક્રિયાએ કરીને આપણું ખાધેલું બદલાઈને લોહી થાય છે, તેને પાચનક્રિયા કહે છે.

૫૦ માણસને શા માટે ખોરાકની જરૂર છે ?

ઉ૦ જેમ વરાળયંત્રમાં કોલસા નાખવા પડે છે, તેમ માણસને ખોરાકની પણ જરૂર છે. યંત્રમાં જેમ કોલસા ન હોય તો ગરમી પેદા થઈ સાંચો ચાલે નહિ; તેમજ ખોરાકનું સમજવું. જે ખોરાક આપણે ખાઈએ છીએ, તે શરીરમાં છેક ધીમે ધીમે બળે છે; એ કારણથી તેમાં ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી શરીરમાં ગરમાળો રહે છે. તે ગરમીને લીધેજ આપણે કામ કરીએ છીએ.

૫૦ ખોરાકનો મુખ્ય ઉપયોગ શા છે ?

૧. ઉ૦ શરીરમાં ગરમી પેદા કરવાનો; ૨. શરીરનો ધસારો સમારવાનો; ૩. શરીરને પુષ્ટિ આપવાનો. જેમ જેમ આપણે કામ કરીએ, તેમ

તેમ શરીર ધસાય છે, તે ધસારાથી શ્વાસ, પરસેવો, મૂત્ર વગેરેની વાટે કેટલાક પદાર્થો નીકળી જાય છે. એ ઘટ ખાઇપીને પુરી પાડવી જોઈએ. બાળકોને એ ઘટ પુરી પાડવાને ખાવું જોઈએ એમ નથી, પણ પુષ્ટિ અને જોરાવાર થવાને વધારે ખાવું પડે છે.

પ્ર૦ સાધારણ રીતે ખોરાકના વર્ગ કયા છે ?

ઉ૦ ૧ લોટ અથવા પેજવાળા એટલે લોહી જેવા અને સાકરીઆ. એમાં ખાંડ, ગોળ, સાકર, ગુંદ, કંદમુળ, ચોખાનું સત્ત્વ વગેરે પદાર્થો છે.

૨ ચરબીવાળા અથવા તેલી; એમાં ઘી, તેલ જેવા તેલી પદાર્થો ખાવાથી શરીરમાં ચરબીનો વધારો થઈ ગરમી પેદા થઈ સારી તાકત આવે છે.

૩ માંસ ઉત્પન્ન કરનારા, એમાં બધી જાતનાં કઠોળ તથા દાણા છે તેમાં માંસ પેદા કરનારા પદાર્થો છે. આ જાતના ખોરાકથી શરીરનું પોષણ તથા વૃદ્ધિ થાય છે.

૪ હાડકાં બનાવનારા. એમાં વનસ્પતિના ખાર એટલે લીંબુ, આમલી, દ્રાક્ષ, શેરડીનો રસ, તાજાં ફળ, શાક ભાજી વગેરેમાં જે ખાર હોય છે તે હાડકાં મજબુત કરી લોહી સાફ કરે છે. પોટાશ, સિંધવ, મીઠું એ પદાર્થો પણ શરીરના બધા ભાગો સાફ કરવામાં તથા વધારવામાં કામ આવે છે.

પ્ર૦ ખોરાક જઠરમાં શી રીતે જાય છે ?

ઉ૦ મોંમાં મૂક્યો કોળીઓ દાદો વડે ચવાય છે, અને આવતી વખત થુંક સાથે મળવાથી તેનો નરમ લોહો તૈયાર થાય છે. ગળામાં જો નળીઓ છે. આમલી નળી શ્વાસ જવાને અને પાછલી નળી અન્ન જવ માટે છે. શ્વાસ નળી આમળ હોવાથી તેમાં અન્નનો

લોદો પેશી ન જાય માટે તેના પર એક ઢાંકણું છે. જ્યારે ખોરાક ગળામાં ઉતરવા જાય છે, ત્યારે શ્વાસ નળી પર ઢાંકણું એની મેળે દેવાઈ જાય છે. ખોરાક તે માર્ગે થઈ અન્ન નળીમાં થઈ જઠરમાં જાય છે. કોઈ વેળા ખાધેલું કે પાણીનો સહેજ ભાગ શ્વાસ નળીમાં જાય, તે અકળામણુ આવે છે. તે ઉધરસ ખાંધને જ્યારે તેમાંથી કાઢીએ, ત્યારે જીવને નિરાંત વળે છે. આવું થાય તેને અંતરસ ગયું કહે છે. એટલા માટે ખાતી વેળા બહુ સંભાળ રાખવી.

૫૦ જઠરની રચનાનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ એ માંસના લોચાનું બનેલું છે, એનો આકાર ચામડાની મસક જેવો ને સ્થિતિસ્થાપક છે. તે પેટની ડાબી બાજુએ આડું પડેલું છે, તેને ઉપર ને નીચે એવાં બે કાણાં છે. તે ઉપરના કાણાનો સંબંધ આંતરડાં સાથે છે. નીચલું કાણું ખોરાક ગયા પહેલાં બંધ હોય છે. ખાધેલો ખોરાક અહીં પાચન થાય છે. જઠરમાંથી એક જાતનો ખાટો રસ નીકળે છે, તે વડે ખોરાકના માંસ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો પીગળીને તેમાં મળી જાય છે, તે લોહીની શિરાઓ ચૂસી લે છે. જઠરમાં પાચન થયા સિવાયનો જે ભાગ હોય છે, તે નીચલા કાણા વાટે આંતરડાંમાં જાય છે.

૫૦ કાળજની રચનાનું વર્ણન કરો.

ઉ૦ એ જઠરની જમણી બાજુ છે. તેનાથી જઠરની એક બાજુ જરા ઢાંકાએલી છે, તે રતાશ પડતા બદામી રંગ જેવું છે. આખા શરીરમાં બધાથી મોટામાં મોટો માંસનો લોચો એ છે. એ લોહીમાંથી પિત્ત નામનો લીલાશ પડતો પ્રવાહી પદાર્થ નોખો પાડે છે. કાળજમાંથી આંતરડાં સુધી એક નળી છે; ખોરાક નાના આંત-

રડામાં આવે છે, ત્યારે પિત્ત એ નળી વાટે ત્યાં જાય છે. તેની મદદથી ચરખીવાળા પદાર્થો પાચન થાય છે.

પ્ર૦ જઠરમાં પાચન થયેલા પદાર્થોનું શું થાય છે ?

ઉ૦ જઠરની નીચેના અંગમાંથી આંતરડાં સુધી એક નળી છે, તે નળી વડે ઉપલા અંગમાં થયેલો રસ આંતરડાંમાં જાય છે. તે રસમાં એક એવો ગુણ છે, કે હાડકાં બનાવનારા, સાંકરીઆ અને ચરખીવાળા પદાર્થોનો બધો નહિ પચેલો ભાગ એક રસ થઈ જઈ આંતરડાંમાંનાં કીણાં છીદ્રો વાટે લોહીમાં મળી જાય છે. ખોરાકનો બાકી રહેલો ભાગ મોટા આંતરડામાં જઈ ત્યાં આગળ પાચન થઈ લોહીમાં મળે છે, અને બાકી રહેલો કુચો જે મળ કહેવાય છે, તે મોટા આંતરડામાં થઈ પુઠ વાટે બહાર નીકળી જાય છે.

પ્ર૦ ખોરાકમાં શી સંભાળ રાખવી જોઈએ ?

ઉ૦ બારે પદાર્થો ઝટ પચી શકતા નથી, માટે તે વધારે ખાવા નહિ. પચે તેટલું ને બરાબર જૂખ લાગે ત્યારેજ રૂચી પ્રમાણે ધીમેથી ચાવીને ખાવું, અકરાંતીયું ખાવું નહિ. ખાવાપીવામાં સંભાળ ન રાખવાથીજ રોગ થાય છે; મદવાડમાંતો ખુબ સંભાળ રાખવી. સૌથી મોટું સુખ શરીરની આરોગ્યતાનું છે.

પાઠ ૨૧ મો. ઉનનાં અને સુતરાઉ વસ્ત્રો.

પ્ર૦ માણસને વસ્ત્રોની શા માટે જરૂર છે ?

ઉ૦ માણસ માત્રમાં શરીરની ગરમીનું માપ સરખું હોય છે. ગમે તો તે નીરોગી હોઈ ગમે તેવા ઠંડા કે ગરમ મુઠકમાં વસતા હોય, તવંગર હોય કે બિખારી હોય, તો પણ તેઓનાં શરીરની ગરમી

એક સરખી હોય છે. એ ગરમી સાચવી રાખવાને વસ્ત્રોની જરૂર છે. વસ્ત્ર વના એકલા ખોરાકથી ગરમી સાચવવી કઠણ પડે, એજ કારણથી વસ્ત્રો માણસની અગત્યની વસ્તુ ગણાય છે.

પ્ર૦ કિનાં લુગડાં પહેરવાનું કારણ શું ?

ઉ૦ કિન જાતે ગરમ નથી, પણ તે શરીરમાંની ગરમીને ઉતાવળે નીકળી જતી અટકાવે છે, અથવા તેમાંથી ગરમી ધીમે ધીમે વહે છે. જેમ એક માટીના વાસણમાં થોડું ગરમ પાણી રેડીને ખુલ્લી હવામાં રાખીએ, તો તે પાણી ઠંડુ થવા માંડે છે, પણ વાસણપર કિનાં લુગડું વીટાળ્યું હોય, તો તેમાંનું પાણી ઝટ ઠંડુ થતું નથી. વળી એક લોઢાનો સળીઓ એક છેડેથી દેવતામાં મૂકીશું તો તેના બીજા છેડે ઝલાશે પણ નહિ, પણ લાકડું એક છેડે બળતું હોય તો તેના બીજા છેડે ઝાલી શકાશે. એટલે લોઢું ગરમીને ઘણી ઝડપથી અને લાકડું ધીમેથી વહેવા દે છે; લાકડાની પેઠે કિન પણ પોતાનામાં ગરમી ધીમે ધીમે વહેવા દે છે, તેથી તે મંદવાહક છે, તે શરીરમાંથી ગરમી ઉતાવળે નીકળી જવા દેતું નથી, પણ સુતરાઉ વસ્ત્રો લોઢાની પેઠે ગરમીને ઝડપથી વહી જવા દે છે. માટે તે વડે ટાઢમાં કિના જોડણું સુતરાઉ લુગડાંથી શરીરની ગરમીનું રક્ષણ થતું નથી.

પ્ર૦ શરીરના કયા ભાગોની વધારે સંભાળ રાખવાની જરૂર છે ?

ઉ૦ શરીરમાં છાતી ને પેટ એ બે ભાગો ઘણા અગત્યના છે; કેમકે તેમાં હૃદય, ફેફસાં, જઠર, આંતરડાં જેવા મુખ્ય અંગો રહેલાં છે. માટે ટાઢમાં એ અંગોને સાચવવાની ખાસ જરૂર છે. એજ કારણથી શિઆળામાં ફલાનલનું બદન પહેરવું; અને તેના ઉપર ગમે તો, સુતરાઉ લુગડાં પહેરવાં.

પ્ર.૦ ઉનનાં લુગડાં શરીરને ખીજે શો શાયદો કરે છે; ને સુતરાઉથી શું નુકસાન થાય છે ?

ઉ.૦ આપણી ચામડી વાટે પરસેવો વરાળ રૂપે બહાર નીકળે છે, તેથી શરીરની ગરમી ઓછી થઈ આપણને ટાઢ વાય છે. પણ જો ઉનનાં લુગડાં પહેર્યા હોય તો પરસેવો થતાંજ તે ચૂસી લે છે. ઉન ઝીણા તાંતણાનું બનેલું છે, ને તેની રચના સુંદર જાળીદાર હોય છે. જાળીપર પરસેવો ફેલાઈ જાય છે, અને તેની વરાળ ધણી ધીમે ધીમે થાય છે. આ ઉનનો ખીજો શાયદો છે. ઉનને બદલે સુતરાઉ વસ્ત્રો પહેર્યા હોય અને ઘણો પરસેવો થતો હોય, તો આપણને શરદી કે ખીજો મંદવાડ થવાની ધાસ્તી રહે છે. કારણ કે સુતરાઉ લુગડાં પરસેવો ચૂસી શકતાં નથી. સતર કરતાં ઉન પોચું ને વધારે છિદ્રાળું છે. એ છિદ્રોમાંથી તાજી હવા ચામડીપર વાય છે. આ હવા મંદવાહક છે. તે ઉનની જાળીઓમાં ભરાઈ રહી ગરમીને બહાર નીકળી જવા દેતી નથી. આ પ્રમાણે ઉન અને હવાના મેળાપથી શરીરની ગરમી વધારે સચવાય છે.

પ્ર.૦ બનાજામાં સુતરાઉ લુગડાં શા માટે પહેરવાં જોઈએ ?

ઉ.૦ ઉનનાં લુગડાં પહેરવાથી બહુ તાપ લાગે છે. એ ઋતુમાં મલ-મલનાં કે ખીજી જાતનાં સફેદ સુતરાઉ લુગડાં વધારે અનુકૂળ પડે છે. સફેદ લુગડાં સૂર્યની ગરમીનું શોષણ ન કરતાં તેને પાછી ફેકે છે. તેથી ગરમીનો જમાવ થતો નથી.

પાઠ ૨૨ મો. સુતરનો વણાટ.

પ્ર.૦ કપાસ શી રીતે લોઢાય છે એટલે કપાસીઆ ને શી રીતે જીવે છે ?

ઉં કપાસ ધણુંકરીને જીનમાં લોઢાય છે. આપણા દેશમાં પહેલાં ચરખા વડે હાથથી કપાસ પીલતા હતા. એ ચરખાને નીચે એક લાંબી પાટલી હોય છે, તેના બે છેડેથી બે થાંભલીઓ ઢોાય છે, થાંભલીઓના ઉપલા છેડે બે લાટો એક લોઢાની ને બીજી લાકડાની હોય છે, લાકડાની લાટનો એક છેડો થાંભલી બહાર રાખેલો હોય છે. તેને ફેરવવા માટે બીજી લાકડું જોડેલું હોય છે, તેનાથી એક હાથે ફેરવતા જાય અને બીજે હાથે લાટો વચ્ચે કપાસ પુરતા જાય છે, જેથી કપાસીઆ નીચે પડે છે, ને ૩ પછ વાડે જાય છે. જીનમાં પણ એવા ધણા ચરખા હોય છે તે વતી, કપાસ પીલાય છે. એવાં જીન આપણા ગુજરાતમાં સુરત, સાયણ, બરૂચ, પાલેજ, છટોલા, ડભોઇ, અમદાવાદ, વીરમગામ, આણંદ, ઉમરેઠ, પેટલાદ, નડીઆદ, મોરબી, ધોલેરા, વગેરે ઠેકાણે છે.

પ્ર૦ રૂને શી રીતે સાફ કરે છે ?

ઉં રૂને ઝુડીને ઢગલા કરે છે, અને પીંજવાને પીંજણુપર ચઢાવે છે. લાકડાના જાડા કામઠાને દોરી કે તાંત ખેંચીને બાંધેલી હોય છે, તેને પીંજણુ કહે છે. પિંજરે એક હાથે કામડું પકડે છે, અને બીજે હાથે ગોટીલો મારી તાંતને ઝડપથી હલાવે છે. જેમ તાંત હાલે છે, તેમ ૩ પીંજણને પોચું બાગલા જેવું બને છે, અને ધુળ, કસ્તર વગેરે રૂમાંથી નીકળી ઢગલા હેઠે ભેગું થાય છે. પછી સાફ થયેલું ૩ ઉપાડી લે છે.

પ્ર૦ સાફ કરેલા રૂની પુણીઓ શી રીતે બનાવે છે ?

ઉં એક માટલું ઉંધું પાડી તેના ઉપર સાફ કરેલા રૂના પોલને મૂકે છે, અને વાંસની સળીઓ વતી પુણીઓ વણે છે. એ પુણીઓને રેંટીઆવતી ઠાંતવાથી સુતર થાય છે.

૩૦ રેંટીઆની રચના કહો.

૬૦ એમાં એક લાંબા લાકડાને એક છેડે મોટા અને બીજા છેડે નાનો એમ આડા કકડા જડેલા હોય છે. તેમાં મોટા કકડા ઉપર બે મોટા ઉમા કકડા રોપેલા છે, નાના કકડા ઉપર બે નાના કકડા ઉમા રોપેલા છે. મોટા કકડાની ખાંચમાં એક ધરી બાંધેલી હોય છે. એ ધરીને વચ્ચે પાંખડા પાંખડાવાળું ચક્કર હોય છે, તે ચક્કરની ધરી સાથે લાકડાનો હાથો જડેલો હોય છે, અને પાંખડાઓની ઠાંચે પાતળા દોરી વીંટાએલી હોય છે. બીજા છેડે નાનાં ખોસેલાં લાકડાની ખાંચમાં બે ચામડાનાં ચમરીઆં ખોસે છે, તેમાં ઉદરડોની પુંછડીના ધાટની લોઢાની તરાક નાંખે છે. એક સુતરની દોરી જીને માળ કહે છે, તેનો એક આટો ચક્કર અને તરાક ઉપર આવે તેમ બાંધે છે; તેથી હાથો ફેરવતાં ચક્કર ફેરે છે, તેને લીધે માળ ફરવાથી પેલી તરાક બહુ ઝડપથી ફેરે છે. બેરાં એક હાથે રેંટીઓ ફેરવે છે, ને બીજા હાથે ચપટીમાં પુણી લઈ તરાકને થોડી વળગાડીને પ્રથમ હળવે હળવે ખેંચે છે, તેથી પુણીમાંથી વળ ચડેલો ફનો ઝીણો તાર નીકળે છે, તેને સુતર કહે છે. ઝીણી ચપટી હોય તો ઝીણો તાર નીકળે છે, ને જરા પોલી ચપટી રાખે તો જડો તાર નીકળે છે.

૩૦ ફને હાથવડે શી રીતે કાંતતા હશે?

૬૦ એક હાથની ચપટીમાં ૩ રાખે છે, અને એક લાકડાની ચક્કરડી પર જરા ફને વળગાડે છે, તેથી તે ચક્કરડીને વળ દઈ બીજા હાથે ફેરવે છે, એટલે તેમાંથી ઝીણો તાર ખેંચાઈને આવે છે. તે તારને ચક્કરડીમાં ખોસેલી સળી ઉપર વાંટાળે છે. આ પ્રમાણે હાથ વડે બાંધણો જનોઈઓ બનાવવાને કાંતે છે.

તથા રખારી, ભરવાડ વગેરે લોકો બહારના વાળ ને ઘેઠાની ઉ-
નને એ પ્રમાણે હાથવડે કાંતે છે.

પ્ર૦ નખના સારથી રૂનું સુતર શી રીતે કરે છે ?

ઉ૦ બંગાળા તરફના કારીગરો પોતાના હાથનો નખ વધારી તેમાં
ઝીણો સાર પાડે છે, અને એ સારથી સુતરના ખુબ ઝીણા તાર
કાઢી તેનો એવો તો ખારીક તાર બનાવે છે કે તે જોયો હોય તો
તેની અદ્ભુત કારીગરી જણાઇ આવે છે. એ દેશમાં આવા સુતરનું
ઝીણામાં ઝીણું મલમ બનાવવામાં આવે છે.

પ્ર૦ કયી રીતે સુતર વણવાથી શાયદો થાય છે ?

ઉ૦ હાલમાં વરાળખંત્રથી સુતર વણવાના સંચા થયેલા છે. કેટલાક
તો એવા છે કે તેમાં એક બાબુએ કપાસ નાંખવામાં આવે છે,
તે પાલાઇ રૂ અને કપાસીઆ જુદા પડે છે, તે રૂની પુણીઓ વ-
ણાઇ, ઝીણું સુતર કંતાઇ કોકડીઓ અને શાળકા તૈયાર થઇ તેનાં
લુગડાં વણાઇને બહાર નીકળે છે. મુંબાઇ, સુરત, અમદાવાદ,
વડોદરા, ભાવનગર, મોરબી, વઢવાણ વગેરે જગાએ સુતર કાંત-
વાના તથા લુગડાં વણવાના સંચા છે, તેને મીસો કહે છે. એમાં
થોડી મહેનતે ઘણું કામ થાય છે. તેથી હાથ કરતાં તેમાં
શાયદો છે.

પ્ર૦ સુતરનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ૦ સુતર બે જાતનું છે. દેશી ને વિલાયતી. રેડીઆથી કાતેલું તે
દેશી, ને સંચાથી કાતેલું તે વિલાયતી. દેશી સુતર ટકાવ છે, પણ
વિલાયતીની કુમાશ સારી હોવાથી તે આંખને ગમે છે. સુતરનાં
લુગડાં વણાય છે, શીવવાના દોરા, હડીઓ ને પાટીઓ પણ થાય છે.

પાઠ ૨૩ મો. રેશમ અને રેશમનો વણાટ.

પ્ર૦ રેશમ શી રીતે બનતું હશે ?

ઉ૦ રેશમ એક જાતનાં નાનાં જીવડાંમાંથી નીકળે છે. એ જીવડાં પતંગીઈ બનીને ઉડી જનારા કીડાના વર્ગનાં છે. એના રૂપમાં અમુક ફેરફાર થાય છે. એ જાતનું જીવડું પ્રથમ કીડા જેવું હોય છે, પછી થોડો વખત સુસ્ત પડી રહે છે, અને અંતે પતંગીઆ જેવું પાંખવાળું જીવડું બને છે. તે શેતુરનાં પાંદડાં ખાધને જીવે છે. ઉંઘમાં પડતાં પહેલાં તેને સહીસલામત રહેવાને અને નિરાંતે ઉંઘવાને ધર બનાવવું પડે છે. તે પોતાના મોંમાંથી તાર કાઢી પોતાની આસપાસ વીંટાળીને રહેવાનું ધર કરે છે. તેને કાશેટા કહે છે. જે તારનું ધર કરે છે તેનેજ આપણે રેશમ કહીએ છીએ.

પ્ર૦ કાશેટામાંથી રેશમ શી રીતે કાઢવામાં આવે છે ?

ઉ૦ તેનું ઉપલું પડ જીવડું પાડવા માટે કાશેટાને ઉના પાણીમાં બોળા રાખે છે, તે પછી અંદરની ગોટી ઉકેલીને તેની ગોટી કે શુંછળી વાળે છે, આવા રેશમને કાચું રેશમ કહે છે. આપણે કાચું રેશમ જોઈએ છીએ તે બહારગામથી આવે છે.

પ્ર૦ કાચા રેશમને મજબુત વણવા લાયક શી રીતે બનાવે છે ?

ઉ૦ એને વણવા લાયક કરવાને જાત જાતનાં ઓળરો વાપરે છે. તે વડે રેશમનો તાર એક પરથી બીજા પર વારાફરતી વીંટી છે એટલે વણવા લાયક થાય છે.

પ્ર૦ રેશમ મજબુત બનાવ્યા પછી એમનું એમજ કાપડ વણે છે કે કાંઈ બીજી કારીગરી કરવી પડે છે ?

ઉ૦ તેને ચીકાશ અને મેલ કાઢી નાંખવા સારૂ ઘોષને સાફ કરવું

પડે છે. પછી જો રંગીન રેશમનો ખપ હોય તો તેને રંગે છે. લાલ, કીરમજી કે પીળો રંગ કરવામાં દેશી રંગ વાપરે છે. હાલમાં બીજા તરેહવાર રંગ કરવામાં વિલાયતી રંગ વપરાય છે, તે સોંધા છે, અને સહેલથી ચઢે છે, પણ દેશી રંગ જેવા સારા અને ટકાઉ નથી.

પ્ર૦ રેશમનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ૦ તેનું તરેહ તરેહવાર કાપડ બનાવે છે. આપણા દેશમાં રેશમી કાપડ લાકડાની સાળ પર વણે છે. પણ યુરોપ ખંડમાં તે વરાળથી ચાલતા લોખંડ કે પોલાદના સંચામાં વણાય છે. એવા ઘણા સંચા વિલાયતમાં ચાલે છે, કેટલુંક રેશમી કાપડ એકલા રેશમનું વખણાય છે; કેટલુંક એક તરફ રેશમ અને એક તરફ સુતર એમ સેળમેળ વણે છે, કેટલુંક કાપડ રેશમ સાથે કસબ બેળીને વણે છે, તે ઘણું સુંદર અને કીમતી ગણાય છે. તવંગર લોદ્રા રેશમની પાત્રડીઓ અને બીજા પોશાક પણ કરાવે છે. રેશમી લુગડાં હલકાં, નરમ ને રૂપાળાં હોય ગરમ, સુવાળાં ને ટકાઉ છે.

પ્ર૦ રેશમ કયા દેશમાં નિપજે છે ?

ઉ૦ ચીન દેશમાં રેશમ થાય છે, તે સાફ ગણાય છે. ઇરાન દેશમાં થાય છે, તે ચીનદેશ કરતાં ઉતરતું ગણાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ રેશમની નીપજ થવા માંડી છે.

પાઠ ૨૪ મો. ખાંડ અને ગોળ.

પ્ર૦ ખાંડ અને ગોળ શેનાં થાય છે ?

ઉ૦ શેરડીનાં થાય છે. શેરડી બે જાતની થાય છે, રાતી અને ઘોળા.

રાતી શેરડી, ઘોળા રતાશ પડતા રંગની થાય છે, ને ઘોળા શેરડી રાતી કરતાં પોચી, જાડી, વધારે રસદાર ને પીળાશ પડતા રંગની હોય છે.

અ. કેવી જમીનમાં શેરડીનો પાક સારો થઈ શકે છે ?

ઉ. ચીકણી, ગોરાકુ, ઝટ પાણી ચૂસે તેની, વળી જે જમીન ચૂનાના ભાગવાળી હોય તેમાં શેરડી ઘણી સારી થાય છે.

અ. શેરડીનું વાવેતર ક્યારે અને શી રીતે કરે છે ?

ઉ. વૈશાખ માસમાં અખાત્રીજ પછી ઘણુંકરીને શેરડી રોપે છે. જે જમીનમાં શેરડી રોપવાની હોય છે, તેને બે ત્રણ વાર ખેડી જમીન પોચી કરે છે, ને તેમાં પુરતું ખાતર ભરે છે. પછી તે. શરીઆં કાઢી ક્યારા કરી ખુબ પાણી ફેરવતા જાય છે, ને તેનાં ખી રોપતા જાય છે. ત્રણ ત્રણ ગાંઠોના શેરડીના કકડા કરેલા હોય છે, તે વેંતને છેટે જમીનમાં (શરીઆની નીકમાં) ગારામાં દબાવતા જાય છે. તેને દાખતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તેની ઉગવા જેવી આંખો તે દખાઈ જાય નહિ.

અ. શેરડી વાવ્યા પછી તેની શી માવજત કરવી પડે છે ?

ઉ. શેરડી વાવતી વખતે તેમાં ગવાર અને બાજરીનાં ખી વેરે છે. કારણ કે શેરડીનાં ફળામાં ઘણા કોમળ છે, તે ઉગતાં તેના ફળા સસલાં વધારે ખાય છે, તે ન ખાય તથા તેને તાપ વધારે લાગે નહિ, તેટલા માટે ગવાર અને બાજરીના છોડ જલદી મોટા થાય છે, તેથી તેની છાયા શેરડીને મળે છે. તેમજ ગવાર અને બાજરીના છોડની ગુશમાં સસલાંને ખાવાનું ફાટી શકે નહિ. શેરડી જરા મોટી થાય છે ત્યારે ગવાર ને બાજરીના છોડ ઉપાડી લેએ. શેરડી વાવ્યા પછી ત્રણ ચાર દહાડે શરીયા પાણી પાડું.

પડે છે, ને પછી દર આઠવાડીએ પાણી મૂકવું પડે છે. એને પાણી ખૂબ જોઈએ છીએ. શેરડી અડેક હાથ ઉંચી થાય છે, એટલે તેને થડ આગળ દીવેલીનો ખોળ ખે તથા વખત મૂકે છે; એ ખોળનું ખાતર શેરડીને ઉત્તમ ગણાય છે. લગભગ ચારેક માસની શેરડી થાય છે એટલે સાંઠા થવા માંડે છે, પણ તે વખતે ગળપણ થોડું હોય છે. એ શેરડી મહા મહીનામાં પીલવા જેવી થાય છે, સાંઠા ઉધડે છે ત્યારે શિઆળ તથા છુડો ધણો બિગાડ કરે છે ને સાંઠા કાપી નાંખે છે. તે બિગાડ ન કરે તેટલા સાર શેરડીની વાડ ધણીજ મજબુત કરવી પડે છે.

૫૦ શેરડીને શી રીતે પીલવામાં આવે છે ?

ઉ૦ શેરડી તૈયાર થઈ એટલે તે પીલવા માટે બાવળના લાકડાનો કાણુ તૈયાર કરાવે છે. પછી શેરડીને મૂળ સુદ્ધાંત ઉખેડી પાંદડાં ઉખેડી લેછે, ને મૂળ તથા આંખો છોલી નાંખી સાંઠાના બંને હાથના કકડા (કાતળાં) પાડે છે, કાતળાં પાડવામાં કાળજી રાખી તેના હેડે જીભો રાખવી પડે છે. જેમ ધાંચી લોકો ધાણી ફેરવે છે તેમ કાણુને બળદ જોડી ફેરવવામાં આવે છે. એ કાણુમાં એક મોઢું ને બે નાનાં એમ લાટીઆં હોય છે, તેના પર રકુની પેઠે વળવાળા અવળા સવળા આમળા હોય છે, તેથી વચલું લાટીયું ફરે છે ત્યારે બાજુ પરનાં બેઉ ફરે છે. તેની નીચેના ભાગમાં સાંઠા પૂરવામાં આવે છે. તે બે લાટીયાં વચ્ચે દબાય છે, એટલે તેનો રસ થાળામાં પડે છે. તેની બાજુપર નીક હોય છે, તે નીકમાં થઈ તેને હેડે એક નાળયું હોય છે, તેમાં થઈ લોહાની કે માટીની કુંડોમાં તે રસ પડે છે. રસ નીકળે ત્યાં સુધી

એ કાતળાને બે ત્રણવાર પીલે છે; એટલે પાઠાં થાય છે તેને બહાર કાઢી નાંખે છે.

૫૦ ગોળ શી રીતે બનાવે છે ?

ઉ૦ કુંડીમાં બેગો થયેલો રસ ગાળીને લોઢાની કઢાઇમાં રેડે છે. પછી તે રસને ખૂબ ઉકાળે છે. ઉકાળતાં તેનો મેલ કાપવા સારૂ તેમાં રાખ નાંખે છે, તથા ગોળનો રંગ સારો થવા માટે દૂધ રેડે છે. જે મેલ ઉપર તરી આવે છે, તે કાઢી નાંખે છે. મેલ કાપવા રાખ સિવાય ચૂનો અને ખારો પણ નાંખે છે, રસ ખૂબ ઉકળેને ઘાડો થવા આવે, ને જોઇએ તેવી ચાસણી થાય એટલે કઢાઇને નીચે ઉતારે છે. તે ઠંડો પડવા આવે છે એટલે ટોપલામાં ભરે છે, અગર તો માટલામાં ભરે છે, એટલે ગોળ તૈયાર થયો કહેવાય.

૫૦ ખાંડ શી રીતે તૈયાર કરે છે ?

ઉ૦ ગોળની માફક રસને ઉકાળતાં મેલ કાપવા માટે ખૂબ સંભાળથી રસને ચોકખો કરે છે. પછી દાણો બંધાય ત્યારે કઢાઇને ઉતારે છે, આવેલા ગોળના જેવો તેનો રંગ થાય છે. તેમાં ચીકણો શીરો મળેલો હોવાથી તે નોખો પાડવા માટે કાણાં કાણાંવાળાં પીપમાં અથવા ઝીણાં કાણાંવાળી શણની કાયળીઓમાં ભરે છે. આ કાણાં વાટે ચીકણો રસ નીચે ટપકીને નીકળી જાય છે, એટલે દાણાદાર કણીઓ બને છે. આ પીળાશ પડતી કણીઓનો રંગ ઘોળો કરવા સારૂ બીજવાર ઉકાળે છે. પછી પીળા રંગને ચૂસી લેનાર હાડકાના, કાયલાના થરવાળી મોટી ચાળણીમાં ઉકાળેલો રસ રેડે છે, તેથી સફેદ રંગ બને છે. આ રીતે તૈયાર થયેલી ખાંડના કાયળા અને પેટીઓ ભરે છે. વિશ્વાયતી

પરદેશી ખાંડ સાફ કરવામાં જનવરોનું લોહી વાપરે છે, માટે તે ન વાપરતાં દેશી ખાંડ વાપરવી.

૫૦ શેરડીનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

ઉ૦ શેરડીનો કાષ્ઠ પણ ભાગ નકામો નથી તેના સાંઠા ગળ્યા હોવાથી લોકો તેને ચૂસે છે. તેનાં પાંદડાં, તોગા, તે રસ કાઢતાં રહેલા કુચા ઢોરોને ખવરાવવાના કામમાં આવે છે. તેના રસમાંથી ગોળ અને ખાંડ બને છે. તે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. ખાંડનાં પતાસાં, સાકર, અને તરેહ તરેહની મીઠાઈઓ બને છે. ચામાં પણ ખાંડ વપરાય છે. વળી તે દવાના કામમાં પણ આવે છે.

સુચના.

અમારે ત્યાંથી આ રાજ્યની શાળાઓમાં ચાલતાં ગુજરાતી, ઉચ્ચ વિગેરે તમામ પુસ્તકો તથા સ્ટેશનરી સામાન મળે છે. જ્યાંય ધ લેનારને સાફ કમીશન આપવામાં આવશે. બકારગામના ઓફિસ પર પુરતું ધ્યાન આપવામાં આવશે.

અમારા તરફથી પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો.

કિંમત. રૂ. આ. પા.

૧. ગુ. બીજા ધોરણની નોટ. (આ રાજ્યના નવા ધોરણ પ્રમાણે તમામ વિષયો સાથે).	૦—૩—૦
૨. ગુ. ત્રીજા ધોરણની નોટ.	૦—૫—૦
૩. ગુ. ચોથા ધોરણની નોટ.	૦—૯—૦
૪. ગુ. પાંચમા ધોરણની નોટ.	૦—૧૦—૦
૫. ગુ. છઠ્ઠા " "	૦—૧૨—૦
૬. હિન્દી પ્રાથમિક તથા શિક્ષાવર્ણી ભાગ ૧ લાના અર્થ તરજુમા સહિત.	૦—૩—૬
૭. હિન્દી શિક્ષાવર્ણી ભાગ ૨ બના અર્થ તરજુમા સહિત	૦—૪—૦
૮. પ્રશ્નોત્તરરૂપે સહિતના ધો. ૧ હું. આશ્રિત ૧ લી	૦—૧—૬
૯. " " " ૨ હું. " ૩ છ	૦—૧—૦
૧૦. " " " ૩ હું. " "	૦—૨—૦
૧૧. " " " ૪ હું. " "	૦—૨—૦
૧૨. " " " ૫ હું. " "	૦—૨—૬
૧૩. " " " ૬ હું. " ૨ છ	૦—૨—૬
૧૪. " " " ૭ હું. " ૧ લી	૦—૪—૬
૧૫. પ્રશ્નોત્તરરૂપે બહોલશ રાજ્યનો સરળ ઇતિહાસ.	૦—૩—૦
૧૬. ભરતખંડનો પ્રશ્નોત્તરરૂપે સરળ ઇતિહાસ ધો. ૫ માટે	૦—૨—૦
૧૭. " " " ધો. ૬ માટે	૦—૩—૦
૧૮. પ્રશ્નોત્તરરૂપે તાગોરિકના ધર્મ તથા આરોગ્યવિદ્યા.	૦—૩—૦

મતલબદાર નીચેના સિરનામે કરવો:—

મણીલાલ મુળજીભાઈ ઉપાધ્યાય.

બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર.

મું. પેટલાદ-તા. આણંદ.

